

საქართველოს სსრ უმაღლესი და საშუალო სპეციალური განათლების
სამინისტროს სპეცინიერო-მეთოდური კაბინეტი

ა. ლლონტი

ხელური პროზის ენისა და
სტილის საკითხები

თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა .
თბილისი, 1975

წიგნში განხილულია ქართული ხალხური პროზის ენისა და სტილის რამდენიმე საკვანძო საკითხი. ხალხური პროზის სპეციფიკა ნაჩვენებია ლიტერატურული პროზის მონაცემებთან შეპირისპირებით. მნიშვნელოვანი ადგილი ეთმობა ხალხური პროზის ენის მხატვრულ-ესთეტიკურ ნიშან-თვისებათა გამოვლენას, ტროპის სახეთა, დიალოგისა და მისი ელემენტების თავისებურებათა ჩვენებას. მდიდარი მასალის საფუძველზე გაშუქებულია ჰიპოტაქსისა და რთული სინტაქსური კონსტრუქციების გენეზისის პრობლემა ხალხურ მეტყველებაში, მიმატება, მიმართვა, საკუთარ სახელთა სისტემა საერთოდ ხალხურ პროზაში.

წიგნი განკუთვნილია საქართველოს სსრ პედაგოგიური ინსტიტუტების სტუდენტთათვის.

© თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1975

1. ხალხური პროზის ენის მხატვრულ-ესთეტიკური ნიშან-თვისებები

ხალხური ზეპირშემოქმედება სამი განზომილებით განიხილება: ა. სიმღერა, რომელიც უპირველესი ქმნილებაა ინტელექტუალური ძალის გამოყენების პროცესში მყოფი ადამიანისა და რომლის ენა განსაკუთრებული გენიით ვადმოცემული უხილავი „მუსიკის ენაა“. თავდაპირველი სიმღერა შერწყმულია ცეკვა-როკვასთან და ხალხური პლასტიკური ხელოვნების ერთ უანრობრივ სახესხვაობას ქმნის; ბ. პოეტური ქმნილება, ხალხური პოეზია, მეტრიკისა და რიტმიკის ნორმებში მომწყვდეული თხზულებები. ესაა ხალხური ზეპირშემოქმედების ნამდვილი საფეხური, მისი განვითარების მაგისტრალური მიმართულების მიმცემი. ხალხური პოეტური ქმნილებანი ყველა ხალხის ზეპირშემოქმედებაში მუდამ დიდსა და წამყვან ადგილს იკერდნენ და იკერენ; გ. პროზაული ქმნილება: ხალხური ნოველის, მოთაზრობის, რომანის სახით ვადმოცემული ეპიკური ნაწარმოებები, რასაც ერთად ზღაპარს უწოდებენ. ზეპირშემოქმედების სამივე ეს სამყარო განვითარებას განაგრძობს ერთურთთან მკიდრო კავშირში. თითოეულ მათგანს სპეციფიკური თავისებურება ახასიათებს როგორც შინაარსის, ისე მხატვრული ფორმის მიხედვით.

პროზის ენა თავისი მხატვრულ-ესთეტიკური შინაარსითა და ფორმით განსხვავდება პოეზიის ენისაგან. ენობრივ-სტილისტიკურად პოეზია და პროზა მხატვრული შემოქმედების ორი დამოუკიდებელი სამყაროა. პროზაში უფრო ზომიერადაა გამოყენებული მხატვრული გამომსახველობის საშუალებანი, ვიდრე პოეზიაში. სტილი აქ სადაა, თხრობა — აუჩქარებელი, საღებავები — შერჩეული. ძირითადი თავისებურება პროზის ენისა თხრობაა, აღსავსე ხშირი, სხარტი და ცოცხალი დიალოგებით, მახვილი კითხვა-მიგე-

ბით, რის ასე კარბად გამოყენება პოეტურ ქმნილებას დაამძიმებდა და მხატვრულ ძალას წაართმევდა. პროზის ენის სპეციფიკა, პოეზიის ენასთან შედარებით. სწორედ თხრობაში უნდა ვეძებოთ. მხატვრული ლიტერატურის ენა ვერ იტანს ე. წ. „მეცნიერული ენის“ ან „ექსისტენციური სტილის“ ნორმებს. პროზისა და პოეზიის ენა „ტერმინოლოგიური სიზუსტით“ შებოჭილი არაა და არც საჭიროებს ასეთ ტერმინოლოგიას. იგი მოქნილი და მდიდარია გამომსახველობის საშუალებებით, ფართოვანი სიტყვა-გამოთქმებით, იდიომა-სიტყვის მასალით, ემოციურ-ექსპრესიული ლექსიკით, მყარი ფრაზეოლოგიური ერთეულებით. პროზასა და პოეზიას სიტყვის მხატვრულ-ემოციური ძალა ესაჭიროება. აქ სინონიმიკას უპირისპირდება გონების განსჯით მიღებული ცნებები, რომლებიც მძიმე და მოუქნელია, მხატვრული სახის გამოყვანისათვის ნაკლებ გამოსაყენებელი. რამდენადაც მხატვრულ ენას სჭირდება წაირი და ამოუწყველი სინონიმიკა, იმდენად მეცნიერულ ენას, რომლის ფაქტობრივი იდეალი განსაზღვრული ტერმინების შექმნაა, — ზუსტი ცნება-ტერმინები. მხატვრული პროზისა და პოეზიის ენა ეროვნული ენის სტილური განშტოებებია და თვით ეროვნული, ლიტერატურული ენა წარმოადგენს სტილთა რთულ სისტემას, რასაც, უწინარეს ყოვლისა, პროზისა და პოეზიის სპეციფიკური მხატვრულ-ემოციური ენობრივი სამყარო ქმნის. აქ დამოუკიდებლად თავს იყრიან თითოეული ქანრის თვითმყოფი ნიშან-თვისებები. ხალხური ნოველა და მოთხრობა, ფაბლიო და ფაცეცია, თქმულება და იგავი არა მარტოდენ ხალხური პროზაული ზეპირსიტყვაობის განტოტებანია. არამედ ამასთან თავისებურ ნიშან-თვისებებსაც გვიჩვენებენ, აქვთ თავისებური სტილი.

ხალხურ პროზას განსხვავებული სინტაქსი შეეფერება, ვიდრე ხალხურ პოეზიას. „პოეტური სინტაქსი“ არ ნიშნავს პროზაულ სინტაქსს. პოეზია და პროზა — ორი უძველესი სახე ხალხური შემოქმედებისა — თავიანთ სპეციფიკურ ნიშნებს ენის საშუალებით ავლენენ. მათი ენის ნაირობა, დღეს რომ ასე მთელი ძალით იგრძნობა, ზეპირშემოქმედების პირვანდელ საფეხურებზე. როცა ყოველი სიმღერა შინაგან რიტმს ემყარებოდა, ხოლო რითმა ჭერ კიდევ არ გააჩნდა, ნაკლებად თვალსაჩინო იყო. პოეტური მეტყველებს დახვეწამ, ლექსის ზომისა და რითმის ჩამოყალიბება-

განვითარებამ მათი ენობრივი მიჯნა უფრო მკვეთრი გახადა და უფრო შკაცრად გამოყო შემოქმედების ერთი სახე მეორისაგან.

პროზაული მეტყველების პირველადობა პოეტურთან შედარებით დღეს ექვს აღარ იწვევს. პროზაული მეტყველება, შემცველი მკაფიოდ ჩამოყალიბებული შინაგანი რიტმისა, იყო პოეტური მეტყველების, სასიმღერო, პირვანდელი ურითმო ლექსის თავდაპირველი სახეობა, საიდანაც მხატვრული შემოქმედების ორი დამოუკიდებელი განშტოება — პროზა და პოეზია განვითარებულა.

ხალხური პოეზიის ენა გამოირჩევა შინაგანი რიტმით, მუსიკური რითმებით, განსაზღვრული მეტრით, აფექტის გამომხატველი გამოთქმებით. თავდაპირველ ურითმო ლექსებშია „რითმები“ გვქონდა, რაც სასიმღერო ლექს-შაირის შინაგანი რიტმის ნაძალს წარმოადგენდა. ამის ნიმუშები ბლომად გვხვდება ქართულ ხალხურ პოეზიაში. ხევსურული მთიბლური სიმღერები სწორედ შინაგანი რიტმის მქონე ურითმო ლექსების გადმონაშთია.

ურითმო ლექსებს შინაგანი რიტმი კრავს. ინტონაცია და მახვილი, ო ხმოვნის არქაული ინტონაციით წარმოთქმა და შინაგანი მთლიანობა მთიბლურ ლექსებს სასიმღეროდ აქცევდა. ამიტომ ისინი ურითმო სასიმღერო ლექსების უძველეს ნიმუშებადაა მიჩნეული.

„რითმიანი“ ლექსების კლასიკურ მაგალითს ხალხური ანდაზები წარმოადგენენ. ანდაზის პოეტიკა ხალხური ზეპირშემოქმედების ამ მოკვეთილი ჟანრის მთლიან შესწავლას გულისხმობს, რაც ამ ნაშრომის ფარგლებს შორდება, მაგრამ ორიოდ საკითხის აქვე აღნიშვნა აღძრული პრობლემის გაშუქებისათვის საჭიროდ მიგვაჩნია.

შევხედოთ. ერთი მხრით. ამ ანდაზებს:

აფრინე ალალიო,
რაც არ არი, არ არიო.
აღათია და წესია,
ფეტვი ალაგზე თესია.
აღე — ნახე კირიო,
დაჯე — ნახე ლხინიო.
ელაპარაკე რეგენსო,
უბრაახუნე კედელსო.

კარგი ხარ, კარგო ყოფაო,
კარგო ცხეარო და ძროხაო.
რაც უქნია პაპაშენსა,
ნურც შენ დახვე მარმაშებსა.

ანდაზები მთელ სიმფონიას ქმნიან. აქ დაცულია ზომა, რიტმი, რითმა, შინაგანი და გარეგანი ფორმა. ესენი — დიდი მხატვრის ფუნჯით აღბეჭდილი პოეტური სიტყვა-თქმანია. ძნელია უკეთესად შეკრული ლაპიდალური ნათქვამის პოვნა. ამიტომ შეიძლება ითქვას, ანდაზების ამ რიგის ნიმუშები დაფუძნებულია შინაგანი და გარეგანი რიტმის საყრდენებზე. მათი გარეგანი რიტმის საფუძველი რითმა და მეტრია. ამ მხრით დამოწმებული ანდაზები მთლიანია პოეტიკურადაც და შინაარსითაც.

ახლა შევხედოთ ასეთ ანდაზებსაც:

ადრე ამდგარსა კურდღელსა ვერ მოეწევა მწვეარიო.
აჲი მუშა კვირაძალს გახალისდებაო.
ბებრის ქორწილში ქერის ლავაშს ვინ დაიწუნებსო.
ლეჩაქის მქსოველს გოდრის დაწვნა უკვირდაო.

რა კრავს ამ ანდაზებს ასეთი მხატვრული ძალით? შინაგანი თუ გარეგანი რიტმი? შინაგანი რიტმი. იგი უხილავი დულაბია, ასე რომ აცემენტებს მოკვეთილ აზრს და მათ დიდ მხატვრულ-ემოციურ სისავსეს აძლევს. ეს უკანასკნელი მხატვრული პროზის სტილური ნიშან-თვისებაა. ის განსხვავდება პოეზიის, პუბლიცისტიკის, პედაგოგიური გადმოცემის, პროფესიულ-ტექნიკური, ოფიციალური კანონების, ეპისტოლური სტილისაგან. ესაა ცოცხალი დიალოგებისა და მოკვეთილი თხრობის სტილი, რომელიც ისტორიულად წინ უსწრებდა პოეზიის სტილურ ნორმებს, თანდათანობით რიტმთან ერთად რითმასაც იძენდა და შაირის ელფერს იღებდა.

ქართულ ხალხურ ეპოქში ვპოულობთ პროზისა და პოეზიის ელემენტების შერწყმის მაგალითებსაც. „ეთერიანის“, „ამირანანის“, „როსტომიანის“ მრავალი ვარიანტი პროზაულიცაა და ლექსნარევიც. ეს გარემოება ზეპირშემოქმედების ამ ორი სამყაროს — ხალხური პროზისა და პოეზიის — მჭიდრო სიახლოვეზე მიუთითებს. მაგრამ ჩვენ ამით ენობრივად ვერ გავაერთიანებთ ხალხურ პროზასა და პოეზიას. პროზაული ქმნილება გადმოცემულია შინაგანი რიტმის შემცველი დინ-

ჯი საუბრის სტილით, აქ საჭირო არაა რითმა, მეტრი, მარცვალ-
თა პარმონიული შეხამება, წყობილსიტყვაობა. პროზა სადასიტყვა-
ობას მოითხოვს. პოეტური ქმნილება კი გადმოცემულია ფართომუ-
ლი, გარკვეული ზომის ჩარჩოებში მოქცეული სტრიქონებითა და
ტაეპებით; პოეზიის ენა მდიდარია უხვი სახეებითა და რიტორი-
კული საშუალებებით, მეტაფორებითა და სხვა სალექსო აქსესუა-
რით, რასაც პროზის ენა ასე არ საჭიროებს¹. პოეზიის ლექსიკაში
იგრძნობა თავისებურება, ყოველი სიტყვა აქ განიზომება რიტმი-
თა და მუსიკურობით, რაც ჩვეულებრივ საუბარში, პროზაში, არ
გვხვდება. საფუძველი პროზისა და პოეზიის ენისა ერთია, ესაა
ენის სიტყვარი და სტრუქტურა, მაგრამ მათი სხვაობა მაშინვე
იჩენს თავს, როცა გამომსახველობის მხატვრულ საშუალებებზე
მიდგება საქმე. ამ საშუალებების გამოყენებაში აშკარავდება პრო-
ზისა და პოეზიის ენობრივი სპეციფიკა.

ჩვენი პრობლემის გარეთ რჩება ხალხური პოეზიის ენის სა-
კითხები, ეს რთული და მეტად საინტერესო საკითხები ცალკე
კვლევა-ძიებას საჭიროებს. ამ მხრით ჩვენი დაკვირვებების მცირე
ნაწილი გამოქვეყნებულიცაა² და მას ახლა ვეღარ დავუბრუნდე-
ბით. ამჟამად გვაინტერესებს ხალხური პროზის ენა, მისი მთავარი
თავისებურებები და მიმართება ხალხური პოეზიის ენასთან, რა აქვს
ქართული ხალხური პროზის ენას საკუთარი, რა აიღო მისგან ჩვენ-
მა კლასიკურმა მხატვრულმა პროზამ. ამ საკითხებსაც განვიხი-
ლავთ იმდენად და იმ მოცულობით, რასაც მოითხოვს ხალხური
ნოველის პოეტიკის საზღვრები.

ჯერ კიდევ ა. ვესელოვსკი გაკვრით აღნიშნავდა, რომ ლიტე-
რატურული პროზა სათავეს იღებს ზღაპრებიდან³. მხატვრული
პროზის სათავე ხალხურ ზღაპრებშია საძებარი. მხატვრულ-ლიტე-
რატურული პროზა ხალხური პროზის ორგანული განვითარების
პროდუქტია. პოეზიას ანასიათებს სახეთა სიუხვე, რიტორიკული
ფიგურები, მეტონიმიური გამოთქმები, მახვილი მეტაფორები. მაგ-
რამ ყოველივე ეს მხოლოდ პოეზიის სპეციფიკური ნიშან-თვისება
როდია. პოეზიას, როგორც ხელოვნების განსაზღვრულ ესთეტიკურ

¹ А. Н. Веселовский, Поэтика, I, СПб., 1913, 435—436.

² ქართული ზაირები, თბ., 1941, გვ. 109-129.

³ А. Н. Веселовский, Поэтика, I, СПб., 1913, 439.

ფენი.მენს, მხოლოდ ეს გარეგანი სიმშვენიერე რომ ახასიათებდეს. მაშინ ის ხელოვნების განშტოება აღარ იქნებოდა, რადგან ჩვენ ყველა ენისა და, მათ შორის, ქართული ენის მასალაზედაც შეგვიძლია ვამტკიცოთ, რომ ცალკე აღებული სიტყვა ოდესღაც მეტაფორა იყო. პოეტური თქმის უშუალო შინაგანი წყარო ბუნებრივად სიმღერიდან იღებს სათავეს. ხალხური პოეტური ქმნილება პირველად სიმღერებთან ერთად თანაარსებობდა და იქიდან გამოიყო შემდეგ. ამიტომ მუსიკური იერი მკაფიოდ ამჩნევია ლექსების ენასაც. პროზაული მეტყველების საწყისებს სიმღერაში ვერ მოვძებნით. თავდაპირველი სიმღერა კოლექტიური იყო, მაგრამ ინდივიდუალურადაც სრულდებოდა. ცალკე ადამიანს შეეძლო ემღერა ისე, რომ არ ეფიქრა კონტაქტზე მსმენელთან; ემღერა, როგორც იტყვიან, თავისთვის. მაგრამ პროზა თავისთავად კოლექტივს საჭიროებს. პროზის ენა გულისხმობს გაბმულ საუბარს, რომლისთვისაც აუცილებელია მოლაპარაკესთან ერთად მსმენელი. მოლაპარაკე და მსმენელი აქ მთლიანია. არ არსებობს მხოლოდ მოლაპარაკე, ან მხოლოდ მსმენელი. მოლაპარაკე იმავე დროს მსმენელიცაა, მსმენელი — მოლაპარაკე. ენა სიტყვებისა, როგორც საზოგადოებრივი მოვლენა, შექმნილია საზოგადოებაში ადამიანთა ურთიერთობისათვის; საზოგადოების, ადამიანთა ერთობლიობის გარეშე ენა არ არსებობს.

ენა მართა სამეტყველო ხმა, თუ გენებავთ, მუსიკური უღერადობის ფონემა, როდია. ხმის გამოცემის უნარი ადამიანთან ერთად ცხოველებსაც და ფრინველებსაც აქვთ. მაგრამ ისინი ხმას განსაზღვრული შეგრძნებების საპასუხოდ გამოასტუმენ და მათ ხმას არანებისმიერი ხასიათი აქვს. იგი გარეგნულად მოგვაგონებს უდაბურ ტყეში გზადაბნეული ადამიანის ყვირილს.

მსგავსი ყვირილი არ შეიძლება „ადამიანურ ენად“ მივიჩნიოთ, რომი მიზეზის გამო. ჯერ ერთი, რომ იგი არანებისმიერია, ასე ვთქვათ, ცხოველური ხმაა; მეორე მხრით, ინდივიდურო, არასოციალური, არასაზოგადოებრივი ხმაა, რომელიც სიტყვას არ ქმნის. ადამიანის სამეტყველო ბგერათა, ფონემების სოციალური მნიშვნელობა კი ისაა, რომ ისინი სიტყვის სამოსელს ქმნიან, ხოლო სიტყვა, როცა ენის გრამატიკული წყობის განკარგულებაში ექცევა, ენას მწყობრსა და გააზრებულ ხასიათს აძლევს.

სიტყვები საგნებისა და მოვლენების ენობრივი გამოხატულებანია. ენობრივი გამოსახულება ობიექტური რეალობის ადექვატია. გამოსახატავის გარეშე უაზრობაა გამოხატულებაზე ლაპარაკი. გამოხატულება იმითომ გვაქვს, რომ არსებობს გამოსახატავი. სიტყვა ამითომ გამოსახატავის, ობიექტური რეალობის, აზრის ენობრივი ნიშანი, ანუ ენობრივი ასახვაა. მეტიც, პროფ. დ. უზნაძის დასკვნით, „სიტყვა განუყენებული აზრის ობიექტივაციაა“¹. სიტყვა უნდა მივიჩნიოთ მეტყველების ისეთ ერთეულად, რომლის წარმოშობას საფუძვლად უდევს გარე სამყაროს ობიექტივაცია და რომელიც გარკვეულ ობიექტურ მონაცემს აღნიშნავს. იგი შეიძლება იყოს დანაწევრებული ბგერაც და ბგერათა კომპლექსიც; მაგრამ ალ. პოტებნიას თქმით, „დანაწევრებულ ბგერას მნიშვნელობის გარეშე სიტყვას ვერ ვუწოდებთ. ასეთი ბგერა ზელოვნური ფონეტიკური პრეპარატია და არა სიტყვა“². საგნებსა და მოვლენებზე ადამიანთა მიერ შემუშავებულმა თავდაპირველმა წარმოდგენებმა სიტყვობრივი ფორმები მიიღეს. გაჩნდა სიტყვა და ფრაზა, როგორც აზრთა, გაბმული საუბრის, პროზის ენობრივი მასალა. თვით აზრიც ადამიანს უჩნდება და არსებობს მხოლოდ ენობრივი მასალის — სიტყვებისა და წინადადებების ბაზაზე. ამ სიტყვებსა და წინადადებებში აისახება ობიექტური სამყარო. თავის შესანიშნავ ნაშრომში „მატერიალიზმი და ემპირიოკრიტიციზმი“ ვ. ი. ლენინი წერს: „მატერიალისტიანთვის ადამიანის პრაქტიკის „წარმატება“ ამტკიცებს, რომ ჩვენი წარმოდგენანი შეესაბამებიან იმ საგნების ობიექტურ ბუნებას, რომელთაც ჩვენ აღვიქვამთ“³.

ცნობილია, რომ საზოგადოებრივი პრაქტიკა გარესამყაროს შემეცნების საფუძველია. საწარმოო საქმიანობა წვრთნის ადამიანს. შთაბეჭდილებებით ამდიდრებს მის გონებას და აპირობებს ადამიანური ქცევის აქტებს. თუ პრაქტიკა სამყაროს შემეცნების კრიტერიუმი, იგი ამავე დროს ადამიანურ ქცევათა (რომელთა შორის ენას, სიტყვათ- და ფრაზათშემოქმედების პროცესს, მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს) საწყისსაც წარმოადგენს. ადამიანი

¹ დ. უზნაძე, ზოგადი ფსიქოლოგია თბ., 1940, გვ. 383.

² А. Потеня, Из записок по русской грамматике, Харьков, 1888, I.

³ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, 14, თბ., 1950, გვ. 168.

პრაქტიკული მოღვაწეობის პროცესში ახერხებს ბუნების შეცნობასა და მასზე აქტიურ ზემოქმედებას. ენის ერთეულთა წარმოქმნაც ამ პრაქტიკული საქმიანობითაა შეპირობებული.

მემეცნება ჩვეულებრივ ორ საფეხურს შეიცავს. პირველ საფეხურზე, რასაც ემოციურ საფეხურს უწოდებენ, ადამიანი ზეგრძნებათა გზით აგროვებს შთაბეჭდილებებს. ამ საფეხურზე ბუნებრივია სამყაროს მხოლოდ გარეგანი მხარის ასახვა. ჯერ კიდევ ვერ ხერხდება ბუნების მოვლენათა აბსტრაქცია. ამ პერიოდის საზოგადოებას მოეპოვება არართული ენა, ხალხური შემოქმედება ამოიწურება მოკლე ნოველისტური მოთხრობებით, რომელთაც ახასიათებთ პრიმიტიული გრამატიკული სტრუქტურა, მარტივი წინადადებები, უატრიბუტივო ფრაზა-გამოთქმები და ლარიბი ლექსიკა. მეორე საფეხურზე, ლოგიკურს რომ უწოდებენ, უკვე ჩნდება ობიექტივაციის აქტი, ხერხდება საგნებისა და მოვლენების ერთობლიობისა და შინაგანი კავშირის ასახვა. ამ საფეხურზე იქმნება ცნებები, მდიდრდება ცნებითი ლექსიკა, მარტივი ფრაზების საფუძველზე ჩნდება შერწყმული და პარატაქსული საქცევები. თუ ემოციურ საფეხურზე ადამიანი აღიქვამდა ბუნების მხოლოდ გარეგან მხარეს და მის შინაგან სამყაროს ვერ წვდებოდა, ლოგიკურ საფეხურზე ადამიანი შეიცნობს საგნებისა და მოვლენების შინაგან კანონზომიერებებს, ახდენს ბუნების მოვლენათა აბსტრაქციას, საზოგადოებრივ ცხოვრებაზე უშუალო დაკვირვებას, რაც ხელს უწყობს მათს ობიექტურ ასახვას. „მატერიის, ბუნების კანონის აბსტრაქცია, ღირებულებისა და სხვ. აბსტრაქცია, ერთი სიტყვით, ყველა მეცნიერული (სწორი, სერიოზული, არასულელური) აბსტრაქცია ახასავს ბუნებას უფრო ღრმად, უფრო სწორად, უფრო სრულად“, — წერს ლენინი¹.

ასახვის ლენინურ თეორიაში პრაქტიკის საკითხს ერთ-ერთი უაღრესად მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს. ეს სავსებით ბუნებრივია. ადამიანის ყოველგვარი მოღვაწეობა პრაქტიკაში მკლავნდება. იგი მოიცავს ადამიანის ცხოვრებისა და შემოქმედების ყველა სფეროს. პრაქტიკით მოწმდება ადამიანის ყოველგვარი ცოდნა და

¹ ვ. ი. ლენინი, ფილოსოფიური რჩეულები, გვ. 146.

იგი ობიექტურ კეშმარიტებად იკვლება. მარქსიზმის კლასიკოსებმა პრაქტიკა კეშმარიტების კრიტერიუმად მიიჩნიეს. „ენგელსი, მიხედვით, — ამბობს ვ. ი. ლენინი, — ადამიანის მთელი ცოცხალი პრაქტიკა იკრება თვით შემეცნების თეორიაში და კეშმარიტების ობიექტურ კრიტერიუმს იძლევა“; „ბუნებაზე ბატონობა. — განაგრძობს ლენინი, — რაც კაცობრიობის პრაქტიკაში მელავნდება, იმის შედეგია, რომ ბუნების პროცესები და მოვლენები ობიექტურად სწორად აისახება ადამიანთა თავში, იმის დამამტკიცებელია, რომ ეს ასახვა (იმ საზღვრებში, რასაც პრაქტიკა გვიჩვენებს) ობიექტური, აბსოლუტური, მარადიული კეშმარიტებაა“¹.

ამიტომ, რაც უფრო რთულდებოდა პრაქტიკა, რაც უფრო ვრცელდებოდა და მრავალფეროვნდებოდა ადამიანთა ურთიერთ-დამოკიდებულება, შრომითი მოვლენები და საწარმოო იარაღები, მით უფრო მეტად მდიდრდებოდა ურთიერთხრობის მასალა, მრავლდებოდა მზა ფორმულები, გამეორებანი, სახეები, მეტაფორები. ტომებისა და ეროვნებების შერევისა და შეჯვარდინების შემდეგ დიალექტურ ერთეულებს ასპარეზი თანდათანობით ეცლება და გზა ეხსნება საერთო-სახალხო ენის ნორმებს პოეზიასა და პროზაშიც.

ყოველ ზღაპარში, სად, როდისა და ვის მიერაც უნდა იყოს ის ჩაწერილი, მხატვრულად ასახულია მთქმელთა და მთქმელ-იმპროვიზატორთა ენა და სტილი, ინდივიდუალური ნიჭიერება, შემოქმედებითი პოტენცია, ფანტაზია. ქართული ეპოსის გამოქვეყნებულსა და ხელნაწერად დაცული ტექსტების ენას უტყუვრად ამჩნევია მთქმელ-იმპროვიზატორთა შემოქმედებითი ხელი. მთავარია კუთხე, საიდანაც გამოსულა მთქმელი, და უკანასკნელის მხატვრული შესაძლებლობანი. ფონეტიკურსა და მორფოლოგიურ პროცესებს თავი რომ დაეანებოთ, რაშიაც ასე მძლავრად იგრძნობა ადგილობრივ დიალექტთა ნორმები, ლექსიკასა და სინტაქსურ საქცევებშიაც თვალსაჩინოდ გამოსკვივის მთქმელის ენობრივი სამყაროს კოლორიტი. მთქმელი შემოქმედებითად მუშაობს ლექსიკურ მასალაზე, იყენებს სიტყვათშემოქმედების მოქმედ საშუალებებს, სათანადო ემოციურ იერს, შესაფერის სტილისტიკურ ტონს

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, 14, 1950, გვ. 235.

აძლევს პერსონაჟთა მეტყველებას. ამით აიხსნება ასეთი სიმრავლე სპეციფიკური ეპითეტებისა, რითაც მთქმელი ამკობს ზღაპარ-ნოველათა დადებითსა და უარყოფითს პერსონაჟებს. ა. სმირნოვ-კუტაჩევსკი მართებულად ამბობდა: «Индивидуальность художника видна и в разработке темы, и в местном колорите, и в классовых чертах, и в особенностях языка и стиля»¹.

ისტორიულად დადასტურებულია მთქმელთა მხატვრულ-შემოქმედებითი გავლენა ზღაპრის ენასა და სტილზე. ამას მოწმობს ცალკე აღებული სიუჟეტური მოტივების მრავალრიცხოვანი ვარიანტული რედაქციები ყოველი ხალხის ეპოსში. ჩვენ ეს გარემოება მიგვაჩნია ზღაპრების ენისა და სტილის განვითარების კანონად, რაც უხსოვარი დროიდან მოქმედებს. ამ დებულების საილუსტრაციოდ შეგვიძლია დავიმოწმოთ თუნდაც ჭალარა ჰეროდოტეს საყოველთაოდ ცნობილი მაგალითი. ჰეროდოტე არა მარტო სწორუპოვარი ისტორიკოსი იყო, არამედ აგრეთვე ზღაპრულ-ლეგენდური მოტივების დიდებული მთქმელი-იმპროვიზატორიც ყოფილა. მისი უკვდავი „ისტორიის“ ყველა წიგნი აღსავსეა ზღაპრული თქმულება-ლეგენდებით, რომლებიც მთქმელის სტილით გადმოჟიცია სახელოვან ისტორიკოსს². ამიტომ მკვლევრები ჰეროდოტეს თხზულებებში არჩევენ ორ ჰტილს: ერთი, რომლითაც ისტორიკოსი გადმოგვცემს თავის დაკვირვებებს, — აქ იგრძნობა მისი, როგორც მეცნიერის, სტილი, ხოლო მეორე, რომლითაც გადმოგვცემს ლეგენდურ ამბებს, აქ კი იგრძნობა მისი, როგორც მთქმელის, სტილი.

კ. ფოსლერი ცნობილ წიგნში „პოზიტივიზმი და იდეალიზმი ენათმეცნიერებაში“ სწორად მიუთითებდა, რომ სტილი ინდივიდუური ენობრივი მოვლენაა, განსხვავებული ზოგადისაგან. თვით ზოგადიც არსებითად სხვა არაფერია, თუ არა შესაძლებლობის მიხედვით ყველა, ან უმნიშვნელოვანესი ინდივიდუური ენობრივი ხმარებულების მიახლოებითი ჯამი. წესად ქცეულ ენობრივ ხმარებულებას სინტაქსი აღწერს. ენობრივ ხმარებულებას, რამდენა-

¹ А. М. Смирнов-Кутачевский, Творчество слова в народной сказке, «Художественный фольклор», II—III, М., 1927, 71—79.

² В. Клиггер, Сказочные мотивы у Геродота, Киев, 1903; И. И. Толстой, Язык сказки в греческой литературе, «Художественный фольклор», IV—V, М., 1928, 82—93.

დაც ის ინდივიდურ შემოქმედებას წარმოადგენს, განიხილავს სტილისტიკა. ინლექციის გზას მივყავართ ინდივიდურიდან ზოგადისაკენ, კერძო შემთხვევიდან საყოველთაოდ მიღებულისაკენ. მაგრამ არა პირუკუ. მაშასადამე, ჯერ სტილისტიკა, შემდეგ სინტაქსი. გამოსახვის ყოველი ენობრივი საშუალება სანამდის საყოველთაოდ მიღებულად გახდებოდა, დასაწყისში და მრავალგზის „ინდივიდური და სტილისტიკური“ იყო, ხოლო ორიგინალურ მხატვართან, მას შემდეგაც კი, რაც ის ზოგადი გახდა, ინდივიდურად რჩება. სხვა-ნაირად, ენის ყველა ელემენტი გამოხატვის სტილისტიკური საშუალებაა. რამდენია ინდივიდი, იმდენია სტილი. რამდენია მთქმელი, ავტორ-მთქმელი, მთქმელ-იმპროვიზატორი, ხალხური პროზის ნიმუშებში იმდენი სტილისტიკური ნიუანსი გვაქვს.

მოკვეთილი ფრაზა, სიტყვათა მანვილი, სინტაგმური შეხამება, სპეციფიკური თქმა-ეპითეტები ხალხურ ავტორს სჭირდება იმისათვის, რომ მეტი მხატვრული დამაჯერებლობითა და სრულყოფილობით წარმოსახოს რეალური სურათი თავისი დადებითი და უარყოფითი გმირებისა. შეუქმნას მათ არა თუ კოლორიტული გარემოცვა და მოქმედების ნაცნობი ასპარეზი. არამედ ენის მხატვრული სამკაულებით ისე მახლობლად დახატოს და შინაგანად და გარეგანად დაახასიათოს ისინი. რომ ამბის მსვენელმა მათს პროტრეტებში ნათლად წარმოიდგინოს მახლობელი და ნაცნობი პირი, გაესაუბროს, როგორც ბ. ბელინსკი იტყოდა, ნაცნობ უცნობს¹. იმპროვიზატორი ამ გზით ახერხებს რეალური, ტიპობრივი სიტუაციისა და სახის ობიექტურ ჩვენებას. მთქმელი იმპროვიზატორი არა თუ განიცდის ნაამბობი ზღაპრის პერსონაჟთა ტრაგიკულ ბედს, უშუალოდ ერევა მათს მოქმედებაში, გვერდში უდგას დადებით გმირს, ცხოვრობს მისი ცხოვრებით და, როცა ეს უკანასკნელი ტრაგიკული განსაცდლის წინაშე აღმოჩნდება, მას ცხარე ცრემლით დასტირის, გულმხურვალედ ამკობს მის დიდებას, ნათელ სახეს. ქართულმა ეპოსმა ამის მრავალი სამახსოვრო მაგალითი იცის, ერთ-ერთია „წიქარას“ მკაცრი ფინალი. მთქმელი მძიმედ დასტირის დაკარგულ წიქარას. ქაბუკის სალამურის კენესასა და ცრემლს თანაუგრძნობს მთელი ბუნება, ხის ფოთლებიც კი მოთქვამენ, თვითონ ვაეიც იღუპება. მეორეა „აბესალომისა და

¹ ბ. ბელინსკი, რჩ. თხზ., I, თბ., 1952, გვ. 158.

ეთერის“ ტრაგიკული ფინალი. სნეულმა აბესალომმა სატრფოსთან შეხვედრისას სული დალია. ეთერმა ვერ შეძლო ამ მძიმე განსაცდლის ატანა და სატრფოს ზედ დააკვდა. მოქმელები ერთი-მეორეზე უფრო ამაზრზენ სიტუაციებს ხატავენ. აქ ყოველ სიტყვას გასროლილი ტყვიის ძალა აქვს. ძნელია უკეთესად გადმოიციეს ეთერის ტრაგედია, ვიდრე ხალხის გენიის შედეგრი ამბობს:

აბესალომის დანაო,
ჯიბეს მიღევხარ განაო!
ამოგიღებ და დაგიცემ
მარცხენა ძუძუსთანაო!

ადამიანის სულიერი დრამატიზმი ნაკლებსიტყვაობით, მაგრამ დიდი ესთეტიკური ძალით, გადმოცემულია კლასიკურ ქართულ ხალხურ ბალადებში „მოყმე და ვეფხვი“ და „ორი ძმა“. პირველში დედის მონოლოგი შეუდარებელი ძალისაა. იგი გმირული სულის დიდ მღელვარებას, დედის უნაზეს სახეს ხატავს. მოყმის დედის სასამძიმროდ წასვლა ვეფხვის დედასთან ჰუმანიზმის უკეთილშობილესი იდეის მარად უტკნობი ასახვაა ჰუმანიტად გენიალურ ხალხურ ქმნილებაში. „ორი ძმის“ სიუჟეტური რკალი ამაზე ნაკლები როდია. ძმები სანადიროდ წავიდნენ, დააღამდათ. უმცროსი საშიშარ ციკაბო კლდეს მიაღდა. წასვლა არც იქით შეიძლებოდა, არც აქეთ. ღამე უნდა გაეთათ. საშინლად ბნელოდა. უფროსი დაბლა იდგა, უმცროსი კი საშიშარ უფსკრულს გადასდგამოდა. თვითონ ვერ ხედავდა საოცარ საფრთხეს. ძმები საუბარში ჯაერთნენ. უფროსმა უმცროს ძმას მკვანე სიტყვები აკადრა: შენ უნდა მოკვდე, ღირსი ხარ დაღუპვისა, შენი სიმდიდრე მე უნდა დამრჩეს, შენი ცოლიც, სახლკარიც, მიწა-წყალიც მე დამრჩებაო. ჰოი, საბრალოვ, რა მძიმე ბედი მოგელის, დილით განანებ ყველაფერსო, — მრისხანედ ეუბნებოდა უფროსი. უმცროსი ძმა გაცელებული უსმენდა ამ ამაზრზენ სიტყვებს. თვალზე რულიც არ მიჰკარებია. უფროსი ძმა კლდეზე ავიდა და უმცროსი მშვიდობით ჩამოიყვანა. უმცროსმა ხელი ჰკრა და უფსკრულში გადაჩნდა... ყველაფერი დედას უამბო. გამწარებული დედა ზე წამოვარდა: ეგ რა მითხარ, შვილო! ძმას შენ გადაურჩენიხარ, შენ ის უბრალოდ დაგიღუპავსო! უმცროსმა ძმამ გვიან იგრძნო მძიმე შეცდომა. გაიქცა იმ უფსკრულისაკენ და თვითონაც შიგ გადაეშვა! რა ძლიერი სცენაა! აქაც ხომ

დედის ბრძნული სახე დიდი მხატვრული ექსპრესიითაა გადმოცემული...

„ნაცნობი უცნობის“ რეალისტურად წარმოსახვას პირველად სათავე დაედო ხალხურ პროზაში. მან აქ გაუძლო ეპოქების მძიმე ქართვეილებს და შემდეგ გადავიდა მხატვრულ პროზაში. ამ შემთხვევაში ყოველი სიტყვა აღწევს ზემოქმედების უმაღლეს საფეხურს, უპირისპირდება მეორე სიტყვას, იძენს ემოციურსა და ლოგიკურ-ინტელექტუალურ ნუანსებს; მის ფონემურსა და აზრობრივ შინაფორმას მომაჯადოებელი ძალა ენიჭება. აქ საჭირო არაა გმირის შეყენება ხელოვნურ ოჩოფეხაზე, იგი ისედაც ბრვე და მაღალია, მას არ სჭირდება გამახალგაზრდავებელი ფერუმარილის წასმა, ისედაც მუდმივი სიკბაბუკის განსახიერებაა, არ სჭირდება ცივი ალეგორიული მიეთ-მოეთი, ბუნებრივი გმირია, არ სჭირდება ნაძალადევი და გაცვეთილი ეპითეტები. ხალხური ნოველის გმირი რეალისტი ადამიანია, განსაკუთრებით მის გვიანდელ სახეში ხალხი ხატავს არა მეოცნებე იდეალისტს, რომლისთვისაც სინამდვილე, ცხოვრების პრაქტიკა სადღესასწაულო ბუკთაგანია, არამედ ნამდვილ, ცხოვრების შუაგულიდან ამოყვანილ პრაქტიკოსს, რომლისათვისაც ცხოვრება, საზოგადოებრივი პრაქტიკა შრომის, ბრძოლის, ურთიერთობის, განვითარების, წარმატებათა და წარუმატებლობათა განუწყვეტელი, მთლიანი ასპარეზია. ამითაა გაპირობებული, მაგალითად, მშრომელი ადამიანის ბედი, მუქთაზორის ტრაგიკულ-კომიკური თავგადასავალი.

ზღაპარ-ნოველათა ენა და სტილი ხალხურია, ამ სიტყვის საუკეთესო მნიშვნელობით. „ხალხურობა არის არა ღირსება, არამედ აუცილებელი პირობა ქვეშარიტად მხატვრული ნაწარმოებისა, თუ ხალხურობად ნაგულისხმები უნდა იყოს ამა თუ იმ ხალხის, ამა თუ იმ ქვეყნის ზნეჩვეულებებისა და ხასიათების გამოხატვის სისწორე. ყოველი ხალხის ცხოვრება გამოვლინდება მის, მხოლოდ მისთვის ჩვეულ ფორმებში, მამასადამე, ცხოვრების გამოხატვა თუ სწორეა, ხალხურიც არის“¹.

¹ ბ. ბელინსკი, რჩ. თხზ., I, თბ., 1952, გვ. 157-158.

2. ელიფსი

ხალხური პროზაული ნაწარმოების სტრიქონი ხშირად ელიფსისებრია, გამოტოვება ადვილად სავარაუდებელი სიტყვებისა აქ თითქმის გრამატიკულ ნორმდაა ქცეული, რადგან ასეთ ფრაზას ახასიათებს სიტყვის მაქსიმალური ეკონომიით აზრის მაქსიმალური სიზუსტით გადმოცემა. ფრაზის ელიფსისებრი კონსტრუქციობუნებრივი აუცილებლობითაა გამოწვეული. ასეთი ფრაზა უნაკლოა, გასაგებად და დასამახსოვრებლად ადვილი. ხალხური ნოველებიდან ელიფსი გადავიდა ფაცეციაში, უკანასკნელიდან ანდაზაში. ანდაზა ჩვეულებრივ არის ხალხური ნოველის ან ფაცეციის მხატვრულ-განზოგადებული რეზუმე. პოეტური პროზის მწვერვალი, შექმნილი მრავალი ეპოქის შემოქმედებითი შრომითა და გამოცდილებით.

ჩვენი დაკვირვებით, ელიფსისებრი კონსტრუქცია ფრაზისა ხალხურ პროზაში ერთბაშად არ გავრცელებულა. იგი მისი ხშირი გამეორების, სათქმელის სრულყოფა-დახვეწის, თბრობის გარეგან ფორმაზე ავტორ-მთქმელთა ხანგრძლივი შემოქმედებითი მუშაობის უშუალო შედეგია.

დავუკვირდეთ ზოგიერთი ხალხური ნოველის ჩვენებს. იუმორისტული ნოველების სიუჟეტური რკალი და თვით შინაარსი განსაზღვრავს ფრაზა-წინადადებათა კონსტრუქციას. აქ სიტყვათა გამოშვება ანუ ელიფსი გარკვეული ბუნებრივი აუცილებლობითაა გამოწვეული. ტექსტში ვკითხულობთ: „გული რომ მოიჭეოა, თავი დაანება“ („მუქანახევარა“, რაზიკ., II, 53)¹. დამოკიდებულ წინადადებას („გული რომ მოიჭერა“) აკლია უბრალო დამატება (ცემით). გაუგებარი ხდება, რითი მოიჭერა გული? მაგრამ, თუ წინა ფრაზას გავიხსენებთ, გამოშვებულ სიტყვას ადვილად

¹ აქ და ქვემოთ შემოკლებებია: რაზიკ., I, II: თ. რაზიკაშვილი, ქართული ხალხური ზღაპრები, I, თბ., 1951; II, 1952; ჩიკ., I: ქართული ხალხური ზღაპრები, I, მიხ. ჩიქოვანის რედ., თბ., 1938; სიხ., ზღ.: ხალხური ზღაპრები, თბ., 1938; ვირსალ., I, II: რჩეული ქართული ხალხური ზღაპრები, I, ელ. ვირსალაძის რედ., თბ., 1949, II, 1958; ნოველ.: ქართული სალხური ნოველები, ჩაწერა, გამართა, გამოკლევა და შენიშვნები დაურთო ალ. ლონტაძე, 1956.

აღვადგენთ. ზევით კი ლაპარაკია იმაზე, რომ მთესველმა დაიჭირა მუქანახევარა და მაგრად სცემა, ამას კი მოჰსდევს ჩვენ მიერ დაპოწმებული წინადადება. ეგევე წინადადება ხსენებულ ტექსტში კიდევ სამჯერ მეორდება სხვადასხვა პოზიციით: „გული რომ მოიჭერეს, თავი დაანებეს“ (იქვე, 54, 13), „გული რომ იჭერეს, თავი დაანებეს“ (იქვე, 54, 25—26): „ბოლოს. გული რომ მოიჭერა. დაანება თავი“ (იქვე, 55,9). უბრალო დამატებასთან ერთად გამოშვებულია ქვემდებარე, რომელიც უნდა პასუხობდეს კითხვაზე ვინ? მაგრამ ყველა შემთხვევაში ერთი ადვილად ივარაუდებდა და მეორეც. წინააღმდეგ მათ გვამცნობს.

დამოწმებულ ტექსტში ვვაქვს ასეთივე მაგალითები: „შე ვიძახოდი: ერთი ათასად და შენ — მუქანახევარსო!“ (იქვე, 54). ელიფსში გამოშვებულია ზმნა, რომელიც მეორდება რთული წინადადების პირველ კომპონენტში, აქ მას ტირე ცვლის. უფრო ორიგინალურია ეს წინადადება: „სდო და სდო თოფის კონდახი ზურგში, იმდენი სცემა, კინაღამ სული ამოაპარა“ (იქვე, 55). სდო და სდოო, მაგრამ არ ჩანს, ვინ? ან ვის? ელიფსი არ მოითხოვს ამის პასუხს. პასუხს იძლევა წინააღმდეგ, რომელიც გვიხსნის გამოშვებულ სიტყვას. ელიფსი პრინციპულად უპირისპირდება გაჩუმების ფიგურულ გადმოცემას. გაჩუმება, ანუ შეწყვეტა გულისხმობს ფრაზის შეჩერებას, აზრის დაუსრულებლობას, რაც ტექსტში შეიძლება მრავალწერტილით აღინიშნოს. ასეთი საქცევი ხალხურმა პროზამ არ იცის. ავად თუ კარგად აქ ყოველი ფრაზა სრულდება. აზრი არ წყდება. ფიგურული გაჩუმება პროზის ენის მხატვრული დახვეწის შედეგია, ელიფსი უფრო ძველი მოვლენაა. პირველს ხალხური პროზა არ იცნობს, მეორე მისთვის ბუნებრივია. ხალხური პროზის ენობრივ სამყაროს განეკუთვნება ასეთი ელიფსისებრი ფრაზები: „დათვმა ჰტაცა თათი მგელს, და იდო და ერთი თუ ორი, დაეყუა რაც ძალი და ღონე ჰქონდა“ (ჩიქ.. 1.17): „ჯერ ხომ ისე დაეყუა, მერე გამოუცვივდნენ მეცხვარეები და ერთი თუ ორი“ (იქვე)...

ელიფსი არასრული წინადადების სახეობაა. გამოიშვება წინადადების ყოველი წევრი, უფრო ხშირად შემასმენელი, ქვემდებარე, დამატება, მათი აღდგენა წინააღმდეგისა და აზრის განვითარების მიხედვით ხერხდება. ელიფსისებრია ქართული ხალხური ანდაზე-

ბის ფრიად მნიშვნელოვანი ნაწილი. ერთი მხრით გვაქვს: „ბევრის მცოდნე ბევრჯერ შეცდებოა“, მეორე მხრით — „მელას უკან ურბით არ სდევნო“. პირველი სრული წინადადებაა, მეორე — არასრული, ელიფსი, აკლია ქვემდებარე. მისი ქვემდებარე, როგორც ამბობენ, გაუჩინარებულია. ანდაზის აზრი ნათელია. ხალხური ენისათვის ასეთი წინადადება ბუნებრივია. იგი, ჯერ ერთი, ნაკლებსიტყვობრივია, მეორე მხრით, აზრი გადმოცემულია ლაპიდარულად. ქვემდებარის გაუჩინარება ანდაზის დახვეწის შედეგია. თავდაპირველად ეს ანდაზა სრული სახის წინადადება უნდა ყოფილიყო. ქვემდებარის გაუჩინარებამ ანდაზა უფრო მოქნილი და ადვილდასამახსოვრებელი გახადა. ანალოგიურია ბრძანებითი წინადადებების სახით გადმოცემული ანდაზებიც. მაგ., „პური მეპურეს გამოაცხობინეო!“ ამასაც აკლია ქვემდებარე (შენ), წარმოდგენილია მხოლოდ შემასმენლური ნაწილი (პური მეპურეს გამოაცხობინეო!). წინადადება მაინც გამართულია. ანდაზის აზრი ყველაშათვის გასაგები. ბრძანებითი წინადადების სახით წარმოდგენილი ანდაზა არქიტექტონიკით ქვემდებარეგაუჩინარებული წინადადების ფარდია. საკმარისია ერთმანეთს შევადაროთ, ერთი მხრით, ქვემდებარეგაუჩინარებული ანდაზები: „კატას თავში ძეხვი დაქარესო“, „ორაგული წყალში გადააგდესო“, „ღამის ქურდს დღისით დაიჭერენო“... და, მეორე მხრით, ბრძანებითი წინადადების სახით გადმოცემული ანდაზები: „ნუ დაუყრი ღორს მარგალიტსო“, „ნუ დასცინი სხვასაო, გადაგხდება თავსაო“... რომ დავრწმუნდით მათს არქიტექტონიკულ მსგავსებაში! ანდაზების საკმარისად მნიშვნელოვანი ნაწილი სწორედ ასეთი ელიფსისებრია: აკლია ქვემდებარე, შემასმენელი, ან რომელიმე სხვა წევრი. ჩვეულებრივ არასრულია ის ანდაზა-წინადადება, რომელსაც ქვემდებარე ან შემასმენელი აკლია.

1. გამომწვებულია ქვემდებარე: „ავადმყოფს ჰკითხავენო“. ეს ქართული ხალხური ანდაზის ტიპობრივი ნიმუშია. უქვემდებარობა მას ხელს არ უშლის აზრის მკაფიოდ გადმო-

¹ ჩვენი: ქართული ანდაზების სინტაქსის საკითხები, „ცხინვალის სახელმწიფო პედინსტიტუტის შრომები“, I, 1952, გვ. 141-142; ან: რჩეული ხალხური ანდაზები და სიტყვის მასალები, შეადგინა და შესავალი წერილი დაურთო ილ. ლლონტმა, თბ., 1957, გვ. 10-13.

ცემაში. ასეთივეა: „ქურდი თხლებზე დაიჭირესო“, „ბედი მომეც და სანებზეზე გადამაგდეო“...

2. გამოშვებულთა შემასმენელი: „თეთრი კბილი — შავი გულიო“. ესეც ქართული ანდაზის ტიპობრივი ნიმუშია. შემასმენელი წარმოდგენილი არაა, მაგრამ წინადადება უნაკლოა. პარატაქსში — „გოჭი ქყვილით გაიზრდება, ყმაწვილი — ტირილითო“ — მეორე კომპონენტს აკლია შემასმენელი, რომელსაც ტირე ევლის. ასეთივეა: „გული გულს იცნობს, სული — სულსაო“, „ერთად შრომა ხალისია, ერთად უქმად დგომა — სირცხვილიო“, „სიმდიდრის მქონე გამძლარი ვერა ვნახე და სიმართლის მთქმელი — მშიერიო“, „ღიაცი მიმავალი იკვებნის, მამაცი — მომავალიო“!...

ანდაზა-წინადადებაში ხშირად გამოშვებულია არა მარტო ქვემდებარე ან შემასმენელი, არამედ მთელი წყვილიც. რაც ადვილად შეიძლება აღვადგინოთ. ეს მოვლენა ბუნებრივია რუსული ანდაზებისათვისაც¹. ქართულ ანდაზებში, რომლებიც დიალოგს წარმოადგენენ, ხშირად გვაკლია ზმნები: თქვა, უპასუხა, მიუგო, იტყვის... მაგ., „აქლემს ჰედდნენ და კურდღელი გარბოდაო, — სად გარბინარო და დაგკედნენ და მერე ამტყიციე, კურდღელი ხარ თუ აქლემიო“. ანდაზა-წინადადებას აკლია: „კურდღელმა თქვა“, დანაკლისს ავსებს კავშირი „და“. ანალოგიურია: „აქლემს უთხრეს: კისერი მრუდე გაქვსო და — სხვა რაღა მაქვს სწორიო“; „ბავშვს ჰკითხეს--რატომ ტირიო და — გამდის და ვტირიო“, „მელა კვდენოდა და — საქათმეში დამმარხეთო“, „კაცმა ჩიტს თოფი დააცილა და — ჩემი ხელიდან ხომ მკვდარიაო“, „პატარძალმა კოკა გატეხა და — ნეტავ ბავშვი მყავდეს, იმას დავაბრალებდიო“...²

დიალოგი ელიფსისებრია არა მარტო ანდაზებში, ხალხურ პროზაშიაც. თვით დიალოგი ელიფსის სახესხვაობაა. ნიმუშად ავიღოთ მშვენიერი ხალხური ნოველა „სოლომონ ბრძენი და ბერიკაცია“ (რაზიკ., II, 107-108). აქ გვაქვს ცოცხალი დიალოგი სოლომონსა და ბერიკაცს შორის:

„სოლომონმა ჰკითხა:

¹ ჩვენი: რჩეული ქართული ანდაზები და სიტყვის მასალები, იქვე, გვ. 19.

² П. Глаголевский, Синтаксис языка русских пословиц, СПб., 1873, 40—43.

³ ჩვენი: დასახ. თხზ., გვ. 19.

— სხვა, ბერიკაცო, რასა იქ და როგორა ხარ?
— რა მიჭირს, თორმეტსა და ოცდათორმეტს მაინც ვერაფერი გადავარჩინე.

- ორზე როგორა ხარ?
- უკვე დაესამდი.
- შორს როგორა ხარ?
- ახლოს მოველ.
- წისქვილები როგორა გაქვს?

— მგელმა დამიკამა, რაც მგელს გადარჩა, უწყლო. უღაროდგანან და აღარაფერში მარგიან.

- მთაში თოვლი მოსულა.
- ბარშიაც ჩამოსულა...“

დიალოგი თავისუფლად, ცოცხლად ვითარდება. ბევრი სიტყვაა გამოშვებული, წინადადებები არასრულია, მაგრამ მათი აზრი ნათელია, ყველა სიტყვის აღდგენა ადვილია. „ბარშიაც ჩამოსულა“ ცალკე აღებული — გაუგებარია, სიტყვანაკლია, ელიფსისებრია, მაგრამ დიალოგის საერთო ორკესტრში წინადადებების შინაარსი გასაგებია. გამოშვებული სიტყვის აღდგენა საჭირო აღარაა. ელიფსისებრი ფრაზა-საქცევი ხალხური ენის მხატვრული სამკაულია.

ხალხური პროზის ელიფსისებრ ფრაზა-საქცევებში გამოშვებულია მეტყველების რაგინდარა ნაწილი: სახელი, ზმნა, კავშირი, უფრო ზმნა და კავშირი.

გამოშვებულია ზმნა იყიდა: „ღარიბმა სამ მანეთად იყიდა ვირი, ათშაურად — ცული, ათშაურად — მოსართავები, მანეთის — სასმელ-საჭმელი და წამოვიდა შინ“ (ლლ., ხალხ. ეპოსი, 83); ეჭრათ: „მარცხენა ხელში აღვირი ეჭირათ და მარჯვენაში — ხმალი“ (იქვე, 89); გამოშვებულია კავშირის სიტყვა რომ: „გველუშამა უთხრა, (რომ) წადი, მამაშენს უთხარი, (რომ) ერთ-ერთი ქალი მომცეს ცოლადო“ (რაზიკ., II, 43); „ქმარმა უთხრა, ჩვენს ქვეყანაში ქაჯურად ლაპარაკობენ“ (იქვე), „ექიმმა უთხრა, სანამ ცა სპილენძად არ იქცევა და დედამიწა-ქალამნად, მანამდე იცოცხლებო“ (იქვე, 142); „კარისკაცებს უთხრა, ჩამიყვანეთ უკანასკნელად ჩემ ბაღშიო“ (იქვე, 143); „ნახეს, ერთმანეთი მოეტყუებინათ“ (იქვე, 145); „მე მეგონა, მარტო მე ვიცოდი ტყუილი“... (იქვე)...

ასეთ შემთხვევებში ზოგჯერ კავშირის სიტყვა შენარჩუნებულია: „გზაზე ერთ ქორწილში მივიდა, ნახა, რომ წამოუქცევიათ ერთი ვირი, კლავენ“ (რაზიკ., II, 80), უფრო ხშირად გამოშვებულია: „ნახეს — ერთ მინდორში კაცი გორაობს“ (სიხ. ზღ., 28)... გამოდის, ელიფსი ხალხური პროზის ენის შემდგომი დახვეწის შედეგად მიღებული კონსტრუქციაა. თავდაპირველად ის არ უნდა გვექონოდა ხალხურ მეტყველებაში. სიტყვების გამოშვება ფრაზასათქმელებში და მათ მაგივრად გარკვეული სინტაქსური პაუზის ხმარება — ტექსტების ხანგრძლივი იმპროვიზებული მეტამორფოზის უშუალო შედეგია. ხალხურ პოეზიაში და აქედან მხატვრულ პოეტურ მეტყველებაში ელიფსი კანონზომიერ მოვლენად იქცა. ხალხური პროზიდან ის გადავიდა მხატვრულ ლიტერატურაში.

სინდეტურ და გამოტოვებულსიტყვიან წინადადებათა კონსტრუქციები უფრო დამახასიათებელია მხატვრულად დამუშავებული და სრულყოფილი ლიტერატურული ენისათვის. ენობრივი გამობატულების ეს მძლავრი პოეტური საშუალება ლიტერატურული პროზის ენაში ხალხური პროზიდან განვითარდა.

3. ტროპი

ხალხური პროზა ტროპის ყველა სახეს იყენებს, მაგრამ პოეზიისაგან განსხვავებით, იგი მაინც ნაკლებადაა მდიდარი ტროპებით.

ტროპი, როგორც მხატვრული მეტყველების მოუცილებელი ელემენტი, დასაწყისში სწორედ ადამიანთა ურთიერთსაუბარში ჩაისახა და თავდაპირველად მისი მხოლოდ უმარტივესი სახეები იხმარებოდა. ხალხური ეპიკური ქმნილებების იმპროვიზაციული გამეორების პროცესში ივსებოდა, იხვეწებოდა. მდიდრდებოდა მხატვრული ენა, ყალიბდებოდა მისი ყოველი სამკაული. ტროპი გვიანდელი წარმონაქმნია. მხატვრული მეტყველების ჩამოყალიბება-გაფორმება, უწინარეს ყოვლისა, ტროპისათვის კარების ფართოდ გაღებას გულისხმობდა. მხოლოდ მას შეეძლო ენის გამდიდრება გამომსახველობის საშუალებებით, საგნებისა და მოვლენების სახე-

ობრივი გამოხატვის ფორმებით. ბელინსკი სწორად შენიშნავდა: «Тропы породили необходимость образного выражения»¹.

ხალხურ პროზაში ჩვეულებრივ ტროპის შემდეგი სახეები გვხვდება: გამეორება, შედარება, მეტონომია, მეტაფორა, ეპითეტი, ჰიპერბოლა. ყველა მათგანის პოზიცია წინადადებაში სადასიძველეობის სტილითაა განსაზღვრული.

ხალხური პროზის ენობრივ-სტილისტიკური გამომსახველობის საშუალებათა შესწავლისას, უწინარეს ყოვლისა, ჩვენს ყურადღებას მხატვრული გამეორება იქცევს. გამეორება ხალხური ენის ემოციურობის ერთ-ერთი მაცოცხლებელი ელემენტია. სპეციალურ ლიტერატურაში ხაზგასმულია, და ამას ჩვენი მასალაც ადასტურებს, რომ გამეორება განეკუთვნება ხალხური ეპოსის ისეთ საერთო პოეტურ ხერხთა რიგს, რომლისთვისაც არ არსებობს ეროვნული ფარგლები². ეროვნული აქ ლექსიკური მასალა და არა პოეტური ხერხი.

მხატვრული გამეორება თავდაპირველად დამუშავებულა ხალხურ მეტყველებაში — პროზასა და პოეზიაში და აქედან შეუთვისებია წერილობით ლიტერატურას. ტროპის იმ სხვა სახეების უშუალო წყაროც, რომლებიც ახლა მხატვრული მწერლობის ენის საგამომსახველო საშუალებაა, ხალხური შემოქმედების პირვანდელი ნიმუშებია. გამეორებას ხალხურ ეპოსში ღრმა ფსიქოლოგიური საფუძველი აქვს. მთქმელი მას მიმართავს შთაბეჭდილების გამძაფრების მიზნით, რთული ფსიქოლოგიური პასაჟების გადმოსაცემად. ამიტომ გამეორება ეპოსში ფიგურაა, შექმნილი ფსიქოლოგიურ-ემოციური კოლიზიის გადმოსაცემად. გამეორებას მთქმელი მიმართავს არა ყოველგვარ შემთხვევაში, არამედ მაშინ, როცა პერსონაჟის მოქმედების დეფინიცია მსმენელის ყურადღების დაქაბვას მოითხოვს. ხალხური ეპოსი მხატვრული გამეორების ბრწყინვალე ნიმუშებს გვაძლევს.

¹ В. Г. Белинский, Соч., IV, М., 1896, гл. 708.

² Ф. Миклошич, Изобразительное средство славянского эпоса, Древн., Тр., Слав. Ком., I, М., 1895, гл. 207—208; Ф. И. Буслаев, О преподавании отечественного языка, Л., 1941, 130; А. П. Евгеньева, Язык русской устной поэзии, Труды отд. др.-русс. лит., VII, 1942, гл. 168—211; მისივე: Очерки по языку русской устной поэзии в записях XVII—XX вв., М.-Л., 1963, гл. 20—97.

ყველაზე სპეციფიკური და თვითმყოფი ნიმუში განმეორებისა ზალხური ეპოსის ენაში არის „იარა, იარა“, „ბევრი იარა, თუ ცოტა იარა!“ გამეორებულია ზმნა იარა. ეს მთქმელს სჭირდება შორს გამგზავრებული გმირის მძიმე თავგადასავლის გადმოსაცემად. ფორმულა წარმოდგენილია ორ ვარიანტად:

ა. „იარა, იარათ“ მთქმელი რეალურ გმირზე ამბობს. მას სჯერა, ეს პერსონაჟი რეალური ადამიანია, რომელიც მოგზაურობს, ან გარკვეული მიზნის მისაღწევად მიდის. ხელმწიფის შვილმა და მისმა მსლებლებმა „იარეს, იარეს და ერთ მაღალ მთასთან მივიდნენ“ (რაზიკ., 1, 233); ვაჟმა „იარა, იარა და მივიდა იმ ქალის სახლში“ (რაზიკ., II, 11)...

ბ. ფორმულა „ბევრი იარა, თუ ცოტა იარა“ პირველი ვარიანტის სახესხვაობაა და უფრო ჯადოსნური მოთხრობებისათვისაა დამახასიათებელი. აქ გამეორება სიარულის მეტი ემოციურობით გადმოცემის მიზანს კი არ ემსახურება, არამედ ამ უკანასკნელს ექვის ქვეშ აყენებს: ბევრი იარა, თუ ცოტა იარათ! უმცროსმა ძმამ „ბევრი იარა, თუ ცოტა იარა, ერთ ადგილას დაისვენა“ (რაზიკ., 1, 32); ბელივარმა „ბევრი იარა, თუ ცოტა იარა, ერთ ქვეყანაში მივიდა“ (რაზიკ., II, 149)...

ფორმულის ორივე ვარიანტი ეპოქათა მანძილზეა გამომუშავებული და ზალხური პროზის ტრადიციულ ენობრივ ორნამენტთა ჯგუფს განეკუთვნება. მთქმელი ამ ფორმულით ფსიქოლოგიურად აძლიერებს პერსონაჟის მოქმედების მნიშვნელობას, თანაც ყურადღებას გვაქცევინებს დაბრკოლების გადალახვის სიართულე-სიძნელეზე. გამეორების სხვა ფორმულებს შორის, რომლებიც ზალხს შეუქმნია ეპოსის ენობრივ სამკაულად, ეს უკანასკნელი ერთი ყველაზე გამძლე აღმოჩნდა. მიმართავენ ზმნების, სახელების, ფორმაცვალებადი და ფორმაუცვლელი სიტყვების გამეორებას. მთქმელი-იმპროვიზატორები ამ ხერხს სხვადასხვა მიზნით იყენებენ. მაგრამ აქ ყველგან საქმე გვაქვს ე. წ. „პროზაულ გამეორებასთან“ და არა პოეტურ ტროპებთან. ზალხურ პროზაში გამეორება ქმნის ფსიქოლოგიურ-ემოციურ კოლიზიას, პოეზიაში კი — პოეტურ ფიგურას.

ზალხურმა პროზამ იცის არა მარტო სიტყვის, სიუჟეტური მოტივების გამეორებაც. მოტივების ქრონოლოგიური გამეორება

მისი სპეციფიკური თვისებაა. „ცოლ-ქმრის ამბავში“ (რაზიკ., 1, 84—86). მაგალითად, ერთგვარი მოტივი სამკვნიის მეორედება და ამით იქმნება ძლიერი კოლიზია. ხალხურ ნოველებში არა თუ სამკვნიის, ხშირად ოთხ-ხუთ და მეტჯერაც მეორედება ერთგვარი მოტივები, ამასთან მოქმედების გამეორება ყველგან მსმენელის ყურადღების გამახვილებას იწვევს და მთქმელიც მას განსაკუთრებული ოსტატობით გადმოგვცემს.

გამეორება ხალხურ ნოველ-მოთხრობათა ტრადიციული მხატვრული ხერხია. ბევრი გამეორებულ სიტყვა ისტორიულად მყარ სამეტყველო ერთეულად ქცეულა და დამკვიდრებულა, როგორც ხალხური პროზის მხატვრული სამკაული. ასევე მოქმედების (ამბის, მოტივის) გამეორება სიუჟეტური რკალის მთავარ კომპონენტად გამხდარა. გამეორება ხალხური ნოველ-მოთხრობების ენის ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული მხატვრული ხერხია. ლიტერატურულმა პროზამ ის ხალხური ეპოსიდან შეითვისა.

გრადაციული ფიგურის მნიშვნელობით იხმარება წყვილი ზმნები: წადი, ნახე; გასწია და წავიდა; ადგა და წავიდა... „წადი, ნახე, შენი მეცხვარე რა დღეში იქნებაო“ (ლლ., ნოველ., 192); უმცროსმა ძმამ „გაიხედა და დაინახა, რომ ერთ გორასქვეშ ყაჩაღები დგანან“ (რაზიკ., 1, 32)... გრადაციული ფიგურის გადმოსაცემად იშვიათად ზახელებიც და სხვა მეტყველების ნაწილებიცაა გამოყენებული, ამ ფიგურის შესაქმნელად ხალხური პროზა ძალიან ხშირად ატრიბუტულ შემასმენელს იყენებს.

შედარება გულისხმობს ამა თუ იმ საგნის გარკვეული თვისებების, სიდიდე-სიძლიერის მთლიანად ან ნაწილობრივ მეტოღობას მეორე საგანთან. ეს მთქმელს ესაქიროება აღწერილი საგნისა თუ მოვლენის მხატვრული დახასიათებისათვის. შედარება ზოგჯერ გვაქვს შესადარებელი საგნის გარეშეც. კრელ ფარჩაზე მთქმელი ამბობს: „უშოვნა ხელმწიფემ მაშინვე ათასნაირი ფარჩა, ისეთი ჭრელი, რომ კაცს თვალებს აუჭრებდა“ (რაზიკ., 1, 61). სიჭრელე აქ არაფერთან არ არის შედარებული, საპირისპირო ნივ-

თი არ ჩანს, მაგრამ შედარება მაინცაა. ამისთანა „პროზაული შედარება“ სპეციფიკურია ხალხური სადასიტიკვაობისათვის. შედარებისათვის საჭირო ორი საგანი — ის, რაც უნდა შეუდარდეს და ეს, რასაც უნდა შეუდარდეს, გამარტივებულია. შესადარებელი საგანი გვაქვს, ის საგანი კი, რომელსაც უნდა შეუდარდეს მოცემული საგანი — გამოტოვებულია. მიუხედავად ამისა, შედარება, როგორც მხატვრული აზროვნების საშუალება, აქაც აღწევს მიზანს. ხალხურ პროზაში შედარება და მეტაფორა ერთმანეთზეა გადაჯაჭვული და განუყოფელია. მხატვრული მეტყველების ეს ბუნებრივი თავისებურება ხალხურ ეპიკურ ქმნილებაში უფრო იჩენს თავს. ვიდრე ლიტერატურულ პროზაში. მეტაფორის ჰორიზონტი პროზაში რამდენადმე შემოფარგლულია, პოეზიაში უსაზღვროა.

მეტონიმური ტროპი არ განირჩევა მეტაფორისაგან. ორივე ერთი მიზნითაა ნახმარი — ერთი საგანი თუ მოვლენა გაღმოცემულია მეორე საგნისა თუ მოვლენის ნიშან-თვისებით. ხალხური პროზის მონაცემები გვარწმუნებენ მეტონიმის ნაკლებ თავისთავადობაში, იგი მეტაფორის ერთ-ერთი სახეთაგანია, ან, უბრალოდ, მისი განვითარებაა.

ხალხური მეტყველებისათვის დამახასიათებელია მეტაფორების სიჭარბე. მთელი ბუნება ხალხურ ეპოსში გაპროვინცებულია. ადამიანის ნიშან-თვისებანი გადატანილია ბუნების მოვლენებზე, ხოლო ბუნების ნიშან-თვისებანი — ადამიანზე. ადამიანისა და ბუნების სხვა საგან-მოვლენათა სამყარო აქ გაურჩეველია. ამიტომ მეტაფორულ გამოთქმათა სიუხვე ხალხურ ნოველა-მოთხრობებში კანონზომიერად უნდა მივიჩნიოთ. აქ ტყე მღერის, მთა თმას ივარცხნის, კლდე იღება და იკეტება, ირემი და მელა ადამიანის ენით ლაპარაკობენ, მდინარე და ცა განრისხებულია... მეტაფორული გამოთქმებით განსაკუთრებით მდიდარი ჯადოსნური ზღაპრებია. მეტონიმური ტროპის სიუხვე დამოკიდებულია მთქმელის ენაწყლიანობაზე. მთქმელის გათვითცნობიერება, გონებამახვილობა, ენაშეობა ყოველთვის გამოიწვევს მის მიერ ნაამბობი ტექსტის ენაა და სტილში. ხალხური ნოველის ენა და სტილი არსებითად მთქმელის ენა და სტილია. მთქმელი ანონიმი „მწერალია“, რომელიც ჩვეულებრივი მწერლისაგან იმით განსხვავდება, რომ ის კი არ წერს, არამედ ამბობს, მოჯითხრობს.

ეპითეტიც მხატვრული სამკაულია ხალხური პროზისა. ზღაპარ-ნოველათა მთქმელები მსაზღვრელ-საზღვრული წყვილების მრავალ-აირ საშუალებას იყენებენ. გავრცელებულია ასეთი ეპითეტური წყვილები: ტრიალი მინდორი, საწყალი კაცი, ღარიბი გლეხი, მფრინავა ხალიჩა, ობოლი ბიჭი, კუდიანი დედაბერი, ქოსატყულია დიაკონი, გაუცინარი ხელმწიფე, გაქვავებული ქალაქი, უმცროსი ძმა, სასწაულთმოქმედი პერანგი, რიხირიხის ხელმწიფე, ოქროსქოჩ-რიანი ვაჟი, თილისმინი სალამური, ცხრათავიანი დევი... ეპითეტი ლოგიკური მსაზღვრელის ფუნქციას ასრულებს, საზღვრავს და ახასიათებს ცნებას, ანუ ლოგიკურ განსაზღვრებადაც გვევლინება. ზოგი ეპითეტური წყვილი ჟამთა მსვლელობაში გაქვავებულა და მყარ სინტაქსურ ერთეულად დამკვიდრებულა ხალხური პროზის ენაში. ამიტომ მათ სხვანაირად ხალხურ ნოველა-მოთხრობათა მუდმივი ეპითეტური სინტაგმებიც შეიძლება ვუწოდოთ. ყველა მხატვრული განსაზღვრება, ცხადია, ამ მიზნით ვერ გამოიყენება. განსაზღვრება განსაზღვრებაა, ზოგი გვიჩვენებს ფერს, ზოგი გემოს, სიდიდეს, სიმაღლეს, სურნელებას, ფსიქოლოგიურ განცდას, სილამაზეს... ე. ი. გვაქვს საგნის თვისება-რაობის აღმნიშვნელი ეპითეტები და ფსიქოლოგიური ეპითეტები ანუ ტავტოლოგიური და განმსაზღვრელი ეპითეტები. პირველი მხატვრული სინონიმით იმეორებს საგნისა თუ მოვლენის თვისებას, მეორე კი რაიმე სპეციფიკური ნიშნით ახასიათებს საგანს. ეპითეტი განსაზღვრავს საგანს მისი პრაქტიკული მოხმარების მიხედვით ან იმ ნიშნით, რაც არსებითია ამ საგნისათვის. კოხტა მშვენიერი — ტავტოლოგიური ეპითეტია, კოხტა ან მშვენიერი ქალი — განსაზღვრებითი, რაც უშუალოდ სინკრეტული და მეტაფორული ეპითეტიდან მომდინარეობს.

განსაზღვრებად ჩვეულებრივ გვხვდება ადიექტივი და მიმღეობა, ზოგჯერ ნაცვალსახელი, იშვიათად რიცხვითი სახელი და არსებითი სახელიც.

ხალხურ ნოველა-მოთხრობებში არაიშვიათაა ეპითეტური გამოთქმები ორ-ორი მსაზღვრელით. ისტორიულად ეს გამოწვეული იყო იმით, რომ მთქმელს სურდა საზღვრულისათვის უფრო ძლიერი ემოციური იერი მიეცა. თ. რაზიკაშვილის მიერ ჩაწერილ ერთ ხალხურ მოთხრობაში გვაქვს ასეთი ადგილი: ვაჟმა „რცხილა დაი-

ნახა, მშვენიერი მწვანე“ (1, 30). მშვენიერი მწვანე აქ მსაზღვრელადაა გამოყენებული. ასეთივეა: „შორს წითელი ცხენოსანი ჯარი დაინახა“, „გაიარა, შორს თეთრი ცხენოსანი ჯარი დაინახა, ახლო რომ მივიდა, ნახა, რომ თეთრი ცხენოსანი ჯარიც გაქვავებულიყო“ (იქვე, 141); „ისეთი მშვენიერი აყვავებული ქეჩა მოთელა, რომ თვალს მოსტაცებს კაცსა“ (იქვე, 240); „ნაცარქექიას შეეშინდა, უშველებელი დიდი კოკა რომ დაინახა“ (რაზიკ., II, 158)...

ორ-ორ მსაზღვრელიან ეპითეტურ ფამოთქმებს ეპიკურ თხზულებებში გზა გაეკაფა ნიქიერ მთქმელთა მეშვეობით.

ჰიპერბოლაც იმთავითვე თან დაჰყვა ხალხურ პროზას. სხვაგვარად წარმოუდგენელიც იყო. ჯადოსნური ზღაპრების ფანტასტიკური პერსონაჟების თავგადასავალი ჰიპერბოლას საჭიროებდა. ამიტომ მისი ორივე სახესხვაობა — განდიდებაც და დამცირებაც — ერთნაირი ძალით ამშვენებს ეპოსს.

ჰიპერბოლის საპირისპიროდ ლიტოტესიც გვხვდება. ჰიპერბოლისა და ლიტოტესის დაპირისპირების ერთ ტიპობრივ ნიმუშს ვეცნობით თ. რაზიკაშვილის მიერ ჩაწერილ ნოველაში („მუხაგლეჯია სიდედრისა და სიმამრისა“). ჰიპერბოლური სიტყვებით შემკობილია ქალი, სიდედრი და სიმამრი, ხოლო ლიტოტესური სიტყვებით — ვაჟი. ქალი „თითო ჭურზე, სამ თონე პურსა ჭამდა“, „სიმამრმა მთელი ხორაგი უცებ ჩანთქა“, „მიუსვ-მოუსვა, მიჭამ-მოჭამა ყველაფერი, ლუქმა აღარაფრისა გადარჩა, მერე ულვაშებზე გადისვა ხელი. შესცქერის სიძე კაცი, შიშით სული სცვივა: მეც არ ჩამყლაპოსო“; არც სიდედრი იყო პატარა ტანისა: „თავზე ერთი ხახალი ედგა, ზედ ექვსი თონის ნამცხვარი ეწყო, ხელში ერთი ქილა შეჭამადი ეჭარა, იქნებოდა ესე სამი კოკის ტოლა“... სიძე ამათთან შედარებით დაკნინებულია (რაზიკ., II, 103—104)...

როგორც ვხედავთ, ხალხურ პროზას სცოდნია მხატვრული თხრობის ყველა ხერხი. ტროპი აქ გვხვდება ყველა სახისა, მაგრამ ხალხურ ლექსებთან შედარებით ერთგვარი შეზღუდულობა ემჩნევა. ხალხური პროზისა და პოეზიის ენის წყალგამყოფს არა ტროპის ხმარება, არამედ თხრობა, რიტმიკული მეტყველე-

ბა წარმოადგენს. პოეტური თხრობა უპირობ-
პირდება პროზას. პროზას არ სჭირდება რითმა,
მაგრამ იყენებს რიტმს. ხალხური პროზის რიტ-
მიკა თხრობის სპეციფიკური სისტემაა.

4. დიალოგი

დიალოგი ზღაპარში რთული და კომპლექსური პრობლემების
შემცველი თემაა. მის ყოველმხრივ გაშუქებას დიდი დრო და ად-
გილი სჭირდება. ამჟამად ამ თემიდან ავიღებთ მხოლოდ ერთ სა-
კითხს: ეს გახლავთ პარატაქსის თავისებური და ნაკლებშესწავლი-
ლი სახე დიალოგში. მხედველობაში გვაქვს უთხრა ზმნიანი დი-
ალოგი და ისეთი დამოკიდებული წინადადება, რომელიც გად-
მოცემულია მთავრის გარეშე.

მეცნიერებაში დამკვიდრებული თვალსაზრისით უნდა ვიფიქ-
როთ, რომ რთული წინადადება, კერძოდ ჰიპოტაქსური კონსტ-
რუქციები, გვიანდელი წარმონაქმნია ენაში, მათ წინ უსწრებდნენ
მარტივი და შერწყმული წინადადებები. განსაკუთრებით ბევრი
რამაა დაწერილი ჰიპოტაქსის გენეზისზე. მიჩნეულია იგი აზროვ-
ნების განვითარების უმაღლეს მიღწევად, მწიგნობრული ენის,
სინთეტიკური მსჯელობის შედეგად. ჩვენ შეგვეძლო აქ გამოგვექ-
ვეყნებინა ამ საკითხზე არსებული სამეცნიერო ლიტერატურის
გრძელი სია, საიდანაც კაცი დაინახავდა, თუ როგორ საინტერესო-
დაა გაშუქებული ეს მეტად მნიშვნელოვანი პრობლემა ენათმეც-
ნიერებაში. მაგრამ ამ ვრცელ ლიტერატურაში მეტად ძუნწ ცნო-
ბებსაც ვერ ვპოულობთ ხალხური ენის მონაცემებზე. ხალხური
ენის ძეგლები არა თუ გათვალისწინებულნი, ხშირად ჩართულიც კი
არ არის საერთო ძიებაში. ამ ხარვეზის გამოსწორება მომავლის
საქმეა.

აქ ჩვენს მიზანს შეადგენს — ხაზი 'გავუსვათ ჰიპოტაქსის ზო-
გიერთი კონსტრუქციის თავისებურებას ზღაპრის დიალოგში და
ამით გავამახვილოთ ინტერესი ზღაპრის დიალოგის შესასწავლად
მეცნიერების თანამედროვე მეთოდებით.

დიალოგის ენობრივ ნიშან-თვისებებს პირველად ყურადღება

მიაპყრო შესანიშნავმა გერმანელმა ენათმეცნიერმა ჰერმან პაულმა და პრობლემა თავისებური ასპექტით განიხილა. მკვლევარმა გვაჩვენა ჰიპოტაქსური საქცევების ერთგვარი დეზინტეგრაცია დიალოგში, მაგრამ ფსიქოლოგისტურმა ტვირთმა, რომელიც მის მსოფლმხედველობას ბოჭავდა, საშუალება არ მისცა, ენობრივი ნიშნებით აეხსნა ეს პროცესი და თავი დაედწია ფსიქოლოგიზმის ტყვეობისაგან. საკმარისია აქ გავიხსენოთ ჰერმან პაულის მხოლოდ ერთი დებულება. აი, რას წერდა იგი: „დიალოგში ქვემდებარე ხშირად ის მოსაუბრეა, რომელიც კითხვას სვამს. პასუხი ჩვეულებრივ ერთი შემასმენლისაგან შედგება. ქვემდებარე კითხვაში იგულისხმება, ანდა მთელი კითხვა ფსიქოლოგიურ ქვემდებარეს წარმოადგენსო“¹. ფსიქოლოგიური ქვემდებარის ცნებაში ავტორი სიტუაციასაც გულისხმობს. თანაც საილუსტრაციოდ ასეთ დიალოგს გვთავაზობს:

— ვინ გცემა?

— მაქსმა.

— ეს შენ იყავი?

— დიახ!

პასუხი შეიძლება სხვაგვარიც ყოფილიყო. მკვლევარი ჩამოთვლის შესაძლებელ ვარიანტებს: თანახმა ვარ, სულ ერთია, მნიშვნელობა არა აქვს, თითქოსდა, შეუძლებელია, უცნაურია, სავსებით სწორია, კმარა, საკვირველი არ არის, ტყუილია, სიცრუეა... ესენი შემასმენლის ფუნქციას ასრულებენ მოსაუბრის ნაამბობში². თავისთავად ცხადია, ფსიქოლოგიურ ქვემდებარეს ასეთი მოდალურად გარჩეული ზმნა-შემასმენელი შეიძლება შეესატყვისებოდეს დიალოგს დეზინტეგრირებულ წინადადებაში. მაგრამ ამით ჩვენ მაინც ვერ ავხსნით დიალოგში ჩართული ჰიპოტაქსის სტრუქტურული მოდელის ცვლილებათა მიზეზებსა და დეზინტეგრაციის კანონებს.

ზღაპრის დიალოგში, ჩვენი დაკვირვებით, ყველაზე ჩვეულებრივი და ბუნებრივი ჰიპოტაქსი უთხრა ზმნიანი კონსტრუქციისაა. უთხრა ზმნა დიალოგს გულისხმობს მისი მონაცვლე ფორმებითურთ: უპასუხა, ჰკითხა, უბრძანა, თქვა,

¹ Г. Пауль, Принципы истории языка, перевод с немецкого под редакцией А. Л. Холодовича, М., 1960, გვ. 152.

² იქვე.

უამბო, მოუყვა... უთხრას ჩვეულებრივ მოსდევს რომ, რომე, თუ კავშირებიანი დამოკიდებული წინადადება, შემცველი დაპატების გაგებისა. ხალხური მეტყველება აქ ერთ თავისებურებას ამჟღავნებს: გვაჩვენებს უკავშიროსა და კავშირიანი კონსტრუქციების წინადადებებს. დამახასიათებელია, რომ ორივე კონსტრუქციის მაგალითები ერთნაირად გვხვდება ქართული ზღაპრების როგორც უძველეს (XVII საუკ.), ისე XIX საუკუნისა და მომდევნო პერიოდების ჩანაწერებში.

ეს გარემოება კიდევ უფრო მეტად ზრდის ხალხური მეტყველების სინტაქსური კონსტრუქციების შესწავლის ინტერესს.

საანალიზოდ ავიღოთ XVII საუკუნეში ჩაწერილი ზღაპარი „ღარიბი კაცი“ („მრავალთავი“, I, 1964, გვ. 67—72). ამ ზღაპრის ტექსტში, რომელიც მთქმელის კარნახით უნდა იყოს ჩაწერილი, მეტად თავისებური დიალოგები გვხვდება. სხვათააბსტრუქციული კონსტრუქცია ცვლის დიალოგის ჩვეულებრივ ნორმებს. დიალოგში მთავარ ადგილს იჭერს ო ნაწილაკი, რომლის მეშვეობით მოლაპარაკე გადმოგვცემს სხვის ნათქვამს.

ო-ს ხმარება მოსალოდნელია ყოველგვარ სიტყვაათან, მაგრამ ამ ზღაპარში უფრო ზმნათანაა, რომელსაც სიტყვათმენაერთში ჩვეულებრივ ბოლო პოზიცია უჭირავს. „იმ კაცმა ილოცა და შეეხვეწა ღმერთსა, რომე ამ შეშის მოტანას დამხსენო და აღდგნი მოწყალეება მიყ (ა)ო, რომ ამ შეშის სანაცვლოთ სხუა ჩამ სარჩო გამიჩინეო. და დაიძინა და სიზმარი ნახა. და სიზმარში ნახა, რომ ადგეო და მა ქალაქში ჩაიარეო და ერთი კაცი შემოგეყრებოსო, და რაც იმან გითხრას, დაუჯერეო“ (გვ. 67).

თხრობა ვითარდება ამ სტილით. კითხვა-პასუხი გამიჯნულია კავშირის სიტყვითაც და უკავშიროდაც, ე. ი. სინტაქსური პაუზით, დიალოგები თავისებურადაა გამართულნი.

ტექსტში კარბობს რთული წინადადება — პარატაქსი და ჰიპოტაქსი; ჰიპოტაქსი ორივე სახისაა — კავშირიანიცა და უკავშიროც.

კავშირიანი კონსტრუქციებში საკავშირებლად გამოყენებულია რომ, რომე — გამარტივებული სახე რომელ-ისა, და თუ. უთხრა ზმნა ყველა შემთხვევაში მთავარი წინადადების

შემასმენელია, ხოლო დამოკიდებული წინადადება ფუნქციის მიხედვით დამატებითია.

ნიმუშები:

უთხრა ამ კაცმა, რომ ერთი ჩიტი მყავს და იყიდევ (გვ. 67); და ამ კაცმა უთხრა, რომ დღიურის პურის პოვნა არ შემოიძლიაო და როგორ ვიყიდო! (იქვე); არ მოეშო და ასრე უთხრა, რომ სამოცს მარჩილს მე მოგცემო (იქვე); და წავიდა დიდ ვაჭრის კაცი და ასრე მოახსენა, რომ ცეცხლი არ არის და ერთი პატიოსანი თვალი ძესო და ის ანათებსო (იქვე); და იმ დიდვაჭარმა უთხრა, რომ ამდენ-ამდენი ხანი არისო... (იქვე, 68); და იმ ხოჯამ ასრე უთხრა, რომ არას ჩემის სიცოცხლის გულისთუისო მაგას არა ვიქო (იქვე, გვ. 68); ერთი ხოჯა ჰყუანდა და იმას უთხრა, რომ ეს სამი თვალი წაიღევ (იქვე); წამოვიდა შინა და ხოჯას უთხრა, რომ ეს სამი თვალი მიუტანევ (იქვე); და ასრე უთხრა იმ კაცმა, რომ ის ჩიტი რომ ჰყავსო, ის დამიკლასო (იქვე); და უთხრა ხოჯასა, რომ დაკალიო (იქვე); ხოჯას უბრძანა. თუ წაასხიო ტყეშიო (იქვე, გვ. 69); უთხრა იმ დედაბერსა, რომ დამაყუენევ (იქვე); ერთ დღეს თულაში შეესწრა და ჰკითხა, თუ ვინ მოგცაო (იქვე); ასრე უთხრა იმ ყმაწუილმა, თუ რაც აგილია, ეგ შენი იყოსო (იქვე); ასრე უთხრა, რომ, თუ არ ხუთასის ფლურის პატრონიო, აქ ვერ დაჯდებისო (იქვე); და იმ ყმაწუილმა უთხრა, თუ ხუთასის არაო და ათასის პატრონი ვარო (იქვე); და ჰკითხა იმ ყმაწუილმა, რომ რაზედ ეცილებიო (იქვე, გვ. 70); უთხრეს, რომ ერთი ხალიჩა გვაქუსო და ერთი ქუდიო და იმაზე ვიცილებითო (იქვე); და ასრე უთხრა, რომ სამს ისარს გავაგდებო (იქვე); იმან უამბო, თუ ერთი ხალიჩა ვიშოვნევ (იქვე); იმ ტრედმა უთხრა, თუ ამდენი წყალობა გიყო ღმერთმან და ყველა შენის ჰკუთით დაკარგევ (იქვე): ასრე უთხრა, რომ ერთი ცხენი შენა გყავსო და ერთი მე მყავსო (იქვე, გვ. 71); თქვეს, რომ ამისი მონაგები გავიყოთო (იქვე); მოახსენა იმ უფროსმა კაცმა, რომ ერთი საბრალო კაცი გიყო და დღიურად ოროლს საპალნეს შეშას მოვიტანდიო (იქვე)...

რომ, რომე, თუ კავშირებით დაწყებული დამოკიდებული წინადადებები აქ, როგორც ითქვა, ყველა დამატებითია, მოყვება მთავარი წინადადების უთხრა და მის მონაცვლე ზმნებით გადმოცემულ შემასმენლებს. კავშირის სიტყვები ამ წინადადებებში,

საშუალო ქართულის სტილისტიკური ნორმების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, თითქოს საჭირო არ არის, ბუნებრივი უნდა ყოფილიყო დიალოგი და ჰიპოტაქსის ასინდეტური კონსტრუქცია. კავშირების ასე ხმარება მწიგნობრული ენის გავლენას უნდა მიეწეროს. დამახასიათებელია, რომ ტექსტში უკავშირო დამოკიდებული წინადადებებიც გვხვდება, ოღონდ მცირე. სულ ოთხიოდე ნიმუში დავთვალეთ. აი ესენიც:

შეევაკრა და ასრე უთხრა: სამოცს მარჩილს მოგცემო (გვ. 67). გამოტოვებულა დამატების კავშირი რომ. ანეთივეა: მეორეზე უთხრა: ექუსასს მოგცემო (იქვე); მესამეზე უთხრა: ათას მარჩილს მოგცემო (იქვე); და ჰკითხა: მა ხალიჩამა და ქუღმა რა იცისო? (გვ. 70).

უკავშირო კონსტრუქციის დამოკიდებული წინადადება ზღაპრის დიალოგისათვის უფრო ორგანული და ჩვეულებრივია. უთხრა ზმნიანი დიალოგი მარტივია, ჰიპოტაქსი ასინდეტური. ბერნარდე ნეაპოლელის კრებულში შეტანილი ზღაპრების დიალოგი უპირატესად სწორედ ამ სახისაა. კერძოდ, ზღაპარი „ბრძენი ვაჟი“ (გვ. 72—74) სულ არ იცნობს კავშირთან კონსტრუქციებს, დიალოგური ჰიპოტაქსები აქ ასინდეტურია.

ამოწერთ ყველა შემთხვევას:

ყმაწუილმა უთხრა: ეგება მეც რამ ვიცოდეთ (გვ. 72); კელმწიფემ უბრძანა: რა იციო? (იქვე); ყმაწუილმა მოახსენა: ისეთი კაცი არ არისო... (იქვე); ყმაწუილმა უთხრა: ისეთი დრო მოვაო... (იქვე); დედამ უთხრა: შუილო, ვინ გატირაო? (იქვე); ასრე მითხრა: მამაშენი ჰაგისტანა კაცი იყო... (იქვე); მე (ვ)უთხარი: ისეთი კაცი არ არისო... (იქვე); მე (ვ)უთხარი: ანეთი დრო მოვა... (იქვე); უთხრა დედამა: შუილო, მეც... ვარო? (იქვე); შვილმა უთხრა: ისეთი დრო მოვა... (იქვე); ყმაწუილმა უთხრა: ნუ მიყიდით (იქვე); ყმაწუილმა უთხრა: აქ ნუ დავდგებითო (იქვე); ჰკითხა: რა დაგმართებიაო? (გვ. 73); დაუწყო კელმწიფემ მოციქულობა: მამყიდეთ (იქვე); მოახსენეს: ერთი შემტყობი და მეცნიერი დედაბერი არის! (იქვე); უბრძანა: ეგების ამისი რამ იცოდეთ (იქვე); ყმაწუილმა უთხრა: ტყავის უკან მამიფარე! (იქვე); კელმწიფემ უბრძანა: დაკალიო! (იქვე); ყმაწუილმა მოახსენა: კელმწიფე ნუ დალონებულაო (იქვე); ყმაწუილმა მოახსენა: ერთი ნესვი მოატანიეთ! (იქვე); კელმწიფეს მოახ-

სენა: დანა მიბოძეო (იქვე); მოახსენა ჯელმწიფესა: გაშიშულდიო! (იქვე); უთხრა იმ ყმაწუილმა ჯელმწიფესა: ეს გამდელი გაშინებსო (იქვე); მოახსენეს ქალსა: ერთს თხას ათამაშებენ, კაცის თვალით იმის უამესი არა ინახვის რა (გვ. 74); უთხრა: რისთვის ქენიო? (იქვე); უთხრა: მე შენი შვილი ვარო (იქვე); უთხრა შვილმა: კაცი დაძახეო... (იქვე)...

ზღაპრის ტექსტში უთხრა ზმნიანი ჰიპოტაქსის ორი მაგალითი კავშირიანია, მაგრამ არც ერთი მათგანის დამოკიდებული წინადადება დამატებითი არ არის. მაგალითად: „მოახსენა: ვაჟარს რომ ყმაწუილი მოუყუანია, ის დააკულევინე“ (გვ. 73). დამოკიდებული წინადადება ამ ჰიპოტაქსში ორია: „ვაჟარს რომ ყმაწუილი მოუყუანია“ — განსაზღვრებითი, რასაც რომ კავშირიც ახლავს, და მეორე: „ის დააკულევინე“ — დამატებითი, უკავშირო. შემდეგი ჰიპოტაქსია — „იმ ყმაწუილს უთხრა, თუ აქ დასდგები, ჩემს სახელმწიფოს შუა გაგიყოფო“ (გვ. 74). აქაც ორი დამოკიდებული წინადადება გვაქვს: ერთია — „თუ აქ დასდგები“ — პირობითი, კავშირიანი, მეორე — „ჩემს სახელმწიფოს შუა გაგიყოფო“ — დამატებითი, ასინდეტური.

მეჩვიდმეტე საუკუნეში ჩაწერილი ზღაპრების დიალოგი მართო ამ ეპოქისათვის არ არის დამახასიათებელი. უთხრა ზმნიანი დიალოგი იმავე სტრუქტურისაა გვიან ჩაწერილ ზღაპრებშიაც, მაგრამ ასინდეტურობა მაინც ქარბობს. ეს მოწმობს ხალხური მეტყველების სტილის დახვეწას. კავშირიანი კონსტრუქციის გაჩენა ზღაპრის დიალოგში ორი გზით აიხსნება. ერთია გავლენა მწიგნობრობისა, მეორე თანაარსებობა კავშირიანი და უკავშირო კონსტრუქციებისა ენის განვითარების ხანგრძლივ პერიოდში. ხალხური მეტყველება ასაზრდოებდა სამწერლო ენას იმ მზა ნორმებით, რასაც უკანასკნელი იმავეითვე ფლობდა. სამწერლო ენა შემოქმედის მიერ დამუშავებულ-დახვეწილი ხალხური ენაა მხოლოდ. სამწერლო ენამ არ იცის არც ერთი ისეთი გრამატიკული მოვლენა, ენის ქვალიტეტური ფენომენი, რომელიც ჩანასახის სახით მაინც არ გვქონდეს, ან საერთოდ უცნობი იყოს ხალხური მეტყველებისათვის. ზემოთგანხილული ორივე კონსტრუქცია მხოლოდ ხალხური მეტყველების წიაღშია ჩასახული, ოღონდ სამწერლო ენაში თითოეულ მათგანს მეტ-ნაკლებად განვითარების საკუთარი გზა

აურჩევია. ამიტომ დაბეჯითებით მტკიცება იმისა, რომ ასინდეტურობა მხოლოდ უძველესია, კავშირიანი კონსტრუქცია — მხოლოდ უახლესიო, რასაც საგნის სამეცნიერო ლიტერატურაში ვხვდებით, საყრდენს ვერ პოულობს და არსებითად ვერც ასახავს ჰიპოტაქსების ბუნებრივი განვითარების პროცესს. ხალხური პროზის ენასა და სტილზე დაკვირვება მოწმობს, რომ ორივე კონსტრუქცია ჰიპოტაქსური საქცევებისა მეტ-ნაკლებად ოდიდანვე თანაარსებობდა ხალხურ მეტყველებაში; ამ სტილითაა, უწინარეს ყოვლისა, გამართული დიალოგი ხალხური პროზის ისეთ უძველეს ენარში, როგორც ზღაპარია.

დეპულეების საილუსტრაციოდ დავიმოწმებთ თედო რაზიკაშვილის ჩანაწერებს XIX საუკუნის უკანასკნელ წლებსა და XX საუკუნის დასაწყისში. რაზიკაშვილის ზღაპრების ორივე ტომში (ეს ზღაპრები ჩაწერილია ქართლში, კახეთსა და ფშავში, თბ., 1909) ერთნაირი ვითარება გვაქვს. ცალკე კონსტრუქციათა რაოდენობის ამპლიტუდის ცვლა საერთო სურათს ვერ ცვლის. უთხრა ზმნიან დიალოგებში ჰიპოტაქსის ასინდეტური კონსტრუქციები 55—60 პროცენტს იჭერენ, კავშირიანი კონსტრუქციები — 40—45 პროცენტს.

ტიპობრივია ზღაპარი „ბოყმის ყვავილი“ (ხალხური ზღაპრები, ქართლში შეკრებილი, თბ., 1909, გვ. 39—43). უთხრა ან მისი მონაცვლე ზმნიანი დიალოგები ზღაპრის ტექსტში ასეთ სურათს გვაძლევს:

ა) ასინდეტური: ბოლოს სთქვეს ძმებმა: ასე სიცოცხლე არ შეიძლება, მოდი, წავიდეთ, ან მტერი ვინმე შევიძინოთ და ან მოკეთო! (გვ. 39); ბოლოს ერთი ბებერი ნახეს, ჰკითხეს: მავანი და მავანი მეცხვარე თუ გაგიგონია, რა იქნა, სად წავიდაო? (იქვე); ბიჭმა უარი უთხრა: მე არ შემიძლიან, მაგაზედ ვერ დავიძინებ (იქვე); დაიბარა ნაზირ-ვეზირი და უთხრა: მე ისეთი ცოლი მყავსო... (გვ. 40); ვაჟი... მივიდა ცოლთან და უთხრა: ესე, ესე არის ჩემი საქმე და რა ვქნაო (იქვე); ცოლმა უთხრა: წადი, ხელმწიფეს ცხრა თვე, ცხრა დღე, ცხრა საათი გამოსთხოვე ვადა და ჩემთვის კიდევ სასმელ-საქმელიო (იქვე); ქაჯის ქალმა უთხრა ვაჟს: არაფერი გაქვს განა შენი ცოლისა?... (გვ. 43)... სულ 25-ამდე მაგალითია.

ბ) კავშირიანი: ძმები მივიდნენ იმასთან და უთხრეს, რომ

ესეა ჩვენი საქმეო (გვ. 39); ბებერმა უთხრა, რომ, ღმერთმანი, ეგეთი მეცხვარე დიდი ხანია ამოწყდა (იქვე); ძმებმა სთხოვეს ბებერს, რომ ის ბიჭი გვიპოვნე (იქვე); მაშინვე დაიბარა ვაჟი და უბრძანა, რომ სასეირნოთ მივდივარ ხვალ და შენც თან უნდა მახლდეო (გვ. 40); ვაჟმა უთხრა, რომ ბოემის ყვავილისთვინა ვარ წამოსულიო... (გვ. 41)... სულ 20-მდე მაგალითია.

რომელ კონსტრუქციას უნდა მიენიჭოს უპირატესობა: ასინდეტურსა თუ კავშირიანს? ტექსტში ორივე თითქმის თანაბრად იხმარება. თ. რაზიკაშვილის ზღაპრების ორივე ტომში, როგორც ითქვა, ერთი ვითარებაა. ამ მიზნით ჩვენ გადავსინჯეთ უფრო გვიან ჩაწერილი ტექსტებიც (პროფ. მიხ. ჩიქოვანის, პროფ. ქს. სიხარულიძის, ელ. ვირსალაძის, პირადად ჩვენი კრებულები) და საერთო სურათი არ შეცვლილა. ჰიპოტაქსის ორივე კონსტრუქცია იხმარება, რაოდენობა კი მეტნაკლებია, ხან კავშირიანი კონსტრუქცია ქარბობს, ხან — უკავშირო.

უთხრა და მისი მონაცვლე ზმნიანი დიალოგები სტრუქტურულად ყოველთვის ჰიპოტაქსურია. ზმნა აქ მთავარი წინადადების შემასმენელია, რასაც პასუხის სახით მოჰყვება დამატებითი დამოკიდებული წინადადება, შემცველი პირდაპირი დამატების გაგებისა.

კავშირიან კონსტრუქციაში დიალოგი გაუკვეთელია (შდრ.: „ვაჟმა უთხრა, რომ ბოემის ყვავილის მაძებარი ვარო“), ასინდეტურ კონსტრუქციაში — გაკვეთილი ორად: პირველი წინადადება, ჩვეულებრივ, მთავარია, მეორე კი — დამოკიდებული (დამატებითი). შდრ.:

უთხრა იმ კაცმა:

— ეგ შენი ჯორი გაჰპარსე და მაგისი ბალანი მიართვი... (მრავალთავი, I, გვ. 81).

მოსალოდნელი იყო: „უთხრა იმ კაცმა, რომ ეგ შენი ჯორი გაჰპარსე და მაგისი ბალანი მიართვი“, რომელშიაც — „უთხრა იმ კაცმა“ — მთავარია, — „ეგ შენი ჯორი გაჰპარსე და მაგისი ბალანი მიართვი“ — დამატებითი დამოკიდებული. დიალოგი კავშირის სიტყვის გამოტოვებით გაიმართა: კავშირიან კონსტრუქციაში დიალოგი გაუმართავია. ამიტომ კავშირის გამოტოვება, ასინდეტურობა, უფრო ბუნებრივია ზღაპარში. ხალხური მეტყველება ურთიერთსაუბარს გულისხმობს. დიალოგი აქ მთავარ ადგილს იჭერს. ზღაპ-

რის მბობა უდილოგოდ შეუძლებელი იქნებოდა. მთქმელს ურთობა აქვს როგორც მსმენელთან, ისე ზღაპრის პერსონაჟებთან; იგი განიცდის პერსონაჟთა თავგადასავალს, მათ წარმატებასა და წარუმატებლობას. სწორედ ამიტომ ხალხური პროზის ერთ-ერთი მთავარი ენობრივი ელემენტი დიალოგია; დიალოგითაა გახსნილი პერსონაჟთა სულიერი სამყარო და თავგადასავალი. ეს გვეჩვენება ჩვენ ზღაპრის სტილის სპეციფიკად მწიგნობრული ენის ძეგლებთან შედარებით.

ჰიპოტაქსის საქცევები ზღაპრის დიალოგში კითხვა-პასუხის მოთხოვნებითაა შეპირობებული. ხალხური პროზის დიალოგის შინაგანი ბუნება მოითხოვს წინადადებათა გამარტივებას და არასრულ წინადადებათათვის მეტი ასპარეზის მიცემას. არასრული წინადადება არსებითად დიალოგში იხმარება, თავისთავად ის არა გვაქვს. ამრიგად, დეზინტეგრაცია წინადადებისა დიალოგის ერთი უმთავრესი ნიშანდობლივი თვისებაა. რაკი კითხვა-პასუხი თვით შეიცავს წინადადებათა სხვადასხვა კონსტრუქციების ვარიაციათა ბუნებრივ აუცილებლობას, დიალოგი უნდა დაქვემდებარებოდეს ამ უკანასკნელის მოთხოვნას. დეზინტეგრაცია წინადადების რთული კონსტრუქციებისა ხალხური პროზის პირველსავე ნიმუშებში უნდა დაწყებულიყო და უფრო მეტი ადგილიც უნდა სჭეროდა მას, ვიდრე დღეს იქერს, რადგან კომუნიკაციის პროცესი, ასახული პროზაული ენარის პირვანდელ ხალხურ ქმნილებებში, ნაკლებ აბსტრაქტიზებასა და ნაკლებ განზოგადებას საჭიროებდა, ხოლო განზოგადება და აბსტრაქტიზება ყოველთვის ვერ ითმენს წინადადებათა დეზინტეგრაციას. ამიტომ კანონზომიერია ლიტერატურულ პროზაში წინადადებათა დეზინტეგრაციის შედარებით ნაკლებინტენსივობა, ვიდრე ხალხურ პროზაში, და დიალოგის სისრულე.

დიალოგში გვხვდება ჰიპოტაქსის ისეთი დეზინტეგრირებული სახეებიც, რომელთაც თან არ ახლავთ მთავარი წინადადება. გვაქვს დამოკიდებული წინადადება მთავრის გარეშე. ვერ ვიტყვით, რომ ეს მხოლოდ ზღაპრის დიალოგის თვისება იყოს, მაგრამ აქ უფრო რელიეფურად რომ ჩანს, ეს აშკარაა. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ დამოკიდებული წინადადება მთავრის გარეშე მოგვეპოვება სამწერლო ენის ძეგლებშიაც. ლ. კვაპაძეს, კერძოდ, დამოწმებული აქვს მისი ნიმუშები ილიას, ვაჟას, იაკობ გოგება-

შეიღოს, აღ. ყაზბეგის თხზულებებიდან¹. მაგრამ ამისთანა კონსტრუქციის დამოკიდებული წინადადება, უპირველეს ყოვლისა, ხალხურ პროზაშია გავრცელებული და მისი დიალოგის თავისებურ ბუნებასთან შეთანხმებული.

ქართლში ჩაწერილ ზღაპარში („მონადირის არაკი“) კვითხულობთ:

— ვინ გააკეთებსო? — ვინც ეგ ტყავი მოიტანაო! ჩვენი: ქართლური ზღაპრები და ლეგენდები, თბ., 1948, გვ. 36). აქ პასუხი კითხვაზე: „ვინც ეგ ტყავი მოიტანაო“ არის დამოკიდებული წინადადება, რომელსაც არ ახლავს მთავარი. ჰიპოტაქსი აქ თითქოს დაშლილია. მართალია, წყობა ჰიპოტაქსურია, მაგრამ მისი აუცილებელი ორი ნაწილის (მთავრისა და დამოკიდებულის) ნაცვლად, ურომლისოდაც ჰიპოტაქსი არ არსებობს, წარმოდგენილია მხოლოდ ერთი — დამოკიდებული, მთავარი კი არა ჩანს. დიალოგი, ცხადია, უნაკლოა! აქვს თუ არა ამ დამოკიდებულ წინადადებას თავისი მთავარი? თუ აქვს, როგორ უნდა აღვადგინოთ ის?

დამოკიდებული წინადადება მთავრის გარეშე არ არსებობს. დამოკიდებული იმთავითვე გულისხმობს რაღაც სხვა წინადადებას, რომლის დამოკიდებულებაც ის არის. მთავარი წინადადება შეიძლება გადმოიცეს სიტყვათშეერთებით. ან ერთი სიტყვით, მაგრამ მაინც უნდა გვეჩვენოს, ან ივარაუდებოდეს, ისე ჰიპოტაქსი ვერ შედგება. ზემოთდასახელებულ დიალოგშიაც სწორედ ეს უკანასკნელი შემთხვევა გვაქვს: „ვინც ეგ ტყავი მოიტანაო“ გულისხმობს თავის მთავარს: „საქმე გააკეთოს იმან“, რასაც ბუნებრივად მოჰყვება დამოკიდებული წინადადება — ფუნქციით ქვემდებარული.

იმავე ზღაპარში გვაქვს აგრეთვე ასეთი დიალოგები:

— ვინ გააშენებს მასეთ ბაღსო? — ვინც ოთახი ააშენაო! — ვინ მოიყვანსო? — ვინც ეს ტყავი მოიტანაო! (იქვე).

ორივე შემთხვევაში დამოკიდებული წინადადება („ვინც ოთახი ააშენაო“, „ვინც ეს ტყავი მოიტანაო“) ქვემდებარულია, მთავარი კი აკლია, მაგრამ ივარაუდება („მასეთ ბაღს გააშენებს ის“, „მოიყვანს ის“).

¹ ლ. კვაჭაძე, თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1966, § 196, გვ. 417-419.

მსგავსია: „რით დაგასაჩუქრო? — რითაც შენი ნება იქნებაო“ (იქვე, გვ. 43); — „ვისი მორჩენილია? — ვინც წამალი მოიტანაო“ (იქვე, გვ. 58)...

დამოკიდებული წინადადება მთავრის გარეშე მოსალოდნელია მხოლოდ დიალოგში. ამიტომ მას შეიძლება დიალოგის ჰიპოტაქსი ვუწოდოთ.

დიალოგის ჰიპოტაქსი მრავალგვარია. ზღაპარში ფვხვდება ისეთი დიალოგები, რომლებშიაც წარმოდგენილია დამოკიდებული წინადადება მთავრის გარეშე შემდეგი ფუნქციისა:

1. ქვემდებარული: — ვინ მოკლა ეს დევო? — ვისაც ხმალი ხელში უჭირავსო; — პური ვინ ჭამოსო? — ვინც საჭმე გააკეთაო.

2. პირდაპირდამატებითი: — რა შექამესო? — რაც ხელში მოხვდათო...

3. ირიბდამატებითი: — ვის გაეზარდაო? — ვისაც მიაბარესო...

4. უბრალო დამატებითი: — რაზე ჩხუბობდნენო? — რაც საწყალ კაცს წაართვესო!...

5. განსაზღვრებითი: — რომელი მთა გაღიაროსო? — რომელიც ყველაზე მაღალიაო...

6. ადგილის გარემოებითი: — სად ცხოვრობს ის ირემიო? — სადაც მთა იხსნება და იხურებაო...

7. დროის გარემოებითი: — როდის ჩამოივლის ის წყეული ზანგიო? — როცა თავისი ნებააო...

8. ვითარების გარემოებითი: — როგორ დაუწყო ლაპარაკიო? — რომ ვერა გაეგო რაო; — როგორ მოაჩვენა თავიო? — ვითომ ახალგაზრდა იყოო.

9. მიზეზის გარემოებითი: — რატომ გაიქცა? — რადგან შინ დგომა არ უნდოდა; — რატომ გაიარე იმ გზაზეო? — ვინაიდან მიმეჩქარებოდაო...

10. მიზნის გარემოებითი: — აქ რად მოხვედიო? — რომ შენი ძალა ვნახოო; — რისთვის მიდიხარ მზესთანაო? — თვალის წამალი რომ ვთხოვოო...

11. პირობითი დამოკიდებული: — რა შემთხვევაში დავიქე-

რო? — თუ სძინავსო; — როგორღა ვიპოვიო? — თუ დი-
ლით ადრე მიხვალო...

12. ღათმობითი დამოკიდებული წინადადება ასეთ შემთხვე-
ვაში იშვიათად გვაქვს, შეინიშნება მხოლოდ რამდენიმე მაგალითი,
ვთქვათ, ასეთი: „—ეგ ჩიტი გალობს კიო? — გალობსო. — გაგ-
ვაშხიარულებსო? — რაც უნდა ცუდ ხასიათზე
იყო“...

როგორღა დასკვნები?

ნათქვამიდან დასკვნები თავისთავად ნათელია. ზღაპრის დია-
ლოგში ჰიპოტაქსი გვხვდება სამი სახისა: კავშირიანი, ასინდეტური
და ისეთი, რომელიც ორი კომპონენტის (მთავრისა და დამოკიდე-
დებულის) ნაცვლად წარმოდგენილია მხოლოდ ერთით (დამოკი-
დებულთ, მთავარი — გამოტოვებულია). სამივე კონსტრუქცია
ბუნებრივია ხალხური მეტყველებათვის და მათ უშუალო წყაროს
კითხვა-პასუხის სტრუქტურა და შინაარსი შეადგენს. კითხვა-პასუ-
ხის გაშარტივების მოთხოვნა აპირობებს აგრეთვე წინადადებათა
დეზინტეგრაციას დიალოგში. ზღაპრის დიალოგის სტრუქტურა ექ-
ვემდებარება ხალხურ მეტყველებას, რომელიც სამწერლო ენას არა
მარტო ლექსიკით, არამედ, რაც მთავარია, სინტაქსური კონსტრუქ-
ციებითაც ასაზრდოებს.

5. სხვათა სიტყვის ო დიალოგში

ხალხური პროზის დიალოგში სხვათა სიტყვის ნაწილაკი ო
გვაგრძნობინებს, რომ ეს სიტყვები მთქმელს კი არ ეკუთვნის, არა-
მედ სხვას, საკუთრივ პერსონაჟს. მთქმელი ავტორად გამოიყურება,
პერსონაჟის მეტყველება კი გაგებულთა სხვათა სიტყვად. ანდაზის
მსგავსად¹ ხსენებული ო ყოველთვის მოუღის ბოლო წევრს, იმის

¹ ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკა, II, სინტაქსი, თბ., 1949, გვ. 179;
Г. Ахвледиანი, Учебник грамматики русского языка для грузинских
школ, Т., 1948, გვ. 442; ლ. კვაჭაძე, რთული წინადადების სწავლების მე-
თოდთა, თბ., 1950, გვ. 106-107; მისივე: თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი,
თბ., 1956, გვ. 182—183; ჩვენი: ქართული ანდაზების სინტაქსის საკითხები,
„ცხინვალის სახელმწიფო პედინსტიტუტის შრომები“, I, 1952, გვ. 142; რჩეული
ქართული ანდაზები და სიტყვის მასალები, შესავალი, თბ., 1957, გვ. 21.

განურჩევლად. სახელია ის, თუ ზმნა. ამ ნაწილაკის შემდეგ შეიძლება დაისვას წერტილიც, კითხვისა და ძახილის ნიშანიც, იმის მიხედვით, თუ დიალოგი რა მოდალურ (თბრობის, კითხვის, ძახილის) სახეს იღებს. ხშირ შემთხვევაში ო ნაწილაკი კითხვის ინტონაციასაც ცვლის ხოლმე.

აი, რაჲდენიმე ნიმუში. მშვენიერ ქართულ ზღაპარში — „სამნი ძმანი“ — გვაქვს დიალოგები:

„კარგა გზა რომ გაიარეს, შემოხვდათ ერთი კაცი და ჰკითხა: — აქლემი ხომ არ გინახიათო?“

— ცალ გვერდზე თაფლი ხომ არ ეკიდა და ცალზე ძმარო? — ჰკითხა უფროსმა.

— მართალია, ეკიდაო, — უპასუხა კაცმა.

— ცალი თვალით ბრმა ხომ არ იყოო? — ჰკითხა შუათანამ.

— არისო! — უპასუხა პატრონმა.

— ზედ ორსული დედაკაცი ხომ არ ზიო? — ჰკითხა უფროსმა.

— ეგეც მართალიაო! — უპასუხა კაცმა.

კაცმა თქვა: — მეც არ ვიცი ისე ჩემი აქლემი, როგორც ამათ სცოდნიათ, და თუ არ მოიპარეს, საიდან იციანო?“ (რაზიკ., I, 191—192).

„გაუცინარი ხელმწიფის ზღაპარში“: „ერთხელ ძმებმა თქვეს: — წავიდეთ, ვკითხოთ ჩვენ მამას, რატომ გვეძახიან გაუცინარი ხელმწიფის შვილებსო!...“

უფროს ვაჟს მამამ უთხრა: — წადი და მერე გეტყვიო. ახლა შუათანა შვილი შევიდა:

— ვინა ხარო? — ჰკითხა ხელმწიფემ.

— მე გახლავარო! — უპასუხა ვაჟმა.

— რა გინდაო! — ჰკითხა ხელმწიფემ.

— გაუცინარი ხელმწიფის შვილებს გვეძახიან, და რათა ხარ გაუცინარი, მითხარიო? — უთხრა შვილმა.

— აბა, დალიე ეს ჰქა ღვინო და მერე გეტყვიო!“ (რაზიკ., I, 139).

რაც ძველია ჩანაწერი, ტექსტში უფრო ხშირია სხვათა სიტყვის ო. ხალხური თბრობის დიალოგი შინაგანად მოითხოვდა ამ ნაწილაკის ხმარებას. გაბმული მეტყველებების სისტემა თვითონ საჭი-

ჩოვბდა მას. დამახასიათებელია, რომ ხალხური პროზის დიალოგი ასევეა გაფორმებული ყველა ქართველურ ენაში.

მეგრულში ქართული სხვათა სიტყვის ო-ს შესატყვისია ა როგორც კითხვითს, ისე თხრობითს წინადადებაში¹. ჩვეულებრივ ის დაერთვის ზმნას წინადადების აბსოლუტურ ბოლოში, როცა გადმოცემულია დიალოგი.

— სადელი მუშენი ვა ღემოხვამილევა?²

სადელი რატომ არ დამახვედრეო?

— ჩქიმი ბელიში ქორე ნდა, ჭუმე ბგორე ნდო ორზოლი გაგე-
შომინწყეია³.

ჩემი ბედის თუ არის, ხვალ ვძებნი და საგზალი გამომიწყეო.

— მუშენი გეწყინუა?⁴

რატომ გეწყინაო.

— მუშენიდა, ვიშო მაალე ბრელი ბძირია, მარა აშო დორ-
თელი კოჩი ვა მიძირენია⁵.

რატომაო და იქით წამსვლელი ბევრი ენახეო, მაგრამ აქეთ დაბრუნებული კაცი არ მინახავსო.

სვანურში ქართული სხვათა სიტყვის ო-ს ფარდია ნაწილაკები ე ს ე რ და რ ო ქ ე (აგრეთვე ო ღ ე). მათი ადგილი დიალოგურ სიტყვა-თქმაში მოძრავია, უფრო წინადადების შუა ადგილას გვხვდება.

ა. ე ს ე რ ნაწილაკი სვანური ხალხური პროზის ყველაზე გავრცელებული და უძველესი სამკაულია: გადმოგვცემს ყოველგვარ სხვათა სიტყვას. ვ. თოფურიას მიერ იფარში ჩაწერილ ზღაპარში („ხელწერილი“) გვაქვს ასეთი დიალოგი:

— იმ' ე ს ე რ ვრი ამნ პატრონი?

სადო არის ამის პატრონი? (=ამის პატრონი სად არისო?).

— ამნ პატრონ ე ს ე რ მიჩაცხვნ.

ამის პატრონიო მასთანაა (=ამის პატრონი მასთანაო).

¹ И. Книшпидзе, Грамматика мингрельского (иверского) языка, Спб., 1914, გვ. 0143, § 153; ლექსიკ. 191.

² იქვე, ქრესტომათია, გვ. 13.

³ იქვე, გვ. 13.

⁴ იქვე, გვ. 32.

⁵ იქვე.

სიკურ ლიტერატურულ თხზულებებშიაც („ამირანდარეჯანიანი“, „ვისრამიანი“, „სიბრძნე-სიცრუისა“)¹.

შემდეგ სამწერლო ენისა და სტილის გავლენით, ზეპირშემოქმედების ნიმუშების გათვითცნობიერებულ მთქმელებსა და ჩამწერ-რედაქტორებს ეს ნაწილაკი ხშირ შემთხვევაში უკუუგლიათ და თანდათანობით განუდევნიათ, მოუშორებიათ მთავარი ანდაზისათვისაც, რომელთაც გამოცემებში დღეს რატომღაც თან აღარ ახლავს ტრადიციული ო.² ჩვენ კი გვგონია, თუ გვსურს, დაცულ იქნას ანდაზისა და ხალხური ნოველა-ზღაპრების ენის კოლორიტული გრამატიკული მთლიანობა, ეს ო ხელუხლებლად უნდა დავტოვოთ: ის არა თუ აძნელებს ზღაპრის ტექსტის მიზნობრივ გამოყენებას, ვთქვათ, სკოლაში ბავშვებისათვის საკითხავად, პირიქით, ხელსაც უწყობს მისი ენისა და სტილის უფრო საფუძვლიანად შესწავლასა და ახალგაზრდობის გაწაფვას ხალხურ ენაში.

6. ჰიპოტაქსი ხალხურ პროზაში

ხალხური პროზის ნიმუშებს სინტაქსურ ერთეულებად თუ დავშლიდით, სათანადო წყვილებთან ერთად, მ ა რ ტ ი ვ ს (სრულს, არასრულს, გაუვრცობელს, გავრცობილს, წართქმითს, უკუთქმითს),

¹ „ამირანდარეჯანიანი“: „ამირან დარეჯანის-ძემან ბრძანა მის კაცის მოყვანა. რა მოვიყვანეთ, ეგრე ბრძანა: დაჯედ ქუე და მის კაცისა ამბავი მიაშბეო, თუ ვინ იყო ანუ რა ნაქმარნი გარდაუქდიაო და ანუ რა წაეკიდაო...“ (ს. ყუბანეიშვილი, ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, II, თბ., 1949, გვ. 81). „ვისრამიანი“: „შაჰმა ძმას უთხრა: „ნასმენსა ნურას მითხრობ და რაცა ცხადად გინახავს, იგი მიაშბეო; ჩიუენ მონანი და მიწანი ვართ, მბრძანებლობისა და თქუენისა მომსმენელნი და მიმყოლინი“ (ვისრამიანი, აღ. ბარამიძის, პ. ინგოროყვასა და კ. კეკელიძის რედ., თბ., 1938, გვ. 19). „სიბრძნე-სიცრუისა“: „ერთი გლახა კაცი თავის სახლში იჯდა და ინატრა: — ღმერთო, ხუთასი მარჩილი მომეცო და თუ ან ერთი აკლია, არ ვინდომებო. ერთი მდიდარი კაცი თურე ბანზე იარებოდა, მან გაიგონა და თქვა: — მოვიტარო და გამოვცადო, კაცი ესე თუ რასა იქმსო?“ (ს. ორბელიანი, თხზ., I, თბ., 1959, გვ. 115).

² სიამოვნებით უნდა აღინიშნოს, რომ ამ მხრით უნაკლოდაა გამოცემული სევანური ანდაზები და მათი ქართული შესატყვისები; სწორადაა დაცული სხვათა სიტყვის ნაწილაკები: სევან. ესერ და ქართ. ო (აღ. დავითიანი, სევანური ანდაზები, ა. შანიძისა და მ. ქალდანის რედ., თბ., 1973. ამ გამოცემის შესახებ ნ. ჩვენი რეცენზია „სევანური ანდაზები“, „ლიტერატურული საქართველო“, № 32, 1973).

შერწყმულსა (კავშირიანს, უკავშიროს, ერთგვარმთავარწევრიანს, ერთგვარმეორეხარისხოვანწევრიანს) და რთულ წინადადებებს (პარატაქსს, ჰიპოტაქსს) მივიღებდით. სიხშირით დღეს მესამე სჯარბობს პირველ ორს. ჰიპოტაქსური საქცევები შინაგანი სტრუქტურით უფრო ახალია; ისინი მაღალგანვითარებულ აბსტრაქტულ აზროვნებას გულისხმობენ, რაც გვიანდელი მინალწევია და არა თავდაპირველი.

სპეციალურ ლიტერატურაში ხაზგასმულია, რომ პარატაქსი წინ უსწრებდა ჰიპოტაქსს, რასაც, სხვათაშორის, მრავალი ენის ისტორიის უექველი საბუთებიც მოწმობენ. მაგრამ დღევანდელი ვითარება ქართული ხალხური პროზის ენისა ამ დებულებას სრულიად არ უჭერს მხარს. რთული წინადადება, კერძოდ მისი ჰიპოტაქსური საქცევი, სიხშირით არა თუ ჩამოუვარდება მარტივსა და შერწყმულს, თვით პარატაქსს, კიდევ სჯარბობს მათ, გაბატონებული ადგილი უჭირავს. სტატისტიკა მეტად საყურადღებო, მაგრამ კრელ სურათს გვაჩვენებს. მართალია, XIX საუკუნეში, ან, თუ გნებავთ, ამაზე ცოტა ადრე ჩაწერილი ტექსტები (ყოველშემთხვევაში XVII საუკუნეზე ადრე ჩაწერილი ხალხური ზღაპრები ჩვენ არა გვაქვს!) არ შეიცავენ ხალხური ეპოსის ენის თავდაპირველ ნიშან-თვისებებს, მაგრამ ამ ტექსტებზე დაკვირვება განსაზღვრულ წარმოდგენას მაინც გვაძლევს ხალხური პროზის ენის ტრადიციულ სტრუქტურაზე. ეს ტექსტები რამდენადმე, მიახლოებით წარმოგვიდგენენ ხალხური თხრობის არა მარტო ახალ, ძველ სისტემასაც. ამიტომ ერთგვარი ნდობით შეგვიძლია მოვეკიდოთ დღევანდელ სტატისტიკას.

სანიმუშოდ გავაანალიზოთ შევიდოდე პოპულარული ხალხური ზღაპარი და ნოველა: „მედაირე“, გამოქვეყნებული „აკაკის კრებულში“ (XII, 1898, 56—59), თ. რაზიკაშვილის ზღაპრებიდან „წიქარა“ (1, 343—348) და „მუქანახევარა“ (11, 53—55), რომლებიც XIX საუკუნის ბოლო წლებშია ჩაწერილი, კ. კალანდაძის მიერ გურიაში ჩაწერილი ზღაპარი „ნადირობის სწავლა ბობშობიდან უნდა“ („ძვ. საქ.“, IV, განყ. IV, 1914—1915, 43—47), მიხ. ჩიქოვანის კრებულიდან „კაცის ძალა“ (1, 200—101), ქს. სიხარულიძის ზღაპრებიდან „შრომის შვილი“ (82—85) და სულ უკანასკნელ ხანებში

კახეთში ფიქსირებული „მამის ანდერძი“¹. ხსენებული ზღაპარ-ნო-ველები ენა, თავისთავად ცხადია, მთლიანად და, მით უმეტეს, ყოველმხრივ ვერ ასახავს ქართული ხალხური პროზის ყველა სინ-ტაქსურ პროცესს, მაგრამ, როგორც აღინიშნა, გარკვეულ წარმოდ-გენას ამ პროცესთა ტენდენციების შესახებ უეჭველად მოგვცემს. ჩვენს სტატისტიკასაც ამ მხრივ აქვს ინტერესი.

„მედიაციის“ სულ 96 წინადადებაა. აქედან: მარტივია 23, შერწყმული — 30 (ერთგვარშემასმენლიანნი, კავშირიანნი), რთული — 43 (პარატაქსი — 7, ჰიპოტაქსი — 36).

„წიქარაში“ 133 წინადადებაა: მარტივი — 28, შერწყ-მული — 44 (კავშირიანნი), რთული — 61 (პარატაქსი — 19, ჰიპო-ტაქსი — 42). ოთხ ჰიპოტაქსს თან ახლავს ორ-ორი დამოკიდებული წინადადება.

„მუქანახევარაში“ 50 წინადადებაა: მარტივი — 4 (გა-ურცობელი — 1, გავრცობილი — 3), შერწყმული — 14 (კავში-რიანნი, ერთგვარშემასმენლიანნი), რთული — 32 (პარატაქსი — 2, ჰიპოტაქსი — 30).

„ნადირობის სწავლა ბობშობიდან უნდა“ 103 წინადადებას შეიცავს. აქედან: მარტივია 25, შერწყმული — 14. რთული — 64 (პარატაქსი — 13, ჰიპოტაქსი — 51), ხუთი ჰიპოტაქ-სი ზერთულია, სამს თან ახლავს ორი-სამი დამოკიდებული.

„კაცის ძალაში“ 52 წინადადებაა: მარტივი — 17 (გაურ-ცობელი — 4, გავრცობილი — 13), შერწყმული — 5 (კავშირიანნი, ერთგვარშემასმენლიანნი), რთული — 30 (პარატაქსი — 3, ჰიპოტაქ-სი — 27). უკანასკნელთაგან ორი ზერთულია, ორს თან ახლავს ორ-ორი დამოკიდებული. 27 ჰიპოტაქსიდან უკავშიროა ცხრა, მესამე-დი, ე. ი. ასინდეტური კონსტრუქცია მეორე ადგილს იჭერს.

„შრომის შვილში“ 61 წინადადებაა: მარტივი — 18 (გაურცობელი — 5, გავრცობილი — 13), შერწყმული — 16 (კავშირიანი — 15, უკავშირო — 1, ყველა ერთგვარშემასმენლიანი), რთული — 27 (პარატაქსი — 5, ჰიპოტაქსი — 22). ერთი ჰიპო-ტაქსი ზერთულია.

¹ არ. მარტიროსოვი და გრ. იმნაიშვილი, ქართული ენის კახური დიალექტი, თბ., 1956, გვ. 78.

„მამის დარიგებაში“ 30 წინადადებაა: მარტივი — 3, შერწყმული — 8, რთული — 19 (პარატაქსი — 5, ჰიპოტაქსი — 14). ოთხი ჰიპოტაქსი ზერთულია, ხუთს თან ახლავს ორ-ორი დამოკიდებული.

თუ ამ ციფრებს შევაჯამებთ, მივიღებთ: სულ შვიდივე ხალხური ზღაპარ-ნოველის 525 წინადადებიდან ა) მარტივია 118 (22,4 პროც.), ბ) შერწყმული — 131 (25 პროც.), გ) რთული — 276 (52,6 პროც.): აქედან პარატაქსი 54 (19,6 პროც.), ჰიპოტაქსი 222 (80,4 პროც.).

ასეთია სტატისტიკა. რას მოწმობს ეს სტატისტიკა? იგი გვიჩვენებს, რომ ხალხური პროზის ახლანდელ ტექსტებში დომინანტობს რთული წინადადება, უპირატესად ჰიპოტაქსი. წინადადების დანარჩენი სტრუქტურული სახეობანი (მარტივი, შერწყმული, აგრეთვე პარატაქსი) მას მიჰყვებიან და მეორე ადგილს იკვირენ.

იბადება კითხვა: რამდენად სანდოა ჩვენი გამოთვლა? შეიძლება თუ არა მასზე გულდამშვიდებით დაყრდნობა? გამოთვლა, ცხადია, სანდოა, რადგან აქ მხოლოდ ელემენტური არითმეტიკაა მოშველიებული. მაგრამ, უნდა ითქვას, რომ ეს სტატისტიკური მონაცემები სიზუსტით მაინც ვერ წარმოგვიდგენენ რთული წინადადების ევოლუციის ისტორიულ სურათს. ჩვენ ხელთ ხომ XVII საუკუნეზე ადრე ჩაწერილი ტექსტები სარა გვაქვს! ქართული ხალხური პროზის ისტორია კი ათეულ საუკუნეებს ითვლის! გვიანდელ საუკუნეებში გაცილებით აბსტრაქტული უნდა ყოფილიყო ხალხურ ავტორ-მთქმელთა მეტყველება, ვიდრე ადრეულ ეპოქებში. გათვითცნობიერებულ, მალაღანვითარებულ, კლასობრივ საზოგადოებაში გაწვრთნილი, ლოგიკურ, აბსტრაქტულ აზროვნებასა და მეტყველებას შეჩვეული მთქმელი, ბუნებრივია, თავის მთელ ცოდნასა და მდიდარ გამოცდილებას ჩააქსოვდა მის მიერ გადმოცემული ზღაპრის სიუჟეტურ სქემაში, თავისებურ ენობრივ შალაშინს გადაჰკრავდა მას. ამ გარემოებამ კი უეჭველად შეუწყო ხელი რთული წინადადების ასეთ სიჭარბეს, ჰიპოტაქსის გაბატონებას ხალხურ პროზაში. ორ და მეტ დამოკიდებულ წინადადებიანი ჰიპოტაქსისა და ზერთული წინადადების გაჩენა ხალხურ ზღაპარ-ნოველებში გათვითცნობიერებულ მთქმელთა შემოქმედების უშუალო შედეგია. ეს

გარემოება ერთნაირად ახასიათებს ხალხურსა და ლიტერატურულ პროზას.

რთული წინადადების მკვლევრები სიტყვათა ჰიპოტაქსურ შენაერთებს პარატაქსული და ერთგვარწევროვანი საქცევებიდან განვითარებულ ერთეულებად მიიჩნევენ. სხვანაირად, თანწყობა სამეცნიერო ლიტერატურაში აღიარებულია ისტორიულ ნიადაგად, რომელზედაც ქვეწყობა აღმოცენებულა. ამ დებულების ილუსტრირება თითქმის ყველა ენის მააღლაზე ხერხდება და ამიტომ მას სადაოდ აღარავინ თვლის. უკანასკნელ ხანებში აღძრულ პრობლემას შეეხო პროფ. ტ. პ. ლომტევიც და რთული წინადადების გენეზისის საკითხზე მეტად საინტერესო შეხედულება განავითარა. მისი აზრით, ჰიპოტაქსი (რთული ქვეწყობილი წინადადება) ირიბი მოდალობის წინადადებათა წყვილობრივი შეერთების გზითაა მიღებული¹.

ეს მსჯელობა საერთოდ ექვს არ იწვევს და გასაზიარებელია. ქვეწყობა სწორადაა მიჩნეული წინადადების წარმოებულ და არა პირველად სტრუქტურალ მოდელად. ქართული ენის ისტორიაც ცხადყოფს, რომ პარატაქსი და ჰიპოტაქსი, როგორც არა ცალკე თავისთავად სიტყვათა, არამედ ნაირ წინადადებათა ორგანიზებული შენაერთები, სასაუბრო და სამწერლო ენის განვითარების ახალი მძლავრი ელემენტები, მისი სინტაქსური კონსტრუქციების დახვეწა-სრულყოფის, აბსტრაქტული აზროვნების დონის უშუალო მაჩვენებელი უოფილან. გარკვეული, საპირისპირო მოდალობის მარტივი წინადადებანი ცალკე პარატაქს-ჰიპოტაქსებად გაერთიანებულან და ამ შენაერთებში თითოეულ მათგანს განსაკუთრებულნი პოზიცია (დამოუკიდებელი, დამოკიდებული, გაბატონებული) დაუქერა. სასაუბრო და სამწერლო ენის გრამატიკული სრულყოფის ეს პროცესი, როგორც ისტორია მოწმობს, ხანგრძლივი იყო. ახლანდელ ცოცხალ მეტყველებასა და ლიტერატურულ თხზულებებში კი შემორჩენილია მისი მხოლოდ კვალი. ხალხური პროზა ასახავს ამა თუ იმ ენის მდგომარეობის სურათს შეუღამაზებლად. ზღაპარ-ნოველები ჩაწერილია არა რაღაც უხილავ „ხალხურ ენაზე“, არამედ, თუ შეიძლება ასე ითქვას, „მთქმელთა ენაზე“. მთქმე-

¹ Т. П. Ломтев, Очерки по историческому синтаксису русского языка, М., 1956, 488, 490.

ლები კი შემთხვევითი პირები როდი არიან; საკმარისია ითქვას, რომ მათი შემოქმედებითი ხელის ანაბეჭდი ამჩნევია ყოველ ზღაპარ-ნოველას. მთქმელები ჩვეულებრივ ხსენებული კოლექტიური ნაწარმოებების თანავტორთა როლში გამოდიან, და, ბუნებრივია, ხალხური პროზის ნიმუშების ენაც იმავე საზომით უნდა განვიხილოთ, რითაც ამა თუ იმ მწერლის თხზულების ენას ვიხილავთ. ხალხური პროზის ენა იგივე ლიტერატურული პროზის ენაა, ოღონდ პირველი ნაკლებდახვეწილია, მეორე კი უფრო სრულყოფილია გრამატიკულადაც და სტილისტიკურადაც. ამიტომ ის დასკვნები, რომლებიც ჩვენ ხალხური პროზის ნიმუშების სინტაქსური ანალიზის შედეგად მივიღეთ, საერთოა, მეტ-ნაკლებად ეხება ლიტერატურულ პროზასაც.

ხალხური პროზის ნიმუშებზე დაკვირვების შედეგები შევადაროთ ძველი და ახალი ქართული ლიტერატურული პროზის შესაბამის მონაცემებს.

საანალიზოდ ავიღოთ აგრეთვე შვიდიოდე მცირე ზომის ნოველა-მოთხრობა, სახელდობრ: X საუკუნის მწერლის იოანე ბოლნელის „ღვნის-მსუმელთა და მომთრვალეთათჳს“¹, XVIII საუკუნის დასაწყისის მწერლის, საბა ორბელიანის, „ბერად შემდგარი მელი“², ილია ჭავჭავაძის „ნიკოლოზ გოსტაშაბიშვილი“³, ეაქაფშაველას „მთის წყარო“⁴, ეკ. გაბაშვილის „სიმინდის რჩევაზე“⁵, კ. ლომთათიძის „ცხოვრების გულიდან“⁶ და გ. ნატროშვილის „მწყემსის მთა“⁷.

„ღვნის-მსუმელთა და მომთრვალეთათჳს“ სულ 47 წინადადებას შეიცავს. აქედან: მარტივია 9 (ყველა გავრცობილი), შერწყმული — 7 (კავშირიანნი), რთული — 31 (პარატაქსი — 4, პიპო-

1 ი. იმნაიშვილი, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, ა. შანიძის რედ., თბ., 1953, გვ. 302-304.

2 ს.ს. ორბელიანი, თხზ., I, თბ., 1959, გვ. 25-27.

3 ილ. ჭავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული, პ. ინგოროყვას რედ., II, თბ., 1950, გვ. 242-247.

4 ეაქაფშაველა, რჩეული, თბ., 1953, გვ. 257-258.

5 ეკ. გაბაშვილი, რჩეული ნაწერები, I, გ. თავზიშვილის რედ., თბ., 1953, გვ. 75-80.

6 კ. ლომთათიძე, მოთხრობები, თბ., 1956, გვ. 19-22.

7 გ. ნატროშვილი, მოთხრობები, თბ., 1955, გვ. 162-165.

ტაქსი — 27). შვიდ ჰიპოტაქსს თან ახლავს ორ-ორი, სამს—სამ-სამი დამოკიდებული, ორი მათგანი ზერთულია.

„ბერად შემღვარი მელი“ 62 წინადადებას შეიცავს: მარტივია 1^ა (გაუვრცობელი—6, გავრცობილი —13), შერწყმული — 6 (უკავშირო —1, კავშირიანი — 5), რთული — 37 (პარატაქსი — 10, ჰიპოტაქსი — 27).

„ნიკოლოზ გოსტაშაბიშვილი“ 105 წინადადებაა: მარტივი — 24 (გაუვრცობელი —4, გავრცობილი —20), შერწყმული — 23 (კავშირიანნი), რთული — 58 (პარატაქსი —20, ჰიპოტაქსი — 38).

— „მთის წყარო“ 44 წინადადებაა: მარტივი — 11 (ყველა გავრცობილი), შერწყმული — 8 (უკავშირო — 2, კავშირიანი — 6), რთული — 25 (პარატაქსი — 8, ჰიპოტაქსი — 17).

„სიმინდის რჩევაზე“ 152 წინადადებას შეიცავს: მარტივია 60 (გაუვრცობელი —3, გავრცობილი — 57), შერწყმული — 27 (კავშირიანნი), რთული — 65 (პარატაქსი — 24, ჰიპოტაქსი — 41).

„ცხოვრების გულიდან“ 59 წინადადებას შეიცავს: მარტივია 19 (გაუვრცობელი — 2, გავრცობილი —17), შერწყმული — 8 (უკავშირო —1, კავშირიანი —7), რთული — 31 (პარატაქსი — 5, ჰიპოტაქსი — 26).

„მწყემსის მთაში“ 39 წინადადებაა: მარტივი — 8 (ყველა გავრცობილი), შერწყმული — 13 (უკავშირო — 1, კავშირიანი — 12), რთული — 18 (პარატაქსი — 4, ჰიპოტაქსი —14).

ამრიგად, შვიდივე თხზულების 508 წინადადებიდან ა) მარტივია 150 (29,6 პროც.), ბ) შერწყმული — 92 (18,2 პროც.), გ) რთული—265 (52,2 პროც.): აქედან პარატაქსი—75 (28,3 პროც.), ჰიპოტაქსი — 190 (71,7 პროც.).

შედეგი, განსაკუთრებით რთული წინადადების ხმარებულებაში, თითქმის თანხვედნილი მივიღეთ. კანონზომიერიც იყო.

ხალხური ზღაპარ-ნოველების ენაზე დაკვირვებით ჩვენ გავვიძნელებოდა ქართული ხალხური პროზის უძველესი სინტაქსური ნორმების აღდგენა. მაგრამ საერთო ტენდენცია მაინც გამორკვეულია. მთქმელთა მეტყველება გართულებულა. ხალხურ ნაწარმოებებში ფართოდ დამკვიდრებულა რთული წინადადება, განსაკუთ-

რებით სიღებულა ჰიპოტაქსი. მეორე მხრით, ჩვენი სტატისტიკური მოსაცემები ექვემდებარებულს ხდიან, რომ ჰიპოტაქსი ქართულ სალხურ პროზაში ხანგრძლივი ისტორიის მქონეა. ეს გარემოება კი მოწმობს მთქმელ-იმპროვიზატორთა აბსტრაქტულ აზროვნებას დაძწერლიზამდელ ეპოქებში. ხალხური პროზის სინტაქსზე დაკვირვება ამ დასკვნას უქველ დამაჯერებლობას ანიჭებს.

ირკვევა, ხალხური პროზის ახლანდელი ჰიპოტაქსური კონსტრუქციები მიღებულა მარტივ წინადადებათა დაკავშირება-გადაბმის თავდაპირველი უბრალო საშუალებების თანდათანობით განვითარების შედეგად. ამ საშუალებათა კვალი ახლაცაა შემონახული ზღაპრების ენაში. მხედველობაში გვაქვს ხალხურ ზღაპარ-ნოველებში შემორჩენილი არქაული კონსტრუქციის კავშირიანი შერწყმული და რთული ქვეწყობილი წინადადებები, რომლებიც ახლაცაა გადმოცემული: „ადგა და წავიდა“, „რომ ნახა, უთხრა“...

ა. შერწყმული: „ადგენ მართლაც და წავიდნენ სამუშაოდ“ (რაზიკ., I, 32); „რას იზამდა ხუთუჩქულა, ადგა და წავიდა თხის მოსაყვანად“ (იქვე, 39); „ადგა უფროსი ძმა, შეკაზმა ჯორი, აჰკიდა თვალ-მარგალიტი და წავიდა ქალაქს“ (იქვე, 71); „ადგა და შვილს უკანასკნელი ქათამი გაატანა“ (ვირსალ., I, 140); „ადგა, წავიდა, მივიდა იმ სოფელში, ნიშანდობლივ იმ გლეხის ოჯახში“ (იქვე, 141); „ადგა უფროსი ძმა და გაუდგა გზას“ (ნოველ., 116); „აფგა ეს კაცი და წავიდა სტუმრის საძებრად“ (იქვე, 154); „ადგა ეს დედაკაცი, დააცხო ხაქაპურები, დაკლა ქათმები და ძღვნად წაუღო იმ წმიდა გიორგის“ (იქვე, 155)... შერწყმული წინადადებების ეს კონსტრუქცია ტიპობრივია ხალხური პროზისათვის.

ბ. ჰიპოტაქსის მეორე კომპონენტი — დამოკიდებული, როგორც ცნობილია, კითხვითი წინადადების განვითარებას წარმოადგენს. ამით აიხსნება აქ საკავშირებელ სიტყვათა არამრავალფეროვნება. ყველაზე ხშირად ჰიპოტაქსურ კონსტრუქციაში რომ კავშირი ჩანს. იგი უფრო ადვილად ეგუება კითხვითი წინადადების დამოკიდებულად გარდაქმნა-დაქვემდებარებას. ამასთან ერთ ჰიპოტაქსში რომ კავშირი ორ-სამჯერ გვხვდება: ყველა დამოკიდებულ წინადადებას ის იწყებს. ამის ნიმუშია: „მე ის ვიცი, რომ აქ ერთი წყალია და, ზევით ხეზე რომ ბრმა ზის, ის რომ იმ წყლით თვალს ამოირეცხდეს, მაშინვე აეხილებაო“ (სიხ., ზღ., 49).

გვაქვს ასინდეტური ჰიპოტაქსებიც. არა იშვიათია, მაგალითად, ასეთი საქცევები: „უნდოდა, ჭავრი ამოეყარა“ (რაზიკ., II, 170), სადაც გამოშვებულია საკავშირებელი რომ. ასინდეტურობა ტექსტის დახვეწის შედეგია.

დამოკიდებული წინადადება კითხვითია: „მეფევ, რას მიბოძეა გასამრჯელოდ, შენი ქალი რომ მოგიჩინო? (სიხ., ზღ., 50). ასეთი ჰიპოტაქსი ტიპობრივი ყოფილა. საკავშირებელი სიტყვა მასში გვიან გაჩენილა, დასაწყისში ის ასინდეტური უნდა ყოფილიყო.

ანალოგიურადაა მიღებული ჰიპოტაქსური საქცევები, რომლებშიაც დამოკიდებული წინადადება ა) დროის გარემოებითია: „ეს შოთები რომ ნახა ქოსამატყუარამ, უთხრა“ (რაზიკ., I, 68); „ბოსელში რომ უნდა შეეყვანათ, უცებ აქლემი გაიბერა და არ შეეტია კარებში“ (იქვე, 75); „ბოლოს რომ ველარა მოახერხა რა, ტყეში შევიდა, დააკვესა, ცეცხლი დაანთო ერთი ხის ქვეშ, მიუჯდა გვერდს და შესცქეროდა დამეს“ (იქვე, 78): „ზღვასთან რომ მივიდნენ, სოვდაგრები ხომალდებში ჩასხდნენ“ (რაზიკ., II, 3); „ერთ მუჟა ჩამიჩს რომ შეჰამდა, მეორეს ზღვაში გადაყრიდა“ (იქვე, 4); „სანამ მეორე თვალს არ მოითხრი, არას გაჰმევეო“ (სიხ., ზღ., 49); „დევისას რომ მივიდა, ნაცარქექიას დევის მოსახლობა ძალიან მოეწონა“ (ვირსალ., I, 238); „დაინახა, ვეება კეცი ხშიადით ბუხარში შედგმული იყო“ (იქვე)... ბ) განსაზღვრებითია: „ეგ ისეთი გიჟი რამ ყოფილა, რომ არც კი გაუკვირდება, ჰართლა გვერდებს ჩამათლისო“ (რაზიკ., I, 75); „ერთ დღეს, კარებზე რომ დიდი ქვა იდო, იმაზე ბუ შემოჯდა“ (რაზიკ., II, 7)... გ) დამატებითია: „ამასთანავე უმცროს შეილს მისცა ერთი თვალი და უთხრა, რომ უბედურების დროს დაგიხსნისო“ (რაზიკ., II, 7); „ხელმწიფევს მახარობელმა უთხრა, რომ თქვენი ქალი მოვიდაო“ (რაზიკ., I, 79)...

დამოკიდებული წინადადება ორგანულადაა დაკავშირებული მთავართან. გადაბმულია ორი საშუალებით: კავშირის სიტყვითა და უკავშიროდ. ასინდეტურობა პირველადი ჩანს, კავშირიანობა — მეორადი. მიმართებითი ნაცვალსახელი და ზმნიზედა, როგორც მკავშირებელი სიტყვები, ხალხურ პროზაში გვიანაა შეტანილი. მთქმელის ისინი უფრო წიგნის ენიდან აქვთ ნახესხები.

დასკვნა ასეთია: პარატაქსი და ჰიპოტაქსი ხალხურ პროზაში ისევე ძველია, როგორც მარტივი და შერწყმული წინადადება. ხალხური პროზის ენისა და სტილის ახლანდელი ვითარება გვიჩვენებს, რომ ჰიპოტაქსი გავრცელებულობით სქარბობს პარატაქსს. მარტივსა და შერწყმულ წინადადებას რამდენიმედ გაბატონებული ადგილი უნდა სჭეროდა აზროვნების განვითარების უფრო პრიმიტიულ საფეხურზე. აბსტრაქტულ აზროვნებას დასჭირდა რთული წინადადება. ახლა ხალხური პროზის ენაში შებრუნებული პროცესი გვაქვს. გაბატონებულია რთული წინადადება, ჰიპოტაქსი. ეს გარემოება სწორად ახახავს ქართული რთული წინადადების ევოლუციის ბუნებრივ ტენდენციას. ქართული რთული წინადადების საფუძველი მარტივი და შერწყმული წინადადებაა. შერწყმული წინადადება კანონზომიერი საშუალო საფეხურია, გარდამავალი რგოლია მარტივი წინადადებებიდან რთულისაკენ.

7. რთული სინტაქსური კონსტრუქციები ხალხურ მეტყველებაში

ხალხური მეტყველება ზოგადი ცნებაა და მასში ვგულისხმობთ როგორც თვით ცოცხალ სიტყვა-პასუხს, ისე გაბმული საუბრის უშუალოდ ფიქსირებულ ნიმუშებს. აქ ბუნებრივად მოედინება ტრადიციული ნაკადი წინადადებების კონსტრუქციებისა და ყველაზე ნაკლებადაა საგულეველი ხელოვნური კონსტრუქციები, რაც უკვე უცხო არ არის გვიანდელი მწიგნობრული ენისათვის, პროზაული თხზულებებისათვის, სამეცნიერო გამოკვლევებისა და საკანცელარიო მიწერ-მოწერისათვისაც კი. ხალხური მეტყველების ამ ნიმუშებზე დაკვირვება და მოპოვებული მასალის შეპირისპირება მწიგნობრული ენის ნიმუშებთან შესაძლებლობას გვაძლევს რამდე-

ნადმე მიახლოებით გამოვარკვიოთ წინადადებათა კონსტრუქციების განვითარების მიმართულება.

დგება საკითხი: რა სინტაქსურ მოდელებს ეყრდნობა ხალხური მეტყველება? როგორია სიტყვათშეერთებათა ტრადიცია გამჟღავნებულ მეტყველებაში?

წარმოდგენილი მცირე დაკვირვება ემყარება პოსტოპოეტის პირველ საფეხურებზე, როცა ჯერ კიდევ განუვითარებელ მიანთა დამოკიდებულება და შრომითი ცხოვრება, გამოცდილების ენობრივი ასახვა და შეგრძნებათა სახელდება ხერხდება არა მარტო მარტივი კონსტრუქციებით, არამედ აქ პირველი მარცვალ ითესება ჰიპოტაქსური კონსტრუქციებისა. ამ ეპოქის ხალხური შემოქმედების ენობრივი სამოსელი აზროვნების არსებულ დონეს შესატყვისება. სინტაქსურ ფორმულებს თუ მივმართავთ, ეგ პოსტულატი ასე შეგვიძლია ჩამოვაყალიბოთ: პირველადი ურთიერთობა ადამიანებისა კონკრეტულია და აბსტრაქციას გამორიცხავს. სინთეზური და ანალიზური მსჯელობა, როგორც საფუძველი პარატაქსის და ჰიპოტაქსისა, აქ თითქმის ნაკლებ მოსალოდნელი, არაბუნებრივია, რადგან თვით ურთიერთობა მოითხოვს კონკრეტულობას და განყენებულობისათვის ჯერ კიდევ ვერ პოულობს შესაფერის ადგილს. ამიტომ ამ აზროვნების შედეგის ენობრივი დეფინიციისათვის საკმარისი აღმოჩნდა მარტივი სიტყვათშეერთებანი გავრცობილ-გაფართოებული პარატაქსულ-ჰიპოტაქსური კონსტრუქციებით.

კონკრეტული აზროვნების შედეგის ენობრივი ასახვისათვის მეტყველება საზრდოობს მარტივი და შერწყმული წინადადებებით და მათი მზა მოდელები აკმაყოფილებენ მოთხოვნილებას. ხელოვნური კონსტრუქციები ისეთი განვითარებული აზროვნების პროდუქტია, როცა დასაბამი ედება გამოცდილების განზოგადებას, ზოგადიდან კონკრეტულის გამოცალკევებას, კონკრეტულთა ერთობლიობაში ზოგადის დანახვას.

ყველა შესაძლებელი და პრაქტიკულად დადასტურებული კონსტრუქციის შეჯერება აქ შეუძლებელია ამიტომ დასმული პრობლემიდან ავიღებთ მხოლოდ ორ საკითხს და შევეცდებით მათ გაშუქებას იმ ფარგლებში, რის შესაძლებლობასაც მასალა მოგვცემს. სახელდობრ, ლაპარაკი გვექნება რთული სინტაქსური კონსტრუქციების ზოგიერთ მოდელზე ხალხურ მეტყველებაში და რომ კავ-

შირის ფუნქციებზე იმავე მეტყველების ჰიპოტაქსურ საქცევებში. საანალიზოდ მივმართავთ XVII საუკუნის შუაწლების იტალიელი მისიონერის, ბერნარდე ნეაოლელის არქივში დაცულ ქართულ ხაღბურ ზღაპრებს, რომელთა პუბლიკაცია პროფ. მიხ. ჩიქოვანს ეკუთვნის (1964 წ.).

1. ერთ-ერთ ზღაპარში („ღარიბი კაცი“) ვკითხვლობთ: „შუალამის დროს ერთი დიდვაჭარი მოვიდა იმ ქალაქში და შუქი რა დაინახა იმ სახლში, ცეცხლი ეგონა და კაცი გამოგზავნა, რომ წადიო და ცეცხლი მოიტანეო“ (გვ. 67). ამ ჰიპოტაქსში ორი დამოკიდებული წინადადება დაქვემდებარებული მთავართან, თანაც ორივე სხვადასხვა გრამატიკული ფუნქციისაა: პირველი დამოკიდებული — „შუქი რა დაინახა იმ სახლში“ — დროის გარემოებითა, მეორე — „რომ წადიო და ცეცხლი მოიტანეო“ — მიზნის გარემოებითი. პირველ დამოკიდებულ წინადადებას მთავართან აერთებს რა კავშირი, რაც თანამედროვე ქართულში უფრო მიმართებითი ზმნიზებითაა (როცა, როდესაც) გადმოცემული. თითქოს ამისთანა კონსტრუქციის წინადადება უფრო მწიგნობრული წარმომობისა უნდა იყოს, მაგრამ ხალხური ზღაპრის ამ უძველეს ჩანაწერში კი გვხვდება.

ასევე გამოიყურება ჰიპოტაქსი აგრეთვე ორი სხვადასხვაგვარი დამოკიდებულებით: „და თუ არ დაიშლითო, ჩადრი წამოისხითო, ქალაქში ჩაიარეთო და, რომელიც მოგეწონოსო, თქვენ მოიყუანეთო“ (გვ. 68). აქ მთავარია წინადადება: „ჩადრი წამოისხითო. ქალაქში ჩაიარეთო და თქვენ მოიყუანეთო“, დაქვემდებარებული კი ორია, პირველი: „და თუ არ დაიშლითო“ — პირობის გარემოებითი, მეორე: „რომელიც მოგეწონოსო“ — განსაზღვრებითი. მისი იერიც მწიგნობრულია, ოღონდ ბუნებრივი ხალხური მეტყველებისათვის.

უფრო ახლოს დგას ხალხური მეტყველების ნორმებთან ამისთანა ჰიპოტაქსი: „და იმ დიდვაჭარმა უთხრა, რომ ორჩიოდ არ მამყიდეო, (რომ) შენ რა გვარი კაცი ხარო, ან დედას რა ერქუაო და ან მამასაო, ყველა მიაშბეო“ (გვ. 67). აქაც ორი დამოკიდებული დაქვემდებარებული მთავართან, ოღონდ ერთი ფუნქციისა: ორივე პირდაპირდამატებითია.

ესგაჟსი კონსტრუქციები ზღაპრების ტექსტში ჩვეულებრივ

გვხვდება. საილუსტრაციოდ შეიძლებაოდა სხვა მაგალითების და-
მოწმებაც, მაგრამ ამჟერად ეს ვაკმაროა.

ხსენებულ ტექსტებში ასევე ხშირია რთული სინტაქსური კონ-
სტრუქციების სხვა სახეებიც. უნდა გამოიყოს ცალკე თანადაქვემ-
დებარების ნიმუშებიც.

ერთ-ერთ ზღაპარში ვკითხულობთ: „და ამ კაცმა ილოცა და
შეეხვეწა ღმერთსა, რომე ამ შეშის მოტანას დამხსენო და ამდენი
მოწყალება მიყ(ა)ო, რომ ამ შეშის სანაცვლოთ სხუა რამ სარჩო
გამიჩინეო“ (გვ. 67). წარმოდგენილი კონსტრუქცია რთულია, ჰი-
პოტაქსში მონაწილეობს ორი დამოკიდებული თანადაქვემდებარების
ნიადაგზე.

დამოკიდებული წინადადებები სხვადასხვა ფუნქციისაა: პირ-
ველია („რომ ამ შეშის მოტანას დამხსენო და ამდენი მოწყალება
მიყაო“) ირიბდამატებითი, დაქვემდებარებული მთავართან, მეორე
კი— („რომ ამ შეშის სანაცვლოთ სხუა რამ სარჩო გამიჩინეო“) —
განსაზღვრებითი, დაქვემდებარებული თვით დამოკიდებულთან,
რასაც სხვანაირად დამოკიდებულის დამოკიდებულსაც უწოდებენ.
მთლიანად ჰიპოტაქსის არქიტექტონიკა ეყრდნობა თანამიმდევრულ
დაქვემდებარებას.

გამოდის, წარმოდგენილი და მსგავსი კონსტრუქცია მეტად
რთულია, უქვეელი შედეგი ანალიზური მსჯელობისა, მოულოდ-
ნელი ხალხური მეტყველებისათვის; ამასთან ბუნებრივი შესატყ-
ვისი საშუალი ქართულის სინტაქსური ნორმებისათვის. კერძოდ,
მსგავსი კონსტრუქციები დომინანტობენ საბა ორბელიანის თხზუ-
ლებებში, რომლებიც დაახლოებით ამ ზღაპრების ფიქსირების ეპო-
ქაშია შექმნილი.

დავიმოწმებთ ანალოგიური კონსტრუქციის რამდენიმე წინა-
დადებას კიდევ:

„და ასრე უთხრა იმ კაცმა, რომ, ის ჩიტი რომ ჰყავსო, ის და-
მიკლასო“... (გვ. 68).

„აღდა და ის კაცი რომ მოვიდა, შეიტყო, რომ შეუქამიათო და
აღარ დადგა და იქივე წავიდა“ (გვ. 68).

„და ასრე უთხრა, რომ ამდენ-ამდენი ხანი არისო, რომ ვიარე-
ბიო და ერთი უფროსი ძმა დავკარგეო და აქ არისო, თუ არაო?“
(გვ. 68).

ერთი ხოჯა ჰყუნდა და იმას უთხრა, რომ ეს სამი თვალი წა-
იღეო და, სადაც იმ ქალაქში კარგი ვაჟკაცი მოგეწონოს, ეს თვა-
ლები იმას მიეციო და ის კაცი მე მომგვარეო“ (გვ. 68).

„ამ ხალიჩაზედ რომ დაჯდეს კაციო, სადაც უნდა, იქ მიიყუ-
ანსო“ (გვ. 70).

„ღმერთს შევეხვეწე ასრე, რომე ამდენი მოწყალება მიყავ-
მეთქი, რომ ამ შეშის ზიდვას მამაჩინეო“ (გვ. 71)...

ზღაპრების ტექსტში რთული სინტაქსური კონსტრუქციები გვხვდება კავშირიანიცა და უკავშიროც — ასინდეტური. ასინდეტუ-
რი კონსტრუქციების სიჭარბე ხალხურ მეტყველებაში ნორმა უნ-
და ყოფილიყო. ეს უბრალო პრეზუმცია ან მშრალი ვარაუდი რო-
დია, ხალხური მეტყველების სტრუქტურის ბუნებრივი თავისებუ-
ლება უნდა იყოს დასაბამიდანვე. კავშირის სიტყვათა გამოტოვება
სათქმელის, სინტაქსურ ერთეულთა გამარტივების უშუალო შე-
დეგია.

რამდენიმე ნიმუში ამისა:

„ისეთი ყმაწუილი მოუყუნია ამ ვაჭარსა, კაცის თვალთ იმის
უამესი არა ინახვის რა“ (გვ. 73). გამოტოვებულია რომ კავშირი,
რომელიც მოსალოდნელია განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინა-
დადების შესაერთებლად მთავართან.

ხალხური მეტყველების ჩვენს მიერ დასახელებულ ნიმუშებში
დასტურდება რთული სინტაქსური კონსტრუქციები ისეთი კომპო-
ნენტებით, რომლებიც აშკარად მწიგნობრულობის ბეჭედს ატარე-
ბენ, მაგრამ ტონით, ინტონაციითა და ემოციური იერით სწორედ
ხალხური ურთიერთსაუბრის კუთვნილებას წარმოადგენენ.

ტექსტებიდან ჩანს, რომ მიმართებითი სიტყვა, რომ ელ-
საც ნაცვალსახელი, ტრადიციულ მოდელში ყოველთვის ანგა-
რიშს უწევს შემასმენელს და არა მისამართ სიტყვას, კორელატს.
მაგრამ ამ მოდელს გარდა ვპოულობთ ასეთ სრულიად თავისებურ
კონსტრუქციას:

„რომელსაც ქულბაქზე ხოჯა სეიდა იჯდა — მივიდა“ (გვ. 83).

წყვილი „რომელსაც ქულბაქზე“ არა თუ თანამედროვე, სა-
შუალო ქართულისათვისაც გაუმართავია და კანონზომიერად ვერ
მიიჩნევა. მაგრამ ერთი იმთავითვე უნდა ითქვას, რომ აქ შეცდომას-

თან, ან სინტაქსური ურთიერთობის დარღვევასთან კი არ უნდა გვეკონდეს საქმე, არამედ სინტაქსური ატრაქციის გავლენით გამოწვეულ პროცესთან.

მიცემითი ბრუნვის ასე გამოყენება ახლა უცხოა. მოსალოდნელი იყო მიმართებითი ნაცვალსახელის წარმოდგენა ფუძით, ხოლო საზღვრული წევრისა ზე თანდებულთ: „რომელ ქულბაქზე“. ეს წყვილი უფრო ასახავდა ხალხური მეტყველების ნორმასაც და საშუალო ქართულის თვისებასაც. მთავარ წინადადებაში აღდგებოდა ადგილის ზმნიზება (საკორელაციო ელემენტი) იქ და მთლიანად ჰიპოტაქსი ასეთ სახეს მიიღებდა: „რომელ ქულბაქზე ხოჯა სეიდა იჯდა, (იქ) მივიდა“.

ანომალიას ორი შესაძლებელი ახსნა აქვს: ა) ერთი ატრაქცია, რასაც სინტაქსურ ასიმილაციასაც უწოდებენ, ბ) მეორე—მოდელის დარღვევა. თუ ჩამწერი კარგად იცნობდა ქართული წინადადების სტრუქტურას, მოდელის დარღვევას არ დაუშვებდა. ამიტომ მისაღები ახსნა მოვლენისა სწორედ პირველ შესაძლებლობაში უნდა ვეძიოთ: სინტაქსური ატრაქცია უძევს საფუძვლად ამ ანომალიად სავარაუდო წყვილს.

ზღაპრების საანალიზო ტექსტებში, სამწუხაროდ, მიმართებითი ნაცვალსახელები იშვიათადაა ნახმარი და შესაძლებლობა არა გვაქვს. თვალი მივადევნოთ სინტაქსური ატრაქციის პროცესის განვითარებას ხალხურ მეტყველებაში. ერთი მაგალითი დაბეჭილებითი ვარაუდის გამოსათქმელად საკმარისი არ არის. მით უმეტეს, მეორე ადგილას დამოკიდებულება მიმართებით ნაცვალსახელსა და მისამართ სიტყვას (კორელატს) შორის ჰიპოტაქსში სავსებით კაზონზომიერია.

ტექსტში კვითხულობთ: „რომელიც გეპრიანება, აიღვეითო“ (გვ. 84). მთავარ წინადადებაში მისათითებელი სიტყვა (ის) სახელობითი ბრუნვის ფორმითაა სავარაუდებელი, რასაც მიემართება სწორედ რომელიც მიმართებითი ნაცვალსახელი — სახელობითი ბრუნვის ფორმით. მოდელის სტრუქტურა დატულია. სიტყვათურთიერთობა შესატყვისია საშუალო ქართულის ნორმებისა.

ატრაქციული სტილითაა გადმოცემული ეს წინადადება:

„ეს სახელმწიფო და საბატონო შენი არისო, რომლისაც ხელმწიფის ქალი გინდა, იმასაც ვითხოვო“ (გვ. 92).

ბუნებრივად უნდა მივიჩნიოთ ნათესაობით ბრუნვაში სრული შეთანხმება იმ ეპოქაში: „რომლისაც ხელმწიფის“. ქართული ენის ტრადიციული სინტაქსური ნორმა აქ თითქოს დაცულია, ოღონდ ახალი ქართული მას მხარს არ უჭერს: უფრო ნაწილობრივი შეთანხმებაა გავრცელებული („რომელი ხელმწიფის“).

უფრო ბუნებრივი კონსტრუქციები ასეთ სახეს გვაძლევენ: „რომელიც მე მომეწონოს, ის მომყიდეო“ (გვ. 105). მიმართებითი ნაცვალსახელი აქ სახელობითი ბრუნვის ფორმით ეწყობა იმავე ბრუნვის ფორმით წარმოდგენილ მთავარი წინადადების კორელატს („ის, რომელიც“...).

ან:

„ჩუენში ასრე არისო, რომ, რომელიც ქალს არ უნდაო, იმას ვერ შერთვენო“ (გვ. 106).

წარმოდგენილ კონსტრუქციაში მიმართებითი ნაცვალსახელი ქვემდებარეა უნდაო ზმნისა და სწორადაა დასმული სახელობით ბრუნვაში („რომელიც“).

2. ორიოდე სიტყვა რომე-ე მაქვემდებარებელი კავშირის ფუნქციაზე ხალხური მეტყველების წარმოდგენილ ნიმუშებში. ამ კავშირის ფუნქცია საშუალ და ახალ ქართულში კარგადაა შესწავლილი და ჩვენ მასზე სიტყვას არ გავაგრძელებთ¹. აღნიშნავთ მხოლოდ, რომ ჩვენს ტექსტებში ეგ კავშირი, შეიძლება ითქვას, ქვემდებარული, დამატებითი და განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინადადების კავშირია ჩვეულებრივ, მაგრამ არა იშვიათად მთავართან აერთებს გარემოებითს დამოკიდებულ წინადადებასაც. შესაბამის კონსტრუქციებში დამოკიდებული წინადადება ადგილმონაცვლეა, მარტოოდენ ერთ ადგილას (თავში, ბოლოში ან მთავარში) არ გვხვდება, სამივე პოზიციაშია მოსალოდნელი.

საგულისხმოა იმის აღნიშვნაც, რომ ხალხურ მეტყველებაში ეგ კავშირი რომე-დ ისმის, რაც სავსებით ეგუება საშუალი ქართულის ნორმას. სპეციალური ლიტერატურიდან ცნობილია, რომ საშუალ ქართულში რომე იყო გაბატონებული და ჩვენი საანალიზო ტექსტებიც სავსებით ჰარმონიაშია ამ ნორმებთან.

¹ შ. ძიძიგური, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიისათვის, თბ., 1959, გვ. 9-136.

რომ კავშირით მთავართან შეერთებულია:
ქვემდებარული დამოკიდებული წინადა-
დება: „ამის მდომი იყო, რომე შეეტყო მამის თვალის საქმეო“
(გვ. 98)...

პირდაპირ დამატებითი დამოკიდებული: „იმ-
კაცმა თქუა: „თევზი ვარო და, ჩავალ და წყალს დავლეო და ისევ
ამოვალო“ (გვ. 75)...

კონსტრუქცია ასინდეტურია, გამოტოვებულია რომ კავ-
შირი.

ირიბ დამატებითი დამოკიდებული: „შეეხვე-
წა ღმერთსა, რომე ამ შეშის მოტანას დამხსენო“ (გვ. 67)...

განსაზღვრებითი დამოკიდებული: „გაიზარდა
აჟეთს, ჩუმი, რომ კმას არავის გასცემდის“ (გვ. 100); „მეფე მომკუ-
დარა და ერთი ისეთი შვილი დარჩომია, რომ საბატონოდ არ ვარგა“
(იქვე).

გარემოებითი დამოკიდებული: „ის ყმაწუილი
ასრე უყუარდა დედ-მამათა, რომ სანადიროთ წავიდეს, დედა და
მამა თან გაჰყუიან“ (გვ. 96); „შეჯდა იმ ჯოხზედ და წამოვიდა, სა-
დაც ის ქალი იყო“ (გვ. 70); „მივიდეს, სადაც ის ქალი იყო“
(გვ. 77)...

რომე კავშირით გადმოცემულია თითქმის ყველა სახე და-
მოკიდებული წინადადებისა, გვხვდება ასინდეტური კონსტრუქცი-
ებიც. წინადადება ჩვეულებრივ გამართულია ხალხური მეტყველე-
ბის ნორმების მიხედვით, ჩამოყალიბებული ჩანს რთული სინტაქ-
სური კონსტრუქციები.

ჯერ კიდევ კ. ბრუგმანი ფიქრობდა, რომ ამისთანა და მსგავსი
სინტაქსური კონსტრუქციები დამახასიათებელია წერილობითი მე-
ტყველესათვის, კერძოდ სამეცნიერო და საქმიანი მეტყველებისა-
თვის, ხოლო პარატაქსული კონსტრუქციები — სასაუბრო, ხალ-
ხური მეტყველებისათვის.¹

ენათმეცნიერები აქედან მრავალმეტყველ დასკვნებს აკეთებ-
დნენ: რთული სინტაქსური კონსტრუქციები ენის ჩვეულებრივ

¹ K. Brugmann, Griechische Grammatik, 1889, S. 226—227; მისივე:
Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen, Strassburg,
1904, S. 650; კ. დონდუა, რჩული ნაშრომები, I, თბ., 1967, გვ. 20.

ნორმად იქცევა არა თავდაპირველ, ხალხურ მეტყველებაში, არამედ ენის განვითარების უმაღლეს საფეხურზე, როგორც შედეგი ანალიზური და სინთეზური მსჯელობა-აზროვნებისა.

ძველი ქართული ენის მონაცემების საფუძველზე პროფესორი კარპეზ დონდუა შემდეგ დასკვნამდის მივიდა: „პარატაქსისა და ჰიპოტაქსის გრამატიკული დაპირისპირება საშუალებას გვაძლევს ზოგადად დავათარილოთ წინადადების ეს ორივე ფორმა: პარატაქსი... შედარებით უფრო ადრინდელი მოვლენაა, ჰიპოტაქსი — შედარებით უფრო მერმინდელი. ასეთი ზოგადი დათარიღებისათვის მეტად მნიშვნელოვანია, სხვათა შორის, ის ფაქტიც, რომ გარკვეულ ენებში (მათ რიცხვში ინდოევროპულ ენებშიც) მიმართებითობის (რელატივობის) გამოხატვა გარკვეული სიტყვისათვის მეორადსა და, მაშასადამე, მერმინდელი დროის ფუნქციას წარმოადგენს. ჰიპოტაქსის სინტაქსურ ნორმად ჩამოყალიბება ენის უმაღლეს საფეხურზე თავისთავად გულისხმობს, რომ წინადადების ეგ ფორმა განვითარებული აზროვნების კუთვნილებაა — განსაკუთრებით მტკიცე და მიუტილებელი სამეცნიერო და, ზოგადად, საქმიანი, თუ შეიძლება ასე ითქვას, „მსჯელობითი“ ლიტერატურისათვის. მართლაც, რთული წინადადების ჰიპოტაქსური ფორმა სრულყოფილად წარმოგვიდგენს სინთეზურ მსჯელობას, ჰიპოტაქსში აღბეჭდილ ჩა რთული სინთეზი, პარატაქსული ფორმა კი უფრო მეტად და უფრო შესატყვისად ანალიზურ მსჯელობას გადმოგვცემს; პირველი, როგორც წინადადებათა აბსტრაქტული ურთიერთობის გამომჟღავნებელია, მეორე — უფრო წინადადებათა კონკრეტული ურთიერთობისა“¹.

ხალხური მეტყველების პრაქტიკა და ისტორიული განვითარება გვეუბნება, რომ სათავე რთული წინადადების ორივე ფორმისა საგულეებელია სწორედ მის წიაღში, რადგან აქ დაედო დასაბამი, ცხადია, განვითარების გვიანდელ საფეხურებზე, ანალიზურსა და სინთეზურ მსჯელობას. რთული სინტაქსური კონსტრუქციების ტრადიცია ხალხურ მეტყველებაში, უწინარეს ყოვლისა, ზღაპრის ენობრივ ქსოვილში ამ შეხედულების პოსტულირების ერთი ფაქტორია. ზღაპრის ენაში რთული სინტაქსური კონსტრუქციები ხე-

¹ კ. დონდუა, იქვე, გვ. 21.

ლოგურის წარმონაქმნი კი არ არის, არამედ მთქმელის ბუნებრივი მეტყველების ანარეკლია. მთქმელისა და ჩამწერის ე. წ. ენობრივ შალაშინს არ შეიძლება ისტორიულად ისე დაეშორებინა ხალხური ბუნებრივი მეტყველება ჩაწერილი ტექსტებისაგან, როგორც, მაგალითად, ბრუგმანი ფიქრობს. მაგრამ ეგვევ ავტორი პარატაქსული კონსტრუქციების პირველ წყაროდ სწორედ ფოლკლორულ მეტყველებას მიიჩნევს. ჩვენ კი გვგონია, რომ არა მარტო პარატაქსული, არამედ ჰიპოტაქსური და, საერთოდ, რთული სინტაქსური კონსტრუქციები არ შეიძლება მივიჩნიოთ მხოლოდ მწიგნობრული ენის პროდუქტად. მათი თავდაპირველი მოდელების პირველი წყარო სწორედ ხალხური გაბმული მეტყველებაა. ამას მოწმობს ქართული ზღაპრების უძველესი ჩანაწერების ენობრივ ქსოვილზე დაკვირვება.

ჰიპოტაქსური და, საერთოდ, რთული სინტაქსური კონსტრუქციების ჩამოყალიბება, რაც აზროვნების განვითარების უმაღლეს საფეხურებზე უნდა მომხდარიყო, ხალხური მეტყველების პრაქტიკამ განაპირობა, ხოლო შემდეგ მათ გზა გაიკაფეს მწიგნობრული ენისაკენ, სადაც ორგანულად შეუსისხლხორცდნენ სხვა სინტაქსურ მოდელებს და სტრუქტურულ ნორმად დამკვიდრდნენ. ადამიანთა ურთიერთობის გართულების პროცესმა თავისი პირველი უშუალო ანარეკლი ხალხურ მეტყველებაში იპოვა; აქ გაჩნდა აზროვნების იმეამინდელი დონის შესაბამისი სიტყვათა ორგანიზებული შენაერთები. თვით პარატაქს-ჰიპოტაქსისა და სხვა რთული სინტაქსური მოდელების ჩანასახიცა და ხმარებულობის პირველი ასპარეზიც სწორედ ხალხურ მეტყველებაშია საგულვებელი. დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ რთული სინტაქსური კონსტრუქციები აქედან გავრცელდა მწიგნობრულ ენაში, სადაც შესაძლებელი გახდა მათი სრულყოფა და მყარ სინტაქსურ ერთეულებად განმტკიცება.

ქართული ხალხური მეტყველების უძველესი ნიმუშები, რომლებიც ჩვენამდისაა მოღწეული (ზღაპრები, ანდაზები, ლექსები), ექვემოთუტანელს ხდის, რომ რთული სინტაქსური კონსტრუქციების პირველი უშუალო წყარო სწორედ ხალხური მეტყველებაა და არა მწიგნობრული ენა.

სავსებით სწორად მიუთითებდა პროფ. კ. დონდუა, რომ „ჩვენ არავითარი საბუთი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ჰიპოტაქსური წინადა-

დების სათავე მწერლობა იყოს; სამაგიეროდ, ჩვენ სრული უფლება გვაქვს ვივარაუდოთ, რომ ჰიპოტაქსის სამულდამოდ განმტკიცებასა და მის რთული „შეთხზული“ ან რთული შეკავშირებული წინადადებისაგან (ე. ი. რთული თანწყობილი წინადადების, პარატაქსის) მკვეთრად გამოყოფას სწორედ მწერლობამ შეუწყო ხელი“¹. ჩვენ ამას მეტსაც დაეუმატებთ: როგორც ირკვევა, ქართული ხალხური მეტყველება მწიგნობრობის წარმოშობამდეც იცნობდა არა მარტო ჰიპოტაქსურ მოდელებს, არამედ რთულ სინტაქსურ კონსტრუქციებსაც (მინიატურული სახით მაინც) და მათ ადამიანთა ურთიერთდამოკიდებულებაში ისევე ფართოდ იყენებდა, როგორც ენის სხვა საკომუნიკაციო ერთეულებს, სიტყვათშეერთებებს. რთული სინტაქსური კონსტრუქციები ქართულში ისევე ძველია, როგორც რთული წინადადება საერთოდ. ეს გარემოება გვიკარნახებს, რომ ხალხური მეტყველების ნიმუშთა მონაცემებს მეტი ნდობა გამოვუცხადოთ ენათმეცნიერული თვალსაზრისით და ისინი უფრო გაბედულად ჩავრთოთ ქართული პარატაქს-ჰიპოტაქსური მოდელების სინქრონიული და დიაქრონიული ვითარებისა და განვითარების ტენდენციების ძიებაში.

8. მიმატიბისათვის ხალხურ მითხველებზე

ხალხური მეტყველების სტრუქტურა ჯერ კიდევ არ გამხდარა საგანგებო ძიების ობიექტად და ამიტომ სუსტადაცაა შესწავლილი. ღარიბია ამ საგნის სპეციალური ლიტერატურა. ცოტა რამეა ცნობილი ხალხური პოეზიისა და პროზის სინტაქსურ კონსტრუქციებზე მათი სინქრონიული და დიაქრონიული ვითარების მიხედვით. თითქმის ხელუხლებელია ხალხური მეტყველების დიალოგი და განკერძოებულ სიტყვათა პოზიცია წინადადებაში. ყოველივე ამას, რასაკვირველია, მოეპოვება თავისი დამაჯერებელი ახსნა და ობიექტური მოტივაცია, რაზედაც ახლა ვერ შევჭერდებით, მაგრამ ფაქტი მაინც ფაქტად რჩება. დიდად სასურველია ხალხური მეტყველების ნიმუშების უფრო გაბედულად ჩართვა სინტაქსურ დამოკიდებულებათა და კონსტრუქციათა კვლევა-ძიების ორბიტში.

¹ კ. დონდუა, იქვე, გვ. 21-22.

ამჟამად ჩვენი მიზანია ყურადღების გამახვილება მიმატების (აპოზიციის) ხმარებულებაზე ხალხურ პროზაში. თანაც დაგროვებული მასალებიდან საუბარი გვექნება მხოლოდ რამდენიმე დამახასიათებელ ნიმუშზე, მასალის ანალიზისა და შედარება-შეპირისპირების შედეგად მიღებულ ზოგიერთ დასკვნაზე.

მიმატება ტრადიციული ტერმინია, რომლის ტოლად თანამედროვე ქართული სასკოლო გრამატიკა ხან დანართს (ეს ჩვეულებრივ), ხან კი განკერძოებულ განსაზღვრებას (ეს იშვიათად) ხმარობს. ძველი გრამატიკა მიმატებას მხოლოდ ორიოდ სიტყვას უძღვნიდა. მოქმედ სასკოლო გრამატიკაში კი დანართსა და განკერძოებულ განსაზღვრებას, ბუნებრივია, შესაფერისი ადგილი უჭირავს და ისინი საკმარისი სისრულითაა ნაჩვენები. ცნების სინტაქსურ კვალიფიკაციასა და ტერმინის დაზუსტებაში უდავოა აკადემიკოს აკაკი შანიძის დამახსურება.

XIX საუკუნის ქართული გრამატიკა აპოზიციის გადმოსაცემად სულ ცოტა სამ ტერმინს იცნობდა. ესენია: სიმეტნე (ი. კვიციანიძე, ქართული სწორმეტყველება, თბ., 1888, გვ. 16), ამხსნელი სიტყვა (თ. ჟორდანიას, ქართული გრამატიკა, თბ., 1888) და მიმატება (არ. ქუთათელაძე, ან. ბენაშვილი). უკანასკნელი ტერმინი (მიმატება) ტრადიციულად გადმოეცა XX საუკუნეს — გვხვდება ს. ხუნდაძის, ი. ნიკოლაიშვილისა და სხვათა გრამატიკულ ნაშრომებში. აკადემიკოსმა აკაკი შანიძემ კი ამ ცნებისათვის დაადგინა ახალი ტერმინი — დანართი (1939 წ.), რაც ისევე, როგორც მისი სხვა მშვენიერი ტერმინი, გავრცელდა და დამკვიდრდა. დანართი იხმარება ქართული ენის გრამატიკის მოქმედ სასკოლო სახელმძღვანელოებში, აგრეთვე ცალკე სპეციალურსა და პეთოდურ ნაშრომებში. მხედველობაში გვაქვს აკაკი შანიძის, ივანე იმნაიშვილისა და ლეო კვაჭაძის „ქართული ენის გრამატიკა“, სახელმძღვანელო V—VIII კლასებისათვის, ლეო კვაჭაძის „თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი“, სახელმძღვანელო პედაგოგიური ინსტიტუტების სტუდენტთათვის, მარიამ თალაკვაძის „ქართული გრამატიკის სწავლების მეთოდიკა“ (1959 წ.), რაფიელ შამელაშვილის „განკერძოებული სიტყვები და გამოთქმები ქართულში და მათი სწავლების მეთოდიკა“ (1958 წ.) და სხვები.

ჩვენი დაკვირვება ხალხურ პროზაულ ტექსტებს ეხება. ცნო-

ბილია, რომ XVII საუკუნეზე აღრინდელი ჩანაწერები ხალხური პროზაული ტექსტებისა ჩვენამდის მოღწეული არ არის. უძველესი ჩანაწერებიც უცხოეთის არქივებშია დაცული და ბევრ მოულოდნელ, ქართულისათვის არაბუნებრივ კონსტრუქციას შეიცავს. მაგრამ ყოველივე ამის მიუხედავად მათი მნიშვნელობა ჩვენი მეცნიერებისათვის, პირველ რიგში ისტორიული დიალექტოლოგიისათვის როგორც ითქვა, მაინც განუზომლად დიდია. ხალხური პროზაული ტექსტების ამ ძველ ჩანაწერებს, როგორც ვიცით, პირველად ისტორიკოსმა მიქელ თამარაშვილმა მიაგნო მისიონერ ბერნარდენაპოლელის არქივში (იტალია). ტექსტები, როგორც ჩანს, მთქმელთა კარნახით უნდა იყოს ჩაწერილი და შეადგენს ქართული გაბმული ხალხური მეტყველების ნიმუშებს, საშუალებას გვაძლევს ამ მეტყველების მეჩვიდმეტე საუკუნის დროინდელი ვითარებისა და სინტაქსურ მოდელთა წარმოსადგენად.

ბერნარდენაპოლელის ტექსტებში გვხვდება ასეთი ადგილი: „უთხრა იმ ქალმა! ის ჩუენი ბატონი არის, ან გელოზის ქალიო“¹.

სიტყვათშეერთება „ანგელოზის ქალიო“ აქ ერთგვარად ერთვის და ხსნის მესამე პირის ჩვენებითი ნაცვალსახელით გადმოცემულ წევრს — ის. ფუნქციით ეგ გამოთქმა არის აპოზიცია, მიმატება, ბუნებრივი კატეგორია ხალხური ზეპირმეტყველებისა. ანალოგიურია: „და ასრე თქო იმ კაცმა, რომ დასტურად (ის) ბეერი მაქვსო, ქონებაო, მაგრამ თუ ამ საქონელს სხუას კიდევ არ შეუმატებ, არ იქნებაო“². ან კიდევ: „თუ ამისი ვერა შევიტყევი რა, არც ვსუამ, არც ვჭამ, არც (იმას) ჩემს თავ უზამ, კარგსაო“³.

ამ წინადადებებში შეხვედრილი ქონებაო და კარგსაო მიმატებანია; პირველი ერთვის და ხსნის ჩვენებითს ნაცვალსახელს — ის, მეორე — ასევე ჩვენებით ნაცვალსახელს — იმასს, მათი პოზიცია — აბსოლუტური ბოლო წინადადებისა — მყარია.

ხალხური მეტყველების ამ აღრინდელ ჩანაწერთა ტექსტში

¹ მე-17 საუკუნეში ჩაწერილი ქართული ზღაპრები, გამოსცა, გამოკვლევა და ვარიანტები დაურთო მიხ. ჩიქოვანმა, „მრავალთავი“, I, 1964, გვ. 87.

² იქვე, გვ. 68.

³ იქვე, გვ. 86.

მიმატება იშვიათია, მაგრამ მაინც გვხვდება. ტექსტი ხალხური ბუნებრივი მეტყველების ნიშნებს წარმოადგენს. იმ ეპოქის მწიგნობრული ენა ძნელად იგუება ამისთანა საქცევებს. თუ სალიტერატურო პროზაში მაინც ვპოულობთ აპოზიციის ანალოგებს, ეს ხალხური ტრადიციის ნაძალი უნდა იყოს და პირველ რიგში დიალოგში, პერსონაჟთა ურთიერთსაუბარში იჩენს თავს. ასე უღერს მიმატება უფრო გვიანდელ, მაგალითად, აკაკი წერეთლის „ბაში-აჩუქში“. თხზულებაში მოაპოვება ასეთი ადგილი: „—იმერელი უნდა იყო? — გახლავარ, მაგრამ დიდი ხანია, რაც მოვშორდი იქაურობას და კახეთში ვარ! თქვენმა სიძემ გაახლათ ჩემი თავი. ბ ი ძ ი ნ ა ჩ ო ლ ო ყ ა შ ვ ი ლ მ ა“ (თხზ., ტ. 7, 136). ამ წინადადებაში, ცხადია, ბ ი ძ ი ნ ა ჩ ო ლ ო ყ ა შ ვ ი ლ მ ა მიმატება. ოღონდ გათიშული დანართის ფუნქციისა, როგორც სწორად აღნიშნავს ლ. კვაჭაძე (თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1966, გვ. 281). ანალოგიური მაგალითებია: „შეალოცვინე, სჯობია, მე დამიჯერე, ბ ი ძ ა ს ა“ (ვაჟა, III, თბ., 1964, გვ. 247); „პირველი მსოფლიო ომის შემდეგ ანისი ოსპალეთის მემკვიდრეს უპყრია, თ უ რ ქ ე თ ს“ (ა. შანიძე, ანისის გათხრების ისტორიიდან, „დრო-შა“, № 7, 1972, გვ. 16).

დანართი იტევს ყოველივე იმას, რაც, ჩვეულებრივ, განკერძოებულ განსაზღვრებას ან დამატებას მოგვაგონებს, მიმატება კი მის უფრო მარტივ ვარიანტს გულისხმობს ხალხურ მეტყველებაში. აქ იგი ძირითადად ორ სახესხვაობას გვაჩვენებს: ერთი მხრით, აკონკრეტებს წინადადების ჩვენებითი ნაცვალსახელით გადმოცემულ წევრს, მეორე მხრით. მიერთვის და აზუსტებს წინადადების ზმნიზებით გადმოცემულ წევრს. ხალხური მეტყველება ამისთანა კონსტრუქციას შინაგანად მოითხოვს, თხრობა, სტილი მთქმელისა, ერთი სიტყვით. გაბნული მეტყველება მთლიანად აპოზიციის ბუნებრივი ასპარეზია. მთქმელი ერთგვარად ხსნის ნაცვალსახელითა და ზმნიზებით გადმოცემულ წევრებს (ქვემდებარეს, დამატებას, განსაზღვრებას. გარემოებას და ა. შ.) და წინადადების აბსოლუტურ ბოლოს აპოზიციურ ელემენტს ურთავს. მწიგნობრული ენა ამისთანა შემთხვევებში უფრო სტილისტურ საშუალებებს მიმართავს და თავს არიდებს მიმატებას. თუ მაინც და მაინც გვხვდება მიმატება სალიტერატურო პროზაში, ან კრიტიკულ-პუბლიცის-

ტური შინაარსის თხზულებებში, მას ავტორის რემარკებთან ერთად უპირატესად დიალოგში, პერსონაჟთა მეტყველებაში ვპოულობთ. აი, კერძოდ, პუბლიცისტური შინაარსის ტექსტში როგორ უღერს მიმატება. რევან ჯაფარიძის ერთ პოლემიკურ წერილში („ნაგვიანევი შეგონება“, „ლიტერატურული საქართველო“, 1967 წ., № 41) ვკითხულობთ: „რამდენი რამ თქმულა. კიდევ რამდენი რამ შეიძლება ითქვას და ითქმის კიდევ. მაგრამ მე ისევ იქა ვარ, რითაც დავიწყე, საუბრის ჩანაწერებთან“.

სიტყვათშეერთება „საუბრის ჩანაწერებთან“ ადგილის ზმნიზედის („იქა“) მიმატებაა, რომელიც, მართალია, გათიშულია მისგან, მაგრამ აზუსტებს კი; გვაძლევს პასუხს კითხვაზე: სადა ვარ? — იქა, ე. ი. საუბრის ჩანაწერებთან. წინადადება ხალხური სტილითაა გამართული. ორიგინალურ ტექსტებთან ერთად მიმატება ასევე ისმის თარგმანშიაც. დავასახელებ ერთ მაგალითს: „ჰოდა, წავედი და ექიმს ვკითხე, ძალიან დიდ პროფესორს“ (გიორგი და ელენე პაპიშვილები, სადაც ყველაფერი შეიძლება მოხდეს, თარგმანი ინგლისურიდან ანდრუჟაფარ ჭეიშვილის მიერ, თბ., 1966, გვ. 115). ეგების „ძალიან დიდ პროფესორს“, რომელიც ჩვენ მიმატებად მიგვაჩნია, გადაადგილებულია და მისი წინ წამოწევა გამორიცხავდა აპოზიციის საჭიროებას, მაგრამ წინადადებაში მას მყარად უჭირავს მიმატების ადგილი და მთელი სინტაქსური ერთეულიც ხალხური მეტყველების ყაიდაზეა გაწყობილი. ორიგინალური თხზულებებიდან დავიმოწმებ კიდევ ერთ ადგილს: „ესეც რომ არ იყოს, გივი შადურს მთელი საქართველო იცნობს, ხოლო დანარჩენს როგორ მოვერევი, დასაწყისს, დასასრულს, ნაშენობას და ორნამენტს“ (მ. ჯავახიშვილი, „გივი შადური“, თხზ., III, გვ. 427—428). ბოლო ოთხი სიტყვა ამ წინადადებისა მიმატებებია, დამაკონკრეტებელი ზედსართავი სახელისა — დანარჩენს. მიმატება აქ ხსნის, თუ რას გულისხმობს მოლაპარაკე გამოთქმით „დანარჩენს“.

ხალხური მეტყველების ნიმუშებში, რომლებიც შეტანილია ივანე გიგინეიშვილის, ვარლამ თოფურისა და ივანე ქავთარაძის „ქართულ დიალექტოლოგიაში“ (ტ. I, თბ., 1961), აპოზიცია ჩვეულებრივ ვითარებაში გვხვდება და ერთგვარად ხსნის წინადადების წევრს. მთიულური: „მერე ერთი კოპრე ყოფილა, ნაცარ-

ქე ქ ი ა, სულ ნაცარში ზის და ნაცარსა ჰქექს“ (გვ. 63); გ უ ლ დ ა მ ა ყ რ უ ლ ი: „ფული დარჩა კირბალელს, ა ბ ა ზ ი“ (გვ. 92): ი მ ე რ ხ ე უ ლ ი: „არ შეიძლება, შენ იქ ახვიდე, ბ ე გ თ ა ნ“ (გვ. 384)... ყველა შემთხვევაში დაცულია ხალხური მეტყველების სტრუქტურული ნორმები, მიმატების ხმარებულობის ჩვევები. ერთ შემთხვევაში მიმატება აკონკრეტებს წინადადების ნაცვალსახელით გადმოცემულ წევრს, მეორე შემთხვევაში — ადგილის ზმნიზებით გადმოცემულ წევრს. სალიტერატურო ენა ამისთანა პირობებში თავს აარიდებდა მიმატების ხმარებას და სტილისტიკური საშუალებებით დაკმაყოფილდებოდა. გამოდის, აქ მიმატება ლექსიკური ელემენტია და არა სტრუქტურული.

ხალხურ მეტყველებაში მიმატება ახლავს სახელს, უ პ ი რ ა ტ ე ს ა დ ნ ა ც ვ ა ლ ს ა ხ ე ლ ს და ზმნიზებას. იშვიათად — ზმნას. წარმოდგენილია პ ი რ თ ა (პირველი, მეორე, მესამე პირის) ნაცვალსახელები: მე, შენ, მან (იმან, ამან), ის. ეგ, რომელთაგან ზოგიერთს ჩვენებითის გაგებაც აქვს (ის, ეგ).

1. მე: „მე ალუბლის შვილი ვარ, ა ლ მ ა ს ხ ა ნ ი ო“ (პ. უმიკაშვილი, ხალხური სიტყვიერება, ტ. III, გვ. 86, 88): „მე ველარ გავუფელ იმ ქარსა, მ ე ც ხ ვ ა რ ე მ ა“; „მე ბევრი ვეხვეწი სტუმარს, მ ა ს პ ი ნ ძ ე ლ მ ა“ (გაბმული საუბრიდან).

2. შენ: „შენ იმ ქალისა არა გაგიგია რა, მ ე ც ხ ვ ა რ ე ს ა?“ „შენ უნდა წაიყვანო მეფიშვილი, ი რ მ ი ს ა მ ა“; „ჩვენც ჩავცვივდით ღრანტეში, ც ხ ე ნ ი და კ ა ც ი“...

3. იმან: „სწორედ იმან გააობრა ვენახი, ს ე ტ ყ ვ ა მ ა“; „იმან დაუპირა ისარი და ესროლა, ქ ა ჩ ა ლ ა მ ა“; „ახლა იმან გამოიღო თავი, ბ ო კ ო ჭ ი ნ ა მ ა“...

4. ის: „ქალო, ჩქარა იარე, თორემ ის ხო იცი, ჩ ე მ ი ხ მ ა ლ ი“ „საქმე გაუჩინა და ის საჩქაროდ მივარდა ქალთან, ს ო ვ დ ა გ ა რ ი“; „ის შეშინებული გაიქცა, მ ზ ე თ უ ნ ა ხ ა ვ ი“; „მოიყვანეს ის ჩქარა ქალაქიდან, ე ქ ი მ ი“...

5. ეგ: „ეგ, ძმაო, აქ არ მოდის, ბ რ ო წ ე უ ლ ი ო!“ „შენ ეცხელში დაიჭირე, ხ ა ნ ჭ ა ლ ი ო“; „დევო, ეგ ახლა უნდა გაჩვენო, ჩ ე მ ი ღ ო ნ ე ო“...

მიმატების ფუნქციითაა გამოყენებული ხალხურ მეტყველებაში ზოგი სახის (უპირატესად ადგილისა და დროის) გარემოების აშხ-

სნელი სიტყვებიც. მიმატება ჩვეულებრივ ახლავს ადგილისა (აქ, იქ, იქითკენ) და ღრვის ზმნიზედებს (ხვალ, მაშინ, გუშინ)...

1. „იქ დამალა მზეთუნახავი, ცხრადაკეთილშო“; „კუდიანი დედაბერი იქ ცხოვრობს, მთაშიო“; „მონადირე გამოუდგა და ტახი ახლა იქითკენ გაიქცა, ტყისკენა; „აქ ვერავინ მოხედავს, კოშკშიო“...

2. „ხვალ გამოგივლი და თუ ვაჟკაცი ხარ, დამხვდი, სალამოსო“; „მაშინაც ვერა დავაკელი რა, სამი წლის წინათო“; „გუშინ ამოვიარე აქეთკენ, დილითო“..

XIX საუკუნეში ჩაწერილ ტექსტებში მიმატება უფრო კოლორიტულადაა გამოკვეთილი და ხალხური მეტყველების საერთო ქსოვილში ბუნებრივად გამოიყურება. ამ მხრით განსაკუთრებით გამოირჩევა პეტრე უმიკაშვილისა და თედო რაზიკაშვილის მიერ ჩაწერილი პროზაული ტექსტები.

ბ. უმიკაშვილის ჩანაწერებში გვაქვს დანართის ტიპის აპოზიცია. რომელიც წინადადების წევრის ამხსნელია: „მე ვერაფერს გიშველი, ჩემს ქვისლთან წადი, გველეშაპთანო“ (ბ. უმიკაშვილი, ხალხური სიტყვიერება, III, გვ. 46); ან: „მე ვერაფერს გიშველი და ჩემს ქვისლთან წადი, არწივთან, იქნებ იმან რამე გიშველოსო“ (იქვე, გვ. 45)... კითხვითსა და თხრობითს წინადადებაში მიმატება განკერძოებული განსაზღვრების ვარიანტია, ხსნის ნართაულად ნაგარაუდევ სახელს. „აბა, ჩემს ქალს, მზეთუნახავს, უნდისხარ ქმრათ და შენ რას იტყვიო?“ (იქვე, გვ. 65); ასეთივეა: „გაგავრებულმა დევმა ქალიც გადაყლაპა, მათი და“ (იქვე, გვ. 75): „ძალუა გაიყვანეს მეიდანზე და ცხენის კუღზე დააგლეჯინეს ორივე, დედა და შვილი“ (იქვე, გვ. 50)...

რაც შეეხება ასეთ მოდელს: „იყო ერთი საბრალო ობოლი, უქონელი და უყოლელი“ (თ. რაზიკაშვილი, ქართული ხალხური ზღაპრები, I, თბ., 1951, გვ. 68) — იგი ხალხური პროზის სტილისათვის ჩვეულებრივი საქცევია. ნიმუშები: „იყო სამი ძმა, ძალიან ღარიბები და საწყლები“ (იქვე, გვ. 94); „იყო ერთი ღარიბი ცოლ-ქმარი, უქონელი, უყოლელი, შშიერ-ტიტველი“ (იქვე, 130); „იყო ერთი ცოლი და ქმარი, ერთი დვთის საწყლები, უქონლები, ღარიბები, მაგრამ ფეტვივით შვილები კი ჰყავდათ“ (იქვე, გვ. 21)...

მიმატება ამისთანა შემთხვევებში ყოველთვის უკავშიროა. ხალხურ მეტყველებაში უკავშირო კონსტრუქცია უფრო პროდუქტულია. შექმნილია ერთი მოდელი. მწიგნობრულ ენაში ის კავშირის სიტყვებსაც იყენებს, პირველ რიგში დანართის კავშირებს. კავშირიანი მიმატების ნიმუშია ხალხურ პროზაში: „გაბრაზებული გამოუდგა ის დევსა, ე. ი. მონადირე“. ამისთანა შემთხვევები არატიპობრივი და იშვიათია. მწიგნობრულ ენაში კავშირიანმა აპოზიციამ გაიფართოვა არეალი, ხოლო აქედან უკუმოიქცა, ისევე შეჟონა ხალხურ მეტყველებაშიაც.

მიმატება ცალკეულ შემთხვევაში გრამატიკულ ურთიერთობას ამყარებს იმ წევრთან, რომელსაც ერთვის: გვაქვს შეთანხმება ბრუნვასა და რიცხვში. ეს სინტაქსური პროცესი კანონზომიერია და მერყეობა არ შეინიშნება.

1. შეთანხმება ბრუნვაში: „ძი ლ მ ა წამიღო, ბ უ რ ა ნ მ ა“ (ქართული ზღაპრები, თბ., 1974, გვ. 53): „ის შეშინებული გაიქცა, „ღ ე ვ ი“; „ამის შემდეგ ამან ველარაფერი უთხრა, უ ფ რ ო ს მ ა ძ მ ა მ“; „მ ა ს ა ბ ა უ არ ს როგორ ეტყოდა. ა რ წ ი ვ ს ა. და წაჰყვა“; „ი მ ი ს გულ-ღვიძლი მაშინვე მოხარშა, კ უ რ დ ღ ლ ი ს ა, და აჭამა ვაჭარსა“; „ქაჩალა ახლა ამით გამოეკიდა დევსა, ბ ე რ კ ვ ი ც ი თ“...

2. შეთანხმება მრავლობით რიცხვში: „ი ს ი ნ ი წამოცვივდნენ, ძ მ ე ბ ი, და შეუტიეს დევსა“; „ა მ ა თ ძალიან შეეშინათ, დ ე ბ ს ა“.

მიმატება ასევე შეთანხმებულია წინადადების ნაცვალსახელით გადმოცემულ წევრთან სვანურ ხალხურ მეტყველებაშიაც. კერძოდ, მოთხრობითში დასმულ ჩვენებით ნაცვალსახელს სვანურში, ჩვეულებრივ, ეთანხმება მიმატება და, პროფესორ კარპეზ დონდუას სიტყვებით რომ ვთქვათ, აქ პროცესი კანონადაა განმტკიცებული და მერყეობა არ შეინიშნება¹.

ხალხური მეტყველება თვითონ საკიროებს მიმატებას, აქ იგი პირველადია და არა შეთვისებული. ხალხურ მეტყველებაში სინტაქსური კონსტრუქციები ისე დახვეწილ-დაზუსტებული არ არის,

¹ კ. დონდუა, ადილეური ტიპის მოთხრობითი ბრუნვა სვანურში, რჩეული ნაშრომები, I, თბ., 1967, გვ. 43.

როგორც მწიგნობრულ, სალიტერატურო ენაში. ამიტომ სავსებით უნაღონოა, რომ ჩვენი ცოცხალი მეტყველება, თვით სვანური და კოლხური გაბმული საუბარი, ორგანულად იყენებს წინადადების წევრთა განკერძოებას. კერძოდ, მიმატებას, ხოლო სალიტერატურო ენა რამდენადმე თავს არიდებს ამ პროცესს და უფრო სტილისტიკური საშუალებებით კმაყოფილდება. მიმატებას, როგორც სინტაქსურ კატეგორიას, ერთნაირად იყენებენ ქართველური ენები და ამ მხრით მათში სხვაობა არ შეინიშნება. ამის ნიშნებია:

ქართული: „ამან გულიანად გაიცინა, მზეთუნახავმა“...

სვანური: „ამნემ რჭქე, კიკოდ“ (ა. შანიძე, ვ. თოფურია, სვანური პროზაული ტექსტები, I, გვ. 257): 'ამან თქვა, კიკომ'...

მეგრული: „თექ უწუ, მონადირეკ“: 'ამან უთხრა, მონადირემ'...

მიმატების ხმარებულობა ქართველურ ენებში ტრადიციულ ნორმებს ექვემდებარება: ხალხურ მეტყველებაში პროცესი თანხედენილია, მერყეობა არ დასტურდება. ადრე მას უფრო მეტი ზვედრითი წონა უნდა ჰქონოდა, ვიდრე დღეს აქვს. მათი იშვიათად ხმარება დღეს გაბმული მეტყველების დახვეწა-დაზუსტების პროდუქტია. ხალხური გაბმული მეტყველების ნიმუშების, პროზაული ტექსტების ჩამწერი, რომელიც ცდილობს ზუსტად ასახოს მთქმელის მეტყველება, მიმატებას გვერდს ვერ აუვლის. სალიტერატურო ენაში მიმატება ხალხური მეტყველებიდან არის შეთვისებული. ¹ მოუტანია მას თავისი სტილისტიკურ-ინტონაციური ნიშან-თვისებანი და სინტაქსურ ნორმად განმტკიცებულა.

ზემოთქმული საშუალებას გვაძლევს დავასკვნათ: მიმატება (აპოზიცია) სიტყვიერი ზეპირშემოქმედების ყველა ენარში გვხვდება, ოღონდ უპირატესად პროზაში ვრცელდება. გარკვეულ ადგილს იკერს იგი გაბმულ მეტყველებაში; დიალოგში კი მისი პოზიცია ხალხური მეტყველების სტილით არის განსაზღვრული და რეგლამენტირებული. ხალხურ მეტყველებაში მიმატება უკავშიროცაა (უპირატესად) და კავშირიანიც (იშვიათად). უკავშირო კონსტრუქცია, როგორც ირკვევა, პირველადია, ხოლო კავშირიანი -- მწიგნობრული წარმოშობისა უნდა იყოს.

ჩვენი მაშალები ყურადღებას გვაქცევენებს იმ გარემოებაზეც,

თუ მიმატებიანი კონსტრუქცია ზეპირმეტყველებაში როგორ გადაზრდილა და ამოკიდებულ წინადადებად. მაგრამ ეს სპეციალური საკითხია და მასზე შეიძლება სხვა დროს ვილაპარაკოთ (მხედველობაში გვაქვს ამისთანა შემთხვევები: „უცებ დევი გაბრაზებული წამოვარდა ზეზე — ეს სამთავიანი დევი — და შეუტია ირმისას“; ვარიანტი: „გაბრაზებული წამოვარდა ზეზე დევი, რომელიც დეეჰიდა ირმისას“).

9. საკუთარი სახელები

ენობრივი ქსოვილი ხალხური პროზის უძველესი ციკლებისა, რომლებიც ჩვენადის დიდი მეტამორფოზითაა მოღწეული, არ იცნობს საკუთარ სახელთა სისტემას იმ აზრითა და გაგებით, როგორც დღეს გვესმის. რამდენად მდიდარი და მრავალფეროვანია ზღაპრების პერსონაჟთა სამყარო, იმდენად ღარიბი და ერთფეროვანია მათი ონომასტიკონი. ეს თითქოს უცნაური მოვლენაა, მაგრამ ფაქტია. უნდა ვიფიქროთ, რომ თავდაპირველად ზღაპარს არ სჭირდებოდა საკუთარი სახელით მონათლული პერსონაჟი ან მოქმედების ადგილი. ეგების მაშინ არც ყოფილა ასეთი სახელები, მაგრამ რომც ყოფილიყო, ვერ გავრცელებოდა და, მით უმეტეს, გზას ვერ გაიკვლევდა ზღაპრულ ეპოსში იმ გარემოების გამო, რომ მაშინდელი საზოგადოებრივი ცხოვრების პრაქტიკა თავად არ საჭიროებდა საკუთარ სახელთა სისტემას.

ა. ტოპონიმები. ზღაპრის პერსონაჟთა სარბიელი ლოკალიზებულია ცხრა მთას იქით, ქვესკნელში ან ზესკნელში, ზღვებში ან მთებში, ტყეებში ან მინდვრებში, მაგრამ მითითებული არ არის კოორდინატები სამოქმედო ასპარეზისა, დასახელებული არ არის კონკრეტული ადგილი — მთა ან ტყე. ზღვა ან ხმელეთი. ხალხური ტრადიცია ტოპონიმს ტაბუს ადებს, მოქმედება ხდება არა კონკრეტულ ადგილას მსივრცეში, არამედ ირეალურ სამყაროში. ამიტომ აქ გამოყენებულია მყარი ფორმულა, შემცველი უპირატესად ორონიმისა. — ცხრა მთას იქით.

რას გულისხმობს ეს ფორმულა, რა ცვლის მას? ეს ფორმულა მოქმედების ადგილს გულისხმობს. ეს არის, ასე ვთქვათ, ფარული, უადგილო ადგილი, სადაც სრულდება ჯადოსნური ზღაპრის პერსონაჟთა მრავალგვარი მოქმედება. ხალხური ტრადიცია სამოქმედ-

დო ადგილს ტაბუს ადებს, რადგან ირეალურ ადგილას უფრო ადვილად წარმოიდგინება მისნური ძალები. სამოქმედო ადგილის ტაბუირება ხალხური პროზის უძველესი ციკლების კანონზომიერი ნორმაა და მათი სტილის ნიშანდობლივი თვისებაა. მაგრამ შემოქმედი მთქმელი ამ უცნობ გეოგრაფიულ გარემოს მაინც თავისი კოდის ჰორიზონტით შემოფარგლავს ხოლმე, მოქმედებას გადმოიტანს ნაცნობ გარემოში და ზღაპრის მბოძის პროცესში ამ ადგილს საკუთარი თვალთ ნახულის მსგავსად წარმოგვიჩენს.

რაც უფრო ჩადოსნურ სამოსელშია გახვეული ზღაპრის სიუჟეტური ქარგა და არარეალური სამყაროს ბურუსი სქლად ედება ამბების განვითარების ლოგიკას, მით უფრო დაფარულია მოქმედების ადგილი, იდეენება რეალური ტოპონიმი და მის ადგილს განუსაზღვრელი ტოპოფორმულები იქერს. ამ ფორმულებიდან ქართულ ხალხურ პროზაში ყველაზე მეტად გვხვდება: „ცხრა მთას იქით“, „ამა და ამ ალაგას“, „ერთი სოფელი“, „წითელი მთა“, „თეთრი მთა“, „შავი მთა“, „ამომავალი მზის ქვეყანა“, „დაბურული ტყე“, „ერთი ტრიალი მინდორი“... აი, ზოგი მყარი ფორმულა „მონადირის შვილის“ ზღაპრადან: „შვილო, მთაში რომ წახვიდე, თე თ რ მ თ ა შ ი ინადირე, მ ა ვ მ თ ა შ ი ა ც ინადირე, წ ი თ ე ლ მ თ ა შ ი არ გადახვიდეო“ (პ. უმიკაშვილი, ხალხური სიტყვიერება, III, თბ., 1964, გვ. 34); „წადი, ა მ ა და ამ ა ლ ა გ ა ს ერთი დიდი ტბა არის“: „მივიდა ი მ ტ ბ ა ს თ ა ნ“; „თე თ რ ზ ღ ვ ა ს ა და წ ი თ ე ლ ზ ღ ვ ა ს შუა ერთი მზეთუნახავი ზის“; „ნახა; ერთ ა დ გ ი ლ ა ს ბიჭები ჯორჯ აწვალბდნენ“ (იქვე, გვ. 35); „გაიარა ცოტა გზა და ნახა, ერთ ს წ ყ ლ ის პ ი რ ზ ე ერთი თევზი აბია“; „გაატარა თე თ რ ი ზ ლ ვ ა, წ ი თ ე ლ ზ ღ ვ ა შ ი გავიდა, ერთ ლოდს ქვეშ ამოაფარა ბიჭი და თითონ ზედ მიეფარა“ (იქვე, გვ. 36)... „მონადირის შვილი“ ტიპობრივი ქართული ჩადოსნური მოთხრობაა, რომლის ცალკე მოტივები საქვეყნოდ გავრცელებული. ტოპონიმთა სისტემა აქ ზღაპრის სტილითაა ნაჩვენები. სამოქმედო ადგილებად დასახელებულა: ცხრა მთას იქით, წითელი მთა, თეთრი მთა, შავი მთა, თეთრი და წითელი ზღვა, ესა და ეს ალაგი, ერთი წყლის პირი... ვერ ვიტყვი, რომ ზღაპარში დასახელებული არ იყოს სამოქმედო ადგილი პერსონაჟთა მოქმედება ყველა შემთხვევაში გარკვეულ ადგილთა დაკავშირებული, აღნიშნულია უპირატესად ლანდშაფტი,

სივრცე, მაგრამ არსად კონკრეტულად მითითებული არ არი' ადამიანთა დასახლების ზოლი, სოფელი, ქალაქი, დაბა, მითითებულია ირეალური ადგილი, სადაც ცხოვრობენ ჯადოსნური ძალები და ლოკალიზებულია მათი მოქმედება.

აი, კიდევ სხვა ზღაპარი — „დევის საყვარელი და ამისი შვილი“. აქ ტოპონიმებს ცვლის გამოთქმები: „წაიყვანე სადმე ეს ქალები და გადაკარგეო“; „წავიდა ეს კაცი ტყეში, მივიდა ერთი ვაშლის ქვეშ“ (იქვე, გვ. 38); „თხარა, თხარა ამ ქალმა მიწა და ჩაიიდა ქვესკნელში“; „ორი და მყავს ამა და ამ ალაგას და იმათვის ვდებო“ (იქვე, გვ. 39); „წაიყვანეს ერთ მთაში და იქ გაუშვეს“; „გაისროლა ბიჭმა ეს შვილდ-ისარი ერთს მთაში, მოხვდა ერთს კლდეს“ (იქვე, გვ. 40); „ერთ ალაგას კარგი სახლი ვნახე“; „ერთ ადგილას ერთი ტახია“; „ერთ ადგილას არწივის ფაშკუნჯი შვილებს უჭამს“ (იქვე, გვ. 41); „ამა და ამ ალაგას თავის საბანი მიწა არის“; „ჩამოვიდნენ ერთ ქალაქში“ (იქვე, გვ. 42)...

„ნაცარქექიას“ პერსონაჟთა მოქმედება ლოკალიზებულია „ერთი დიდი წყლის“ ნაპირას. „ბევრი იარა თუ ცოტა იარა, ერთ დიდ წყალს მიადგა. მეორე ნაპირზე უშველებელი დევი დაინახა“ (ხალხ. სიბრძნ., II, გვ. 176). „ნაცარქექიას“ თარგზე აჭრილ ხალხურ ნოველებში მოქმედება ნაცნობ გარემოში ხდება, მაგრამ ტოპონიმი არც აქ არის მითითებული. ხალხურმა ნოველამ არ იცის სამოქმედო ადგილის გადატანა ირეალურ სამყაროში, მაგრამ ტოპონიმის ტაბუტირება საერთოა ჯადოსნურ ეპოსთან ერთად. ხალხური ნოველებისათვისაც ბუნებრივია პერსონაჟთა მოქმედების ჰორიზონტის გაშლა „ერთ ქვეყანაში“, „ერთ ადგილას“, „ერთ სოფელში“, „ერთ ქალაქში“... „ერთ სოფელში უსაქმო ცრუ კაცი ცხოვრობდა“ (ხალხ. სიბრძნ., II, 200); „ერთ სოფელში გაბედული ვაჟაკი ცხოვრობდა“ (იქვე, 202); „ერთ ქალაქში ფინაჩი ცხოვრობდა“ (იქვე, 220); „სამ მეცნიერს ერთ სოფელში დაუღამდა“ (იქვე, 238); „ერთ ქალაქში ბრმა მეჩონგურე ცხოვრობდა“ (იქვე, 240); „ერთ სოფელში ბებერ მღვდელს ძალიან ლამაზი ცოლი ჰყავდა“ (იქვე, 292); „ერთ სოფელში წუწკი მღვდელი იყო“ (იქვე, 296); „სოლომონ ბრძენი თავის ორ კაცთან ერთად სოფელზე მიდიოდა“ (იქვე, 301); „ერთ სოფელში,

სოლომონ ბრძენის დროს, ცხოვრობდა ერთი მეტად საწყალი და დაკრძომილი კაცი“ (იქვე, 310), „ერთ ქვეყანაში ცხოვრობდა ორი მეგობარი — მეცხვარე და სოვდაგარი“ (იქვე, 377), „ერთ სოფელში ბიძა და ძმისწული ცხოვრობდნენ“ (იქვე, 398), „ერთ სოფელში ცხოვრობდა ორი დედაბერი“ (იქვე, 425), „ერთ პატარა ქალაქში ცხოვრობდნენ ყასაბი და ვაჰარი“ (იქვე, 435). „ერთ სოფელში ცხოვრობდა ორი ძმა — მდიდარი და ღარიბი“ (იქვე, 437), „კავკასიონის მაღალ მთებში, პატარა სოფელი. ცხოვრობდა ვინმე მეცხვარე“ (იქვე, 439), „ერთ სოფელში ერთი ცოლ-ქმარი იყო“ (იქვე, 482), „ერთ ტრიალ მინდორზე ორი კაცი იწვა და ერთმანეთს ელაპარაკებოდა“ (იქვე, 485), „ერთ სოფელში ერთი ზარმაცი კაცი იყო“ (იქვე, 494). „ერთ სოფელში ცხოვრობდა ერთი ღარიბი გლეხი“ (იქვე, 508)...

ამისთანა' ფორმულები ხალხური პროზაული ქმნილებების ტრადიციული დასაწყისია. ერთი სოფელი განზოგადებული ცნებაა. განუსაზღვრელი ნაცვალსახელით ტაბუ აქვს დადებული ტოპონიმს, სოფლის კონკრეტულად დასახელება მთქმელს არა სურს, ადგილი მოქმედებისა განზოგადებულია. გვიანდელ ჩანაწერებში ჩნდება ტოპონიმებიც, რაც გათვითცნობიერებული მთქმელის შემოქმედების ნაყოფია. მთქმელს ტრადიციულ ტექსტში ცვლილება შეაქვს ზღაპრის მომხმარებელთა და შემნახველთა ნება-სურვილის მიხედვით. ამიტომ ერთი სოფელი კონკრეტული სოფლის სახელით იცვლება.

ბ. ანთროპონიმები. ხალხური პროზის ტრადიციულ ციკლებში ტაბუირებულია პერსონაჟთა საკუთარი სახელებიც. მთქმელს საკიროდ არ მიაჩნია პერსონაჟის მოხსენება საკუთარი სახელით. ხალხის საყვარელი გმირი ჩვეულებრივ ანონიმაა. ზღაპრების პერსონაჟები არიან: ერთი მეთევზე, გულადი მონადირე, უშილო ან გაუცინარი ხელმწიფე, საწყალი კაცი, გულკეთილი გერი, ბოროტი დედინაცვალი, უმცროსი ძმა, ღარიბი კაცი, კუდიანი დედაბერი, სოვდაგარი, ვაჰარი. მეჩონგურე, მედაირე, უმცროსი ძმა, ორი და, ერთი მეწისქვილე, მოჯამაგირე, ბატონი, მღვდელი... რაც უფრო ხანდაზმული, ხალხის უძველესი ყოფის ამსახველი ჩანს ზღაპარი,

მით უფრო ღრმა საიდუმლოებით არის მოცული მისი პერსონაჟების ვინაობა, ხალხი მათ იხსენიებს ნაწარმოებში შესრულებული ფუნქციის მიხედვით და არა საკუთარი სახელებით.

ამ თვალსაზრისით ჩვენ შეგვეძლო ათეულობით რეალისტური და ჭადოსნური ზღაპრის ანალიზი, მაგრამ წამოყენებული დებულებების საილუსტრაციოდ საკმარისად მიგვაჩნია მხოლოდ ერთ, მეტად გავრცელებულ, ზღაპარზე შეჩერება. აი, თუნდაც, ავიღოთ ფილოსოფიური შინაარსის ჭადოსნური ზღაპარი „მიწა თავისას მოითხცეს“ (თ. რაზიკ., II, 127—132), რომლის ერთი ვარიანტი XVII საუკუნის კრებულშიაც გვხვდება „უკვდავების მძიებელი ქაბუჯის“ სახელწოდებით¹. ხალხური სიბრძნის ეს შედევრი ქართული ფანტასტიკური ზღაპრების უძველესი ფონდის კუთვნილებაა და მისი მძაფრი ჭიუჭეტის გენეზისის პრობლემა, ბუნებრივია. მკვლევართა ყურადღებას იპყრობს².

ვინ არიან ამ ზღაპრების პერსონაჟები? — ადამიანები, ცხოველები და ფრინველები. შვიდი პერსონაჟიდან ხუთი ადამიანია (ქვრივი დედაკაცი, ვაჟი, ტურფა ქალი, ბერიკაცი, ბალღი), ერთი — ცხოველი (ირემი), ერთიც — ფრინველი (ყორანი). ყველა მათგანი, გარდა ერთისა (ვაჟი), ნაწარმოებში ეპიზოდურად გამოჩნდება ხოლმე, მაგრამ მათი სახე მაინც საკმარისი სიცხადითაა გამოკვეთილი. მთქმელი არ იცნობს პერსონაჟთა საკუთარ სახელებს, ყველა პერსონაჟი აქ ანონიმი, წარმოდგენილი ან განუსაზღვრელი ნაცვალსახელებით (ე რ თ ი ქვრივი დედაკაცი, ე რ თ ი ბალღი), ან უბრალოდ, უსახელოდ (ვაჟი, ტურფა ქალი, ბერიკაცი).

ამრიგად. ხალხური ზღაპრები, უნდა ვიფიქროთ, განურჩევლად მათი ეპრობრივი გეარებისა, თავდაპირველად არ იცნობდნენ პერსონაჟთა საკუთარ სახელებს. მათი მოქმედი პირები ანონიმი, განზოგადებული პირები, მაგრამ კონკრეტული ადამიანები იყვნენ. ხალხური პროზა ისახება საზოგადოების განვითარების იმ საფე-

¹ მე-17 საუკუნეში ჩაწერილი ქართული ზღაპრები, გამოსცა, გამოკვლევა და ვარიანტები დაურთო მიხ. ჩიქოვანმა, „მრავალთაჟი“, I, თბ., 1964, გვ. 91-95.

² М. Я. Чиковани, Сюжет ищущего бессмертия юноши в древнем фольклоре и литературе, XXVI международный конгресс востоковедов, Доклады делегации СССР, 1963, гв. 1—15.

ხურზე, როდესაც ჯერ კიდევ არ არსებობდა ანთროპონიმთა პრაქტიკული საკიროება. მატრიარქატის უფლებრივი ნორმებით შებოქილი ურთიერთობა არ მოითხოვდა საკუთარი სახელებით მიმართვის აუცილებლობას, ინდივიდი მაშინ უსიტყვოდ ემორჩილებოდა მატრიარქატის განუსაზღვრელ ნებასურვილს და არ წარმოადგენდა საზოგადოების დამოუკიდებელ წევრს¹. ამდროინდელი ადამიანის ენა ღარიბია ფორმებით, ლექსიკა შეზღუდულია, პირთა გასარჩევად არ მოპოვება საკუთარი სახელები, რის უქონლობასაც საზოგადოება სრულიად არ განიცდის.

მარალია, საკუთარი სახელი ენის ლექსიკის უძველესი ინვენტარის უთვნილება, მაგრამ მისი გაჩენა და დამკვიდრება ხალხის ყოფაში მაინც საზოგადოების განვითარების არა პირვანდელ. არამედ მომდევნო საფეხურზეა სავარაუდებელი.

საკუთარი სახელები სხვადასხვა ნიადაგზეა წარმოშობილი და მათ გავრცელებას სპეციფიკური პირობები განსაზღვრავდა. თავდაპირველად ადამიანთა საკუთარ სახელებად გამოუყენებიათ ტოტემად მიჩნეული ცხოველის, ფრინველის, თევზის სახელწოდებანი, ან ნიყთის, თვისების, მოსაქმეობის, მოქმედების აღმნიშვნელი სიტყვები. იმ საკუთარ სახელთა შინაგან სტრუქტურასა და წარმოებაში, რომელთაც ძველი ქართული მწერლობის ძეგლებიდან და ხალხის წარმართული ყოფის ჩვენამდის შემორჩენილი რეალიებიდან ვიცნობთ, შემონახულია კვალი საკუთარ სახელთა სისტემის შექმნისა

¹ ეს გარემოება დღესაც იგრძნობა იმ ხალხთა ყოფაში, რომელშიაც შემორჩენილია მატრიარქატის ვადმონაშთები. ნიმუშად შეიძლება დავასახლოთ ბაულთა (სპილოს ძვლის ნაპირის მცხოვრებნი) ტრადიციები. ბაულთა ტომებში ჯერ კიდევ ცოცხლობს მატრიარქატის საზოგადოებრივი ნორმები. მემკვიდრეს გვაროვნული სახელი მხოლოდ დედის მიხედვით ეძლევა. ამიტომ მამასა და შვილს სხვადასხვა გვარი აქვს. აქ ადამიანი თვითონ ირქმევს სახელს, ამასთან თავისთვის სრულიად ახალი სახელი უნდა შეირჩიოს, რადგან სხვის მიერ ამორჩეული სახელის დარქმევა არ შეიძლება (А ура П е к у, Мифы, сказки, легенды, насни, пословицы и загадки народа бауле, собраны д-ром Г. Х и м м е л ь х е б е р о м в этнографической экспедиции на Берг Слоновой Кости, перевод с немецкого Г. П е р м я к о в а, под редакцией и с предисловием Д. О ль д е р о г г е, М., 1966, გვ. 73; ალ. დ ლ ო ნ ტ ი, ქართული ხალხური ნოველა, II, თბ., 1966, გვ. 326; მისივე: ქართველური საკუთარი სახელები, ანთროპონიმთა ლექსიკონი, თბ., 1967, გვ. 28-29).

და წარმოების პირვანდელი ტრადიციისა. ჩანს, დასაწყისში საკუთარ სახელებად გამოუყენებიათ ცხოველთა (მგელი, ვეფხვი. ლომი. ფოცხვერი, აფთარი, ირემი, ძაღლი, ხარი, კურდღელი...), ფრინველთა (მერცხალი, ყორანი, შვეარდენი, არწივი, კაკაბი...), თევზთა (კალმახი, თევზი, წვერა...), საგნების სახელწოდებანი და ცალკე სიტყვები.

ცხოველთა სახელწოდებებისაგან არის მიღებული, მაგალითად, ჩვენს მთაში ამჟამადაც შემორჩენილი სახელები: მ გ ე ლ ი კ ა, მ გ ე ლ ა (||გელა), ვ ე ხ ფ ვ ი ა, ლ ო მ ა, ფ ო ც ხ ვ ე რ ა, ი რ ე მ ა, ძ ა ლ ლ ი კ ა, ხ ა რ ი კ ა, ხ ა რ ა, კ უ რ დ ლ ე ლ ა...

ასევეა მიღებული ფრინველთა და თევზთა სახელებისაგან. მ ე რ ც ხ ა ლ ა, ყ ო რ ა ნ ა, შ ე ვ ა რ დ ე ნ ა, ტ ო რ ო ლ ა, ჩ ი ტ ი ა, კ ა კ ა ბ ა, კ ა ლ მ ა ხ ა, ლ ო ნ ა, თ ე ვ ზ ა... საგნის, ნივთის სახელთაგან: ბ რ ო ლ ა, ხ ე ლ ა, ნ ა მ გ ა ლ ა, კ ა ყ ა (კაყან)... ადიექტიური და მოქმედების სახელებისაგან: პ ა ტ ა, პ ა ა ტ ა (პატარასაგან). ბ ე რ ა, ბ ე რ ო, ბ ე რ ი კ ა, ბ ე რ უ კ ა (ბერისაგან), ჭ რ ე ლ ა, ჭ რ ე ლ ო (ჭრელისაგან), ა ხ ა ლ ა (ახალისაგან), ზ ვ ი ა დ (ზვიადისაგან), ს ა ჩ ი ნ ა, ს ა ჩ ი ნ ო (ჩენა), ც ხ ო ვ რ ე ბ ა, ნ ა ნ ო ბ ა, მ შ ვ ი დ ო ბ ა და მისთ.¹ ამისთანა სახელთაგან შემდეგ გვარებია მიღებული. ზოგი ძველი სახელის ტრადიცია ეამთა მსვლელობაში დავიწყებას მისცემია, მაგრამ შემონახულია გვარებში, რომელთა ეტიმოლოგია შესაძლებლობას გვაძლევს, აღვადგინოთ მათი პირველსაწყისური სახე (შდრ.: ფოცხვერა — ფ ო ც ხ ვ ე რ ა შ ვ ი ლ ი, ლ ო მ ა — ლ ო მ ა ძ ე, ი რ ე მ ა — ი რ ე მ ა ძ ე, ყ ო რ ა ნ ა — ყ ო რ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, კ ა კ ა ბ ა — კ ა კ ა ბ ა ძ ე, თ ე ვ ზ ა — თ ე ვ ზ ა ძ ე, ბ ე რ ა — ბ ე რ ა ძ ე, ჭ რ ე ლ ა — ჭ რ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი, ნ ა ნ ო ბ ა — ნ ა ნ ო ბ ა შ ვ ი ლ ი, მ შ ვ ი დ ო ბ ა — მ შ ვ ი დ ო ბ ა ძ ე...)². საკუთარ სახელთა გენეზისის ძიებას მეტად შორს მივყავართ. ჩანს, მათი დიდი უმეტე

¹ ჩენი: ქართული ლექსიკოლოგია, თბ., 1964, გვ. 114-115; ქართული ლექსიკოლოგიის საფუძვლები, თბ., 1971, გვ. 134-135; ქართველური საკუთარი სახელები, ანთროპონიმთა ლექსიკონი, თბ., 1967.

² ჩენი: ქართული ლექსიკოლოგია, თბ., 1964, გვ. 127-134; ქართული ლექსიკოლოგიის საფუძვლები, თბ., 1971, გვ. 166-174; ქართველური საკუთარი სახელები, ანთროპონიმთა ლექსიკონი, თბ., 1967; ი. მ ა ი ს უ რ ა ძ ე, „ბერა“ იხილ ქართულ სახელ-გვარებში, „მაცნე“, I, 1965, გვ. 237-243.

სობა მეტსახელებისაგან არის შექმნილი. ისტორია გვეუბნება, რომ პირვანდელი მეტსახელი, შერქმეული გარეგანი ნიშნის, დადებითი თუ უარყოფითი თვისების, ხელობისა თუ მოსაქმეობის, ფიზიკურად ღირსეულობისა თუ ნაკლის მიხედვით, გამხდარა ერთგვარი ნიადაგი, საიდანაც დაძინის საკუთარი სახელი აღმოცენებულა. ქართული წარმართული ონომასტიკონის წარმოება-ხმარებულებაზე დაკვირვება საშუალებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ცხოველთა, ფრინველთა, სავანთა სახელწოდებანი პირველად გამოუყენებიათ არა საკუთარ სახელებად, არამედ სწორედ მეტსახელებად. ისინი საკუთარ სახელებად ხალხის ურთიერთობაში მოგვიანებით დამკვიდრდნენ.

ამრიგად, ახლა დადასტურებულად უნდა მივიჩნიოთ ის ფაქტი, რომ ადამიანთა საკუთარი სახელების დიდი უმეტესობა განვითარებულია მეტსახელებისაგან. ამ დებულების ილუსტრაციაა ქართული წარმართული ონომასტიკონის უძველესი ტრადიცია როგორც ქართულ, ისე ქართველურ ენებზე მოლაპარაკე ტომებს შორის. ზვიადა, მეტსახელი კაცისა, მაგალითად, ტრადიციამ აქცია საკუთარ სახელებად, საიდანაც მივიღეთ გვარიც — ზვიადაცე.

მეტსახელებისაგან საკუთარ სახელთა განვითარება საყოველთაო გავრცელების მოვლენაა. ეს პროცესი დასტურდება არა მარტო ქართულსა და მონათესავე ენებზე მოლაპარაკე ხალხებში, არამედ ანალოგიური ნიადაგზე ჩანს აღმოცენებული ბევრი სხვა ხალხის თვითყოფი ონომასტიკონიც. რუსმა მეცნიერებმა დამაჯერებლად გვაჩვენეს, რომ მეტსახელებისაგან მომდინარეობს ძველრუსული და, საერთოდ, ძველი სლავური ონომასტიკონიც. ა. სოკოლოვის. ნ. კოსტოპაროვის, ნ. ჩეჩულინის, ნ. ტუპიკოვის მოწმობით, რუსთა შორის წინათგავრცელებული მეტსახელების შეცვლა საკუთარი სახელებით XIV საუკუნეში დაწყებულა და XVI საუკუნეში დამთავრებულა¹.

¹ А. Соколов, Русские имена и прозвища в XVII веке, Казань, 1891, 2; Н. И. Костомаров, Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII ст., 1887, 225—226; Н. Чечулин, Личные имена в писцовых книгах XVI в., не встречающиеся в православных свят-

ქართული ზღაპრების ცალკე ციკლებში ვეცნობით მეტსახელთა შერქმევის ძველებურ ტრადიციას. პერსონაჟები, უწინარეს ყოვლისა, მოხსენებული არიან სწორედ მეტსახელებით. მართალია, ზოგერთ ზღაპარში აქა-იქ რამდენიმე საკუთარი სახელიც გვხვდება, მაგრამ ეს უკანასკნელი ზღაპრის ენობრივ ქსოვილში ჩაყვრებული ჩანს მოგვიანებით გათვითცნობიერებულ მთქმელთა მეშვეობით. საგულისხმოა იმის აღნიშვნაც, რომ ამისთანა შემთხვევებში გამოყენებულია არა ადგილობრივი, ძველწარმართული ონომასტიკონი. არამედ უცხოური ენებიდან, უპირატესად მწიგნობრობის გზით. შეთვისებული საკუთარი სახელები. პირველ რიგში უნდა დავასახელოთ ბიბლიის წიგნთა თარგმანებისა და სხვა ლიტერატურული წყაროების მიხედვით გავრცელებული სახელები (გიორგი, ივანე, ალექსანდრე, კონსტანტინე, პეტრე, სიმონ, დავით...), რომლებიც, უეჭველია, მალაღვანვითარებულ მთქმელთა წყალობითაა ჩართული ზღაპრების ტექსტებში.

კახეთში ჩაწერილ ერთ ზღაპარში („თვალჩიტა“) გადმოცემულია ახალშობილისათვის სახელის დარქმევის თავისებური წესი, რაც სხვა ზღაპრებიდან ცნობილი არ არის. აქ მშობლები ყრმას არქმევენ საიდუმლო სახელს, რომელიც მხოლოდ მათ იციან: „მშობლებმა გადაწყვიტეს, ბავშვისათვის ისეთი სახელი მიეცათ, რომელიც მხოლოდ მშობლებს უნდა სცოდნოდა და სხვა არავის, ბევრი ფიქრის შემდეგ ქალს და ჯე ქალა დაუძახეს“.¹ სახელის დასაიდუმლოებას აქ ერთგვარი მაგიური მნიშვნელობა აქვს. ბოლოს მის გამოცნობაზე მთელი შეჯიბრება-სანაძლეო იმართება. „გაიზარდა

цах, «Библиограф», № 7—8, 1890, 73—74; В. К. Чичагов, Из истории русских имен, отчества и фамилий, М., 1959, 21—22; Н. М. Тупиков, Словарь древне-русских собственных имен, СПб., 1903, 3—6; Л. М. Щетинин, Имена и названия, Ростов-на-Дону, 1968; Г. Я. Симниа, Фамилия и прозвище, «Ономастика», М., 1969, 27—34; С. И. Зимин, Структура русских антропонимов XVIII века, «Ономастика», 79—83. შდრ., ჩენი: ქართული ლექსიკოლოგია, თბ., 1964, გვ. 115—117; ქართული ლექსიკოლოგიის საფუძვლები, თბ., 1971, გვ. 134-135, 153-155; ქართველური საკუთარი სახელები, ანთროპონიმთა ლექსიკონი, თბ., 1967, გვ. 5-26.

1 ქართული ხალხური ზღაპრები, შ. ძიძიგურის რედაქციით, წინასიტყვაობითა და ლექსიკონით, თბ., 1959, გვ. 26.

ეს ქალი, გახდა თხუთმეტ-თექვსმეტი წლისა. დედ-მამამ გადაწყვიტა, შვილი იმისათვის მიეთხოვებინა, ვინც მის სახელს გამოიცნობდა. მოდიან მდიდრის შვილები, მაგრამ მისი სახელი ვერავის გამოუცნია“.¹

დაჯექალა, ცხადია, მეტსახელია და არა საკუთარი სახელი. მეტსახელია იგი ისევე, როგორც პირველად მეტსახელი იყო მზექალა, მზევარდა, მზევინარი, მზეურა, ქალთამზე... , რომლებიც გვიან ქალთა საკუთარ სახელებად გამოიყენეს.

ჯადოსნური ზღაპრების მრავალი პოპულარული პერსონაჟი ნახსენებია თავისებური შერქმეული სახელებით, რომლებითაც ვეცნობით არა მარტოდენ საკუთრივ პერსონაჟებს, არამედ საერთოდ ზღაპრებსაც. ზოგჯერ შერქმეული სახელი თვით ხალხური მოთხრობის სათაურიცაა. ამისთანა მეტსახელებიდან ყველაზე გავრცელებულია ცერა, ხუთკუნჭულა, ჭინჭრახა, ვაშლა, სიზმარა, ცეროდენა, მუჭანახევარა, უხეირო, ნაცარქექია და მისთ.

ცერა ან ცეროდენა შეარქვეს ზღაპრის პერსონაჟს იმიტომ, რომ მეტად პატარა, სულ ცერისოდენა, იყო; ვაშლა — იმიტომ, რომ ვაშლისაგან გაჩნდა; სიზმარა — იმიტომ, რომ მუდამ ეძინებოდა; მუჭანახევარა — იმის გამო, რომ გაიძახოდა: მუჭანახევარი, მუჭანახევარიო; ნაცარქექია — სულ ერთიანად ნაცარს ქექავდა და მეტსახელიც შესაფერისი შეურჩიეს... ასევეა მიღებული ჭინჭრახა, ხუთკუნჭულა, უხეირო...

ჩვენ არ ვიცით, ერქვათ თუ არა სახელები ამ პერსონაჟებს! იქნებ მათ საკუთარი სახელებიც ჰქონდათ, მაგრამ ხალხურ ტრადიციას არ შემოუნახავს. საკუთარი სახელები ერთბაშად ისევე არ გაჩენილა, როგორც უცებ არ გამოსულა ხმარებიდან მეტსახელები.

ზღაპრების მრავალი პერსონაჟი მოხსენებულია მოსაქმეობა-წარმომავლობის მიხედვით და მეტსახელიც ხშირად პერსონაჟთა ხელობა-წარმომავლობას გვიჩვენებს. ღონიერ კაცს ხალხი ღომკაცას ეძახის, კაციჭამიას — მგელკაცას, ირმის მიერ გაზრდილს — ირმისას ან ირმიშვილს. ქაჩალს — ქაჩალას, ამისთანა

¹ ქართული ხალხური ზღაპრები, შ. ძიძიგურის რედაქციით. წინასიტყვაობითა და ლექსიკონით, თბ., 1959, გვ. 26.

და მსგავსი მეტსახელებით გვაცნობენ მთქმელები ხალხურ ქმნილებათა მოქმედ გმირებს: ჩ ა ქ უ ჩ ა , ა ს ფ უ რ ც ე ლ ა , ვ ა შ ლ ა დ ა - მ ი , ა რ ა კ ა ც ი , თ ხ ი შ ვ ი ლ ი , თ ხ უ პ ნ ი ა , ზ ი კ ვ ა ტ ე რ ა , მ ი - კ ვ ა ტ ე რ ა , ნ ა ს ყ ი დ ა და მისთ. თ. რაზიკაშვილის მიერ ჩაწერილ ერთ ზღაპარში („დედაბრიშვილი“) პერსონაჟები მთლიანად მეტსახელებითაა მოხსენებული. ერთი ბევრ წყალს სვამდა და მთქმელი მას წყალ ი ყ ლ ა პ ი ა ს უწოდებს; მეორე — გორს გლეჯდა, ამიტომ მთქმელი მას გორ ი გ ლ ე ჯ ი ა ს ეძახის; მესამე სულ ცაში იტყირებოდა და აქედან ც ა ქ ვ რ ე ტ ი ა შეერქვა; მეოთხეს ფეხზე დოლაბები ეკიდა, ამიტომ ფ ე ხ დ ო ლ ა ბ ა დაერქვა. თ. რაზიკაშვილის მიერვე ჩაწერილ მეორე ხალხურ მოთხრობაში („სიზმარა“) მსგავსი პერსონაჟები მოხსენებულია შემდეგი მეტსახელებით: ბ ე ლ ტ ი ყ ლ ა პ ი ა (ის ხნულიდან ბელტებს ყლაპავდა), ზ ღ ვ ა - ყ ლ ა პ ი ა (ზღვის წყალს სვამდა), ჩ ი ტ ი კ ა ლ ი ა (ცხრა მთას იქით ჩიტს კლავდა), ყ უ რ მ ა ხ ვ ი ლ ა (ისეთი სმენა ჰქონდა, ჰიანჭველე-ბის ხმაურიც კი ესმოდა), კ ვ ე რ ც ხ ი პ ა რ ი ა (გვრიტს ბულიდან კვერცხებს ჰპარავდა)...

ამისთანა შერქმეული სახელები უფრო ეპითეტური წარმოშობისაა, მაგრამ მეტსახელთა ფუნქციითაა ნახმარი. ტრადიცია დღესაც იცნობს ანალოგიური წარმოების სახელებს.

მეტსახელთა პარალელურად ზღაპრული ეპოსის პერსონაჟები ხშირად მხოლოდ ეპითეტებით არიან მოხსენებულნი. ყველაზე გავრცელებულია ადიექტიური წარმოშობის ეპითეტები: მ ძ ლ ე თ ა - მ ძ ლ ე , მ ზ ე თ უ ნ ა ხ ა ვ ი , მ ე თ ე ვ ზ ე , მ ო ნ ა დ ი რ ე , მ ო ჯ ა - მ ა გ ი რ ე , მ ქ ე დ ე ლ ი , მ ე წ ი ს ქ ვ ი ლ ე . მ ე ც ხ ვ ა რ ე და ეპითეტის ფუნქციით ნახმარი სახელები: მ წ ყ ე მ ს ი გ ლ ე ხ ი . ბ ა ტ ო - ნ ი , ვ ა ქ ა რ ი , ს ო ვ დ ა გ ა რ ი , მ გ ხ ა ვ ო ი . ო ბ ო ლ ი , დ ე დ ი - ნ ა ც ვ ა ლ ი , გ ე რ ი , ქ ო ს ა . მ ა ტ ყ უ ა რ ა . გ ი ე ი , ჰ ვ ვ ი ა - ნ ი , ბ ე რ ი კ ა ც ი , დ ე დ ა ბ ე რ ი , მ ა რ თ ა ლ ი , ც რ უ , მ თ ხ ო - ვ ა რ ა ... მაგრამ ეპითეტებად გაგებული სახელები საკუთარ სახელებად არ უნდა მივიჩნიოთ; მთლიანად თუ არა, ყოველშემთხვევაში, მათ დიდ უმეტესობას თან უნდა ხლებოდა შერქმეული ან. გვიან, საკუთარი სახელები. ე. ი. უნდა გვექონოდა მსაზღვრელ-საზღვრული სახელების ჩვეულებრივი წყვილები. ვთქვათ, ასეთი: მ ო ნ ა - დ ი რ ე ი რ მ ი ს ა , ო ბ ო ლ ი ვ ა ჩ ე , მ ე ც ხ ვ ა რ ე ქ უ მ ს ი ...

დავიწყებას მისცემია საზღვრული, დარჩენილა ეპითეტად გაგებულ ადიექტივი, რომელსაც სუბსტანტივის ფუნქცია შეუძენია. ეს პროცესი ნიშანდობლივი უიდა ყოფილიყო ენის განვითარების იმ საფეხურზე, როდესაც პერსონაჟთა მოხსენება საკუთარი სახელე-ბით ადამიანთა დამოკიდებულების პრაქტიკამ გარდუვალი გახადა.

ამრიგად, პერსონაჟთა სახელების მიხედვით ქართულ ხალხურ პროზაში გამოიყოფა სამი ციკლის ქმნილებანი. პირველია ციკლი, რომელშიაც საკუთარი სახელი სულ არ გვხვდება, პერსონაჟი იხსენიება ანონიმურად, უსახელოდ, უპირატესად განუსაზღვრელი ნაცვალსახელით („ერთი კაცი“, „ერთი მონადირე“, „ერთი ხელმწიფე“...); მეორე ციკლის ნაწარმოებებში პერსონაჟი მოხსენებულია არა საკუთარი, არამედ შერქმეული სახელით, მეტსახელით (ირმისა, სიზმარა, ნაცარქექია, ჩაქუჩა...); მესამე ციკლში პერსონაჟი უკვე მოხსენებულია საკუთარი სახელით, ხშირად არა მარტო ადგილობრივი, მეტსახელისაგან მიღებული, არამედ ნაცვალსახელი საკუთარი სახელით (შალვა, ალექსანდრე, გიორგი, ივანე...). უკანასკნელი ციკლის ხალხური ქმნილებანი, პირველ ორთან შედარებით, გვიანდელი წარმოშობისანი არიან.

საკუთარი სახელები უფრო მეტი რელიეფურობით ეპიკურ ქმნილებებშია შემონახული. საგულქსხმოა აღინიშნოს, რომ უძველესი ქართული ხალხური ეპოსი, ჯადოსნური ზღაპრებისაგან განსხვავებით, იცნობს კარგად ჩამოყალიბებულ საკუთარ სახელთა სისტემას. კერძოდ „ამირანიანში“ დამოწმებულია: დ ა ლ ი, ა მ ი რ ა ნ ი, ს უ ლ კ ა ლ მ ა ხ ი, ბ ა დ რ ი, უ ს ი პ ი, ყ ა მ მ ა რ ი, ბ ა ყ ბ ა ყ დ ე ვ ი, ც ა მ ც უ მ ი, ა მ ბ რ ი, ი გ რ ი, ი ა მ ა ნ ი... ქართული „ამირანიანის“ მდიდარი ონომასტიკონი დიდი ხანია მეცნიერთა საგანგებო კვლევა-ძიების საგანია.¹ ამ საკუთარ სახელთა წარმოქმნისა და ეტიმოლოგიის პრობლემას მკვლევართა (ნ. მარი, ივ. ჯავახიშვილი, გ. წერეთელი, ლ. მელიქსეთ-ბეგი, მიხ. ჩიქოვანი) სპეციალური ნაშრომები მიეძღვნა. „ამირანიანში“ დამოწმებული საკუთარი სახელების დიდი ნაწილი წარმართული წარმოშობისაა და მხოლოდ ამ ეპოსში გვხვდება. დ ა ლ ი, მაგალითად, ნადირობის,

¹ მიხ. ჩიქოვანი, მიჯაჭვული ამირანი, თბ., 1947, გვ. 90—118; მისივე: ქართული ეპოსი, 1, მიჯაჭვული ამირანი, თბ., 1959, გვ. 150—188.

ქალღვთაების სვანური წოდება ან ეპითეტია. ბ ა დ რ ი და უ ს ი კ ი შედარებით გავრცელებული სახელებია, სულკალმახი (სულა-კალ-მახა) მეტსახელისაგან ჩანს მიღებული. ცალკე შესწავლას საჭიროებს ც ა მ ც უ მ ი, ა მ ბ რ ი, ი გ რ ი, ი ა მ ა ნ ი კ ი სხვა წყაროებიდანაცაა ცნობილი.

ასევე მდიდარია ონომასტიკონით „ეთერიანი“ (ეთერი, აბესალოში, მურმანი, ნათელი, მარეხი, მარიაში), „ტარეილიანი“ (ტარეილი, ავთანდილი, ფრიდონი, ლერწამ-დარეჯანი, ედემი, ომანი, თინათინი...) და „როსტომიანი“ (როსტომი, ზურაბი, ქაქუზ მეფე, გივი, გოდერძი, გურგენი, ბეჟანი, ქაიხოსრო, აფრასიონი, მანიყა, ფრიდონი).

ზღაპარში წამყვანი ადგილი გამოგონებას, ფანტაზიას უჭირავს. ფანტასტიკურ თავგადასავალს ხალხი წარმოსახულ პერსონაჟს მიაწერს. ზღაპრის სტრუქტურა წარმოსახულ მოტივთა ერთობლიობას გულისხმობს. მთქმელი გატაცებით გიამბობთ ზღაპარს, რომლის სიუჟეტი მრავალსაფეხურიან რგოლებდაა დაყოფილი და ზედ აკინძულია სხვადასხვა ნიადაგზე აღმოცენებულ მოტივთა სისტემა. მთქმელი გიამბობთ წარმოუდგენელ წარმოდგენებს, მაგრამ თავისი ნაამბობისა თავად არ სჯერა. არ სჯერა პერსონაჟთა მოქმედებისა, რადგან იცის. რომ ყოველივე ეს მოგონილია, წარმოდგენების ნაყოფია. საქმე ისაა, რომ ზღაპრის პერსონაჟის ფანტასტიკური თავგადასავალი არ სჯერა არამარტო თანამედროვე მთქმელს, არამედ ზღაპრის არც ძველ მთქმელებს სჯეროდათ ის, რასაც გიამბობდნენ. განვითარების დაბალ საფეხურზე მდგომ ხალხებშიაც, სადაც ზღაპრის ტრადიცია ასე ძლიერია, არ სჯერათ ზღაპრის შინაარსი, თუმცა დიდი ინტერესით კითხულობენ მას. ან გულდაგულ უსმენენ მთქმელებს. ზ. კუპრიანოვას აღნიშნული აქვს, რომ განვითარების დაბალ საფეხურზე მდგომ ნენებს ძალიან უყვართ ზღაპარი, მაგრამ . ის, რაზედაც ლაპარაკია ზღაპარში. მათ არ სჯერათ“¹.

მთქმელს თავისდროზე, საფიქრებელია, სჯეროდა ყოველივე ის, რასაც გადმოგვცემდა. ზიუჟეტური წყობა ზღაპრისა, ხალხის რწმენით, სინამდვილეს ასახავდა. შემდეგ მას ზღაპრის რეალურობაში ეჭვი შეეპარა. სხვადასხვა ეპოქის აზროვნების გავრცელებამ,

¹ З. Н. Купрянова, Ненецкий фольклор, Л., 1960, 24.

ზღაპარზე იდეოლოგიურმა ზემოქმედებამ ხელი შეუწყო ამ ექვის კიდევ უფრო გაღრმავებას. ამიტომ ჩვენს დროში ჩაწერილი ზღაპრების ტექსტები უძველესი როდია, მრავალნაერთია. მასში შემორჩენილია სხვადასხვა ეპოქის აზროვნებისა და მსოფლმხედველობის დანაშრევები. ეპიკურ ქმნილებათა სიუჟეტიკა თანამედროვე მთქმელის ცნობიერებაში მოიცავს რეალურსაც და ირეალურსაც, დადებითსაც და უარყოფითსაც. რეალური და ირეალური მექანიკურად კი არ არის გადაბმული ერთიმეორეზე, არამედ ბუნებრივად იგრძნობა, ზღაპრის სიუჟეტიკაში აშკარად ვხედავთ ადამიანის აზროვნების განვითარების საფეხურებს. ეპოქის ახალმა აზროვნებამ თავისი ასახვა ჰპოვა ძველი ზღაპრის სიუჟეტურ სქემაში. სიუჟეტის რგოლები, ცალკე მოტივთა სისტემას რომ ქმნიან, ერთმანეთს დაშორდნენ, მაგრამ მაინც შეიკრა სიუჟეტი. ახალი ინტერპრეტაცია მიეცა ძველ პერსონაჟს, ახალი თვალით იქნა დანახული ძველი, ანონიმი პერსონაჟები საკუთარი სახელებით მოინათლნენ, მეტსახელებიდან საკუთარ სახელთა სისტემაზე გადავედით.

ზღაპარში გვაქვს ცვალებადი ნაწილიცა და სტაბილურიც. ცვალებადია სიუჟეტის განვითარება და ხორცშესხმა თითოეული მთქმელის რეპერტუარში, სტაბილურია სიუჟეტური რკალები, სიუჟეტის სქემა. ცვალებადისა და სტაბილურის ურთიერთობა ზღაპრის სტრუქტურაში სხვადასხვაგვარად გადატყდება სხვადასხვა ეპოქის მთქმელთა ცნობიერებაში და ხელსაყრელ პირობებს ქმნის ვარიანტების გაჩენისათვის.

10. პეტრე უმიკაშვილის ჩანაწერთა ენისათვის

პეტრე უმიკაშვილი ქართული ენისა და კულტურის ერთ-ერთი დიდი მოამაგე და ქომაგი იყო. მთელი თავისი შეგნებული სიცოცხლე მან ქართულ ენაზე. ლიტერატურაზე, ხალხის მომავალზე ფიქრს, ზეპირ-პოეტური შემოქმედების ნიმუშთა შეკრებასა და გამოცემაზე ზრუნვას მოახმარა. ამ შესანიშნავი მოღვაწის ცხოვრება და შემოქმედება არის მაგალითი იმისა, თუ ადამიანი როგორ უნდა ემსახურებოდეს თავის მამულს, დედაენას, კულტურას. დიდებულმა მამულიშვილმა ქართული კულტურის აყვავებაზე ფიქრსა და

ზრუნვას შეალია არა მარტო თავისი შემოქმედებითი ძალები გონების თვალის გახელიდან უკანასკნელ ამოსუნთქვამდის, არამედ მის განკარგულებაში არსებული ნივთიერი შესაძლებლობაც და ყოველივე ამით ღრმა სიყვარული დაიმკვიდრა მშობელი ხალხის გულში. მადლიერი შთამომავლობა ყოველთვის პატივისცემითა და მოკრძალებით გაიხსენებს პეტრე უმიკაშვილის სხივმფენ სახელს და მის სურათს იქ მიუჩენს ადგილს, სადაც თავისი სწავლადულო წინაპრების უკვდავ-უბერებელ ხატებას ინახავს.

პეტრე უმიკაშვილის ამაგი ქართული ფოლკლორის წინაშე განუზომლად დიდია. ილია ჭავჭავაძესა და აკაკი წერეთელთან ერთად იგი ხალხური სიბრძნის ნიმუშთა შეკრებისა და გამოცემის პიონერთაგანია, რომელიც ამ ჭეშმარიტად ეროვნულ საქმეს რამდენიმე ათეულ წელს ემსახურებოდა ჯერ კიდევ იმ დროს, როდესაც შემკრებლობითი მუშაობა მრავალ სიძნელესთან და განსაცდელთან იყო დაკავშირებული და თვით ხალხური სიბრძნის შესწავლის საჭიროება-მნიშვნელობაც ჩვენი საზოგადოების მეტად მცირე ნაწილს თუ ჰქონდა ჯეროვნად შეგნებული. ამიტომ პეტრე უმიკაშვილის ყოველი ნახელავი, მისი ყოველი ჩანაწერი, თუ მოპოვებული და მოკრძალებით გადანუსხული ძეგლი, ჩვენს დაუცხრომელ ინტერესს იწვევს და ბევრ ახალ საკითხს აღძრავს ხოლმე. პროფ. ფ. გოგიჩაიშვილი ამბობდა: „პეტრე უმიკაშვილი ხალხური სიტყვიერების შეკრების პიონერი იყო ჩვენში. მას ეს საქმე დაუწყია ახალგაზრდობაშივე (20—21 წლისას) და არ დაუგდია სიკვდილამდე (მისი უკანასკნელი ჩანაწერი დათარიღებულია 1903 წლით). მაშასადამე, იგი ამ მასალას აგროვებდა 40—45 წლის განმავლობაში. ბევრი თვითონ მის მიერ არის ჩაწერილი, ბევრი კიდევ თავისი მოწაფეებისა და ნამოწაფთარების და ნაცნობ-მეგობრების საშუალებით შეუკრებია. არის აგრეთვე ნაწილი, რომელიც „დროება“-„ივერიის“ რედაქციებიდან მიუღია, როდესაც გაზეთებს მათ მიერ მიღებული მასალა, უადგილობის გამო თუ სხვა მიზეზით, ვერ დაუბეჭდიდათ“¹.

პეტრე უმიკაშვილის არქივში დაცულია ათასობით ფოლკლო-

¹ პ. უმიკაშვილი, ხალხური სიტყვიერება, 1, რედაქცია, ბიოგრაფია, წინასიტყვაობა და შენიშვნები ფ. გოგიჩაიშვილისა, თბ., 1937, წინასიტყვაობა, გვ. XLIX; იგივე: პ. უმიკაშვილი, ხალხური სიტყვიერება, 1, მეორე გამოც. პროფ. შ. ხ. ჩიქოვანის რედ., თბ., 1964, გვ. 8.

რულ-დიალექტოლოგიური ჩანაწერი. აქ მოიპოვება ყველა ენარის ნაწარმოები: ლექსები და ზღაპრები, გადმოცემები და თქმულებები. შელოცვები და გამოცანები, ანდაზები და სიტყვის მასალები, ენის გასატეხები და აფორიზმები. ეს მრავალფეროვანი მასალა ჩაწერილია ქალაქად და სოფლად, თბილისსა და ქუთაისში, ბათუმსა და თელავში, ოზურგეთსა და ახალციხეში, გორსა და მცხეთაში, დუშეთსა და სიღნაღში, ზუგდიდსა და ხონში, მესტიასა და უშგულში. ცაგერსა და ონში, ქართლში, კახეთში, ზევში, ხევსურეთში, ფშავში, თუშეთში, საინგილოში, მესხეთში, ჭავჭავეთში, იმერეთში, გურიაში, აჭარაში, რაჭაში, ლეჩხუმში, სვანეთში, სამეგრელოში. ტექსტებში აღბეჭდილია ხალხური მეტყველების ადგილობრივი კოლორიტი, დამოწმებულია მრავალგვარი დიალექტური ფორმა. ათეულობით იმისთანა სიტყვა, რომელსაც ან სულ ვერ ვხვდებით, ან იშვიათად თუ ვპოულობთ სალიტერატურო ენის ლექსიკურ საგანძურში.

უმიკაშვილისეული ჩანაწერები და მის არქივში დაცული სხვა პირთა მიერ შეკრებილი ტექსტები ძვირფას მასალას აწვდის ქართული ენისა და მისი კილოების მკვლევარს. მათ პირველ რიგში ფასდაუდებელი მნიშვნელობა აქვთ ჩვენი ისტორიული დიალექტოლოგიისათვის, რამდენადაც XIX საუკუნის 50-იანი წლების დროინდელი დიალექტოლოგიური ჩანაწერები ჩვენამდის მეტად მცირეა მოღწეული და არსებულ დიდ ხარვეზს მნიშვნელოვნად ავსებს უმიკაშვილისეული ტექსტები.

ჩვენს მიზანს ამყამად არ შეადგენს პ. უმიკაშვილის ფოლკლორული ჩანაწერების ენობრივ-გრამატიკული ანალიზი. ამ დიდ საქმეს ნაშრომთა მთელი სერია დასკირდებოდა და ის შემდგომი ძიების საგნად უნდა გახდეს. ამ სტრიქონების მიზანია, გამოავლინოს ის ზოგადი პრინციპები და შეხედულებანი, რომლებიც საფუძვლად უქვეყნებს პ. უმიკაშვილის მუშაობას ფოლკლორული ძეგლების ენობრივ ქსოვილზე.

პ. უმიკაშვილის არქივისა და მისი ჩანაწერების სხვადასხვა დროს გამოქვეყნებული ნაწილის შეპირისპირება-შეჯერება ცხადყოფს, რომ იგი მასალების ჩაწერა-შეკრებისას მკაცრად იცავდა გარკვეულ, მეცნიერულად სწორსა და დასაბუთებულ, პრინციპებს. ამ პრინციპებმა შემდგომ ასახვა ჰპოვეს ხალხური სიტყვიერების

შეკრების ცნობილ პროგრამაში, რომელიც 1882 წელს პეტრე უმიკაშვილს შეუდგენია იაკობ გოგებაშვილთან ერთად წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების დავალებით. მიღებული პრინციპების უმთავრესი მოთხოვნა იყო ტექსტის უცვლელად ჩაწერა (და პუბლიკაცია), მოქმედის მეტყველების კოლორიტის ხელუხლებლად დაცვა, მისი ვოკალიზმისა და კონსონანტიზმის, გრამატიკული ფორმებისა და ლექსიკის, გამოთქმის მოდალური ნიუნანსების, აქცენტუაციისა და რიტმიკის სიზუსტით აღწერა-გადმოცემა. პროგრამაში ვკითხულობთ: „ყველაფერი უნდა დაიწეროს სწორედ ისე, როგორც ხალხი ამბობს. დამწერმა თავისთავს ნება არ უნდა მისცეს მცირეოდენის ცვლილების მოხდენისადა. ადგილობრივი გამოთქმა, სიტყვები, სიტყვების დალაგება ფრაზებში, ფრაზების ერთმანეთთან დამოკიდებულება, — ყველაფერი სასტიკად უნდა დაცვას დამწერმა; ის ადგილებიც კი არ უნდა შესცვალოს, რომელიც უაზროდ ეჩვენება. ყურადღება უნდა მიექცეს მეტადრე პროზად საწერსა, რომ ხალხის ენის კილო და ფრაზების შეკავშირება ნამდვილი დარჩეს. სიტყვების წერის დროს გამოთქმას ყურადღება უნდა მიექცეს და ისე დაიწეროს“¹.

3. უმიკაშვილის ჩანაწერებში დაცულია ეს მართებული პრინციპები. სახელოვანი მოღვაწე ხალხის მეტყველებაში ეძებდა ენის გამომსახველობის დაფარულ საშუალებებსა და ლექსიკურ მასალას. უმიკაშვილს ხალხური მეტყველება მიაჩნდა სამწერლო ენის გამომსახველობის საშუალებათა და ლექსიკის გამდიდრების უშუალო წყაროდ. „ხალხის სარწმუნოება. ფიქრი, სატანჯველი. სიხარული, იმედი, — წერდა პეტრე უმიკაშვილი 1871 წელს „დროებაში“, — ხალხის ლექსებში და ზღაპრებშია გამოხატული და გაფანტული. ისტორიის. ნამდვილი ისტორიის დამწერი მარტო... წიგნებს კი არ გამოუდგება; უქველად დიდის მეცადინეობით ხალხის ცოცხალ სიტყვასაც, ესე იგი სიმღერებს და ზღაპრებსაც გადაიკითხავს; გრამატიკის შემდგენელმა ძალიან ბეჯითად უნდა იცოდეს ხალხის ზღაპრების და სიმღერების ენა. ენის მასწავლებელს არ შე-

¹ 3. უმიკაშვილი, ხალხური სიტყვიერება. 1, რედაქცია, ბიოგრაფია, წინასიტყვაობა და შენიშვნები ფ. გოგებაშვილისა, თბ., 1937, წინასიტყვე., გვ. L; იგივე: მეორე გამოც. პროფ. მ. ხ. ჩიქოვანის რედ., თბ., 1964. გვ. 9—10.

უძლიან უიმათოთ გაუმართოს თავის მოწაფეებს ენა და არ შეუძლია ჩაუნერგოს ნამდვილი, ინსტიქტათ გადაქცეული სიყვარული. ღვიძლი სიყვარული და არა ზედმიკვრებული“¹.

ამ სტრიქონებიდან ნათლად ჩანს, თუ პ. უმიკაშვილი რა დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა მართებულად ჩაწერილ ფოლკლორულ ძეგლებს ისტორიისათვის, მხატვრული ლიტერატურისათვის, მშობლიური ენის გრამატიკისათვის, პედაგოგისათვის, მოზარდი თაობის პატრიოტული სულისკვეთებით აღზრდისათვის. ეს კონცეფცია, შემუშავებული ქართველი მოღვაწის მიერ ჯერ კიდევ ასი წლის წინათ, დღესაც მეცნიერულად სწორი და დასაბუთებულია, და შთამომავლობასაც სახელმძღვანელოდ გამოადგება.

პ. უმიკაშვილის არქივში დაცული ფოლკლორული ტექსტები მოპოვებულია სამი გზით. ერთი ნაწილი ჩაწერილია თავად მის მიერ მთქმელთა კარნახით: მეორე ნაწილს შეადგენს ის მასალა, რომელიც ვაგონებიდან რამდენიმე ხნის გასვლის შემდეგაა მესხიერებაში აღდგენილი, ხოლო მესამე ნაწილში თავსდება პ. უმიკაშვილის ნაცნობ-მეგობრების. მოწაფეებისა და კორესპონდენტების ჩანაწერები. ტექსტები ამის გამო ბუნებრივია, ენობრივად ჭრელია, მათ ამჩნევია როგორც პირადად ჩაწერის (კოლექციონერის), ისე მთქმელთა და კორესპონდენტთა ენისა და სტილის კვალი.

ჩვენი დაკვირვებანი სამივე გზით მიღებულ ტექსტებს ეხება.

1. პირადად პ. უმიკაშვილის ჩანაწერები. პ. უმიკაშვილს ბევრი უმოგზავრია მშობლიურ მხარეში და უმუშაოდ სოფელ და ქალაქელ მთქმელთაგან ხალხური ზეპირსიტყვაობის მრავალი ნიმუში ჩაუწერია. ტექსტების მეტი ნაწილი მას შეკრებილი აქვს თბილისში და თითოეულ მათგანს თან ახლავს ცნობები მთქმელთა შესახებ. ამა თუ იმ ძნელად გასაგები, ან იშვიათი ფორმისა თუ სიტყვის განმარტებანი. ეს ძვირფასი შენიშვნები, რომელთაც მნიშვნელობა აქვთ არა მარტო ტექსტების მართებულად გაგებისათვის,

¹ პ. უმიკაშვილი, სახალხო სიმღერებისა და ზღაპრების შეკრება. „დროება“, № 22, 1871; მისივე: ხალხური სიტყვიერება, IV, შემდგენელნი პროფ. მ. ჩიქოვანი და ვ. მაკაბერიძე, წინასიტყვაობა, შენიშვნები და რედაქცია მ. ჩიქოვანისა, თბ., 1964, გვ. 191—192; მ. ჩიქოვანი, ქართული ხალხური სიტყვიერების ისტორია, თბ., 1956, გვ. 177.

არამედ არა ერთი და ორი ენობრივი ნორმის შესწავლისა და ცალკე სიტყვათა მნიშვნელობის დადგენისათვის, მთლიანად ჯერ კიდევ არ გამოქვეყნებულა. მათი ერთი ნაწილი შესულია პროფ. ფ. გოგიჩაიშვილის, მეორე კი — პროფ. მიხ. ჩიქოვანისა და დოც. ვ. მაცაბერიძის პუბლიკაციებში. მთლიანად კი ეს შენიშვნები, სამწუხაროდ, თავმოყრილიც არ არის.

საილუსტრაციოდ მივმართეთ რამდენიმე ტექსტს, რომელიც აქარელ მთქმელთაგან თვით აჭარაში, ან თბილისშია ჩაწერილი.

პ. უმიკაშვილს, როგორც ითქვა, მოგზაურობა უყვარდა და მოვლილიც ჰქონდა საქართველოს მთისა და ბარის ბევრი რაიონი. აჭარის გათავისუფლებისა და შემოერთების შემდეგ ამ მშვენიერ მხარესაც სტუმრებია. გაუჩენია იქ კორესპონდენტები, ჩაუწერა შეჯერებია მდიდარი მასალა, რის ერთი ნაწილი გამოქვეყნებულია პროფ. ფ. გოგიჩაიშვილისა (1937 წ.) და პროფ. მიხ. ჩიქოვანის რედაქციით (1964 წ.), ხოლო მნიშვნელოვანი ნაწილი კი ინახება საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოლკლორის განყოფილების არქივში. ტექსტებს, რომლებიც აჭარულ დიალექტზეა ჩაწერილი, თან ახლავს ლექსიკურ-გრამატიკული შენიშვნები. გულისტკივილით უნდა აღინიშნოს, რომ აჭარაში თითქმის ასი წლის წინათ ჩაწერილმა ტექსტებმა და ლექსიკურმა მასალამ, რომლებიც ათეული წლების განმავლობაში მტვერწყარილი ეწყო უმიკაშვილის არქივში, ასახვა ვერ პოვა აჭარული კილოსადმი მიძღვნილ სპეციალურ ნაშრომებში, უკანასკნელ ხანებში რომ გამოქვეყნდა. ეს მეტად დასანანია თუნდაც იმიტომაც, რომ ხსენებული აჭარული ტექსტები მოპოვებულია XIX საუკუნის 50—60 წლებში, ხოლო ანალოგიური მასალა არა თუ ამ პერიოდისა, უფრო გვიანდელი დროისაც მეცნიერებას ჯერჯერობით არ მოეპოვება.

უცნობი აჭარელი გლეხის კარნახით პ. უმიკაშვილს 1859 წ. თბილისს ჩაუწერია მშვენიერი ხალხური ლექსი — „ფირალი“¹. ტექსტში დაცულია აჭარულის ენობრივი ნორმები თურქული ლექსიკის ნიმუშებითურთ, მთქმელს კარგად სცოდნია თავისი კილო და ჩამწერსაც არა შეუხსოვრებია რა.

¹ პ. უმიკაშვილი, ხალხური სიტყვიერება, 1, თბ., 1937, გვ. 176; იგივე, მეორე გამოც., თბ., 1964, გვ. 183. დედანი დაცულია ფ. არქ., უმიკ., 176.

ათას ოცდასამ ცხრაშია (?)¹
შევიქენი ფირალია.
დღეში სამოცჯერ მომნახვენ
ხვანთქარი და ყირალია.
გურიში ვინაც დოსტი —
სულ ყველაყა მტირალია.

ტექსტს ერთვის მთქმელის განმარტებანი: ფირალი ყაჩალი; ყირალი რუსთხელმწიფე; დოსტი მეგობარი. ყურადღებას იქცევს სამი სიტყვა: ხვანთქარი, ყირალი და დოსტი. ხვანთქარი ან ხონთქარი მომდინარეობს თურქული სიტყვებიდან: ჰუნქარ || ხუნქარ (hünkâr მბრძანებელი, ოსმანთა სულთნის ტიტულია) და ჰუქუმდარ || ხუქუმდარ (hükümdar — მბრძანებელი, ხელმწიფე, მონარქი) და გავრცელებულია ზეპირი ტარდიციით. ყირალ'იც თურქული სიტყვაა kirâl და თავადს ნიშნავს, მომდინარეობს სლ. король იდან. ხვანთქარი (hünkar, hükümdar) და ყირალი (kirâl) — სინონიმური სიტყვები — მოლექსეს იმ მიზნით გამოუყენებია, რომ სატირული ელფერი მიეცა მისი სიძულვილისათვის თურქეთისა და რუსეთის თვითმპყრობელთა მიმართ. ყირალი ხალხში არ გავრცელებულა, შემორჩა რამდენიმე ზეპირპოეტურ ქმნილებას. თურქ. დოსტი (dost) მეგობარს, მოკეთეს ნიშნავს და არც ის გამხდარა პოპულარული: იშვიათად იხმარება აჭარულ, მესხურსა და გურულ ზეპირმეტყველებაში. ტექსტში დამოწმებული მომნახვენ ზმნა აჭარულში დღესაც ასე შეკუმშულად იხმარება მრავლობით რიცხვში, ხოლო ყველაყა ნაცვალსახელი ერთნაირადაა გავრცელებული აჭარულ, გურულ, თუშურ კილოებში.

ტექსტი დიალექტურად სანდოა. ჩამწერს დაუჭერია მთქმელის ენის ყველა ნიუანსი, გრამატიკული ფორმა და ლექსიკური ინვენტარი. ამ სახითაა ჩაწერილი ხალხური ლექსებისა და ზღაპრების მთელი კოლექციები საქართველოს ბევრი კუთხიდან. ყველა მათგანზე შეჩერება შორს წაგვიყვანდა. დავიმოწმებთ კიდევ ორიოდ ნიმუშს იმავე აჭარული ჩანაწერებიდან.

1859 წელს ერთი აჭარელი მთქმელის, გვარად თავდგირიძისაგან, რომელიც საცხოვრებლად კახეთს გადმოსახლებულიყო, პ. უმიკაშვილს თბილისს ჩაუწერია სოლადას (|| სოლოდას) გავრცე-

¹ კითხვის ნიშანი ჩამწერისაა. უნდა იყოს: ათას რვაას ოცდაცხრაშია.

ლებული ლექსის საინტერესო ვარიანტი. ტექსტი ამ სახით ჯერ არ გამოქვეყნებულა და ამჟამად ინახება ფოლკლორის განყოფილების არქივში (უმიკ., 123).

სოლალას ლექსის ეს ვარიანტი იმასთან ერთად, რომ შეუძლია სიცხადე შეიტანოს თვით ლექსის წარმოშობის ზოგ საკითხში, ყურადღებას იქცევს წმიდა დიალექტოლოგიური თვალსაზრისითაც. ტექსტი საშუალებას გვაძლევს გავითვალისწინოთ აქარული კილოს ზოგი დამახასიათებელი ფონეტიკურ-გრამატიკული პროცესი XIX საუკუნის 50-იანი წლების პერიოდისათვის. ლექსი მთლიანად ასე უღერს:

სოლალა სტამბოლს წავიდა თავის სიამაროს ბარზეა,
რეა ღლე და ღამე იარა, ჩევედა ხონთქარის კარზეა.
რაცალა ბედმა უსაქმა, ვეზირი დახუდა კარზეა:
ვეზირი კოცნის კალთასა, სოლალა კოცნის თავზეა.
ჩვენც[ა] ერთი არაბი გეხავს, გათქმული გურჯისტანზეა.
შენ თუ იმას ეჭირითო, თულებ დაგადგამ თავზეა.
ფაშობას შენ გაჩუქებ იმ ახალციხის კარზეა.
სეისები გამოცივდენ, რა გადახდება თავზეა.
სეისებო, ნუ გეშინია, ცხენი მომგვარეთ კარზეა.
ჭუშვეს და გამეფყვანეს ნაბამი შეიღსა ჩაქვზეა.
ხუთა სეის[ა] უჭირავს, ვერ იმაგრებენ გზაზეა.
გეიარა და გამეიარა იმ ჯორით შეიდანზეა.
შეარდნულებ შამოკივლა, ხონთქარი დასძრა ტახტზეა.
არაბი მოღის, მოკივის, ვითნიაქარი მთაზეა,
სამი ჭირითი უძევ[ი]ს იმ გაშვებულ მკლავზეა.
სამსავეს სოლალას აქადის, რა გადახდება თავზეა.
აბა, გემექეც, სოლალა, მოგყეე უღურის კვალზეა.
ერთი ჭირითი ესროლა, არ წეიკარა ტანზეა.
მეორეც რომ გაისროლა, მოხედა ცალაბეჯანდაზეა.
ცალიაბეჯანდა შეაწყვიტა, გადგა ცალ [ა]ბეჯანდაზეა.
რას შურები, ოხერო მკლავო, თითქმის თვალში მქონდა სხვაზეა:
აბა, მობრუნდი, არაბო, მოგყეე ღვთის სამართალზეა.
ერთი ისეთი დაკივლა, ფერი უცვალა ტანზეა.
ცხენი ცხენზე შეაჭდინა, ჭირითი დაკრა ბეჭზეა.
არაბი ძირ გადმოვარდა, სული არ დაჰყვა ტანზეა.
მოლიები, ხოჭიები ქითაბს აბერტყენ თავზეა.

1 აქაც და ქვემოთაც ტექსტში შეხვედრილი მოკლე იდა აწყობილია კერ-სივით (შავით).

ქთაბ-მითაბი ქარს არ იქს, ქურქი წაბურეთ თავზეა.
სოლადას ძრეელ შეეშინა, პაპუცებს ჰყრიდა გზაზეა.
შენ, სოლადა, ნუ გეშინია, თულებ დაგადგამ თავზეა.
ფაიოობას შენ გაჩუქებ, იმ ახალციხის კარზეა.
მურად-მურადის კირიმე, კარგა ისაქმა გზაზეა,
საცლა მიგიყვან თემსა, ქოლიკით დაგიღამა ქერსა,
აბრეშუმის თორბას მოგცემ, საპნით დაგბან ფერხსა.
ყოვლისა ვახტის ლოცვაზედ შენ შეგახვეწებ ღმერთსა.

საინტერესო დიალექტური ფორმებია: ჩევდა, უსაქმა, გემექეც და მისთ., რომლებიც სწორედ აჭარული კილოსათვისაა დამახასიათებელი. დახტდა ზმნაში მართებულადაა ნახმარი უნიშანი, ამით მკაფიოდ სხვაგვარაა უმარცვლიანი უმარცვლოსაგან. აქ პირველადაა ლაპარაკი აჭარულში მოკლე ა და ი ხმოვნებზე. მოკლე ხმოვნების დადასტურება და საგანგებო ნიშნით გამოყოფა ტექსტში 1859 წელს, უეჭველად ყურადსაღები ფაქტია და მოწმობს, რომ პ. უმიკაშვილს კარგად ესმოდა იმთავითვე ქართული ვოკალიზმის სპეციფიკა თვით დიალექტური მეტყველების მიხედვითაც, სწორად არჩევდა ე. წ. გრძელსა და მოკლე ხმოვანებს ლექსში, მათ როლს აქცენტუაციისა და მარცვალთა რაოდენობის დაცვაში.

ლექსი 16 მარცვლიანი შაირითაა შეთხზული, მაგრამ აქ გვაქვს ასეთი, 17 მარცვლიანი სტრიქონი: „სამსავეს სოლადას აქადის, ის, რა გადახდება თავზეა“, ამასთან აქადის სიტყვაში თავკიდურ -ის ახლავს სიბრჯგულის ნიშანი და ერთვის საგანგებო სქოლიო: „ა მოკლეთ უნდა გამოითქვას, რომ ლექსის ზომას არ დაუშალოს“. ტექსტში რამდენიმე გზის დამოწმებულია მოკლე, უმარცვლო ი. მართალია, ასეთი ბგერის გადმოსაცემად ქართულ ანბანში მოიპოვებოდა საჭირო ნიშანი — ჟ, მაგრამ ჩამწერს უმჯობესად მიუჩნევია ი-ს ბრჯგუთი წარმოდგენა: ი-ბრჯგუ: „სეისებო, ნუ გეშინია, ცხენი მომგვარეთ კარზეა“; უტუშეეს და გამოიყვანეს ნაბამი შვიდსა ჯაჭვზეა“; „გეიარა და გამეიარა იმ ჯირით მეიდანზეა“; „სოლადას ძრეელ შეეშინა, პაპუცებს ჰყრიდა გზაზეა“: „შენ, სოლადა, ნუ გეშინია, თულებ დაგადგამ თავზეა“... ამ სტრიქონებს ასე თუ წავიკითხავდით, ჩვიდმეტ-ჩვიდმეტი მარცვალი გვექნებოდა თითოეულში და ლექსის ტრადიციული ზომა (თექვსმეტი მარცვალი) დაირღვეოდა. სიმღერაში კი გეშინია, გამოიყვანეს, გეიარა, გამეიარა, შეეშინა ზმნებში შესაბამისი ი უმარცვლოდ ისმის

და ჩამწერსაც იგი ბრჯგუთი აღუნიშნავს, თანაც საგანგებო სქოლიო-
ოც გაუკეთებია: „მ ე შ ი ნ ი ა (სიტყვაში იწზე ბრჯგუ დაუსვი,
რადგან გამოითქმის როგორც რუსული შ-ო“ (იქვე).

წარმოდგენილ შენიშვნას გარკვეული ადგილი უნდა მიეჩინოს
ქართული ხმოვნების სიგრძე-სიმოკლის შესწავლის ისტორიაში.
პ. უმიკაშვილამდის, რამდენადაც ცნობილია, ქართული ხმოვნების
ე. წ. სიგრძე-სიმოკლის საკითხი ამ ასპექტით არავის განუხილავს.

ზოგჯერ ი ისეა დასუსტებული, რომ მისი კვალიც თითქოს გამ-
ქრალა. ამისთანა შემთხვევაში ჩამწერს აპოსტროფი (') გამოუყე-
ნებია: „ქ' თ ა ბ-მ ი თ ა ბ ი ქ არ ს არ იქ ს, ქ უ რ ქ ი წ ა ბ უ რ ე თ თ ა ვ ზ ე ა“.
აპოსტროფია დასმული დასუსტებული ს თანხმოვნის ნაცვლადაც.
სოლადას ლექსის მეორე ვარიანტში, რომელიც 1863 წელსაა ჩაწე-
რილი კახეთში, გვხვდება ს თანხმოვნის დაკარგვის შემთხვევა ნათე-
საობით ბრუნვაში დასმულ მსაზღვრელთან: „ხვანთქარი შინ არ
დაუხვდა, მოდგა ვ ა ზ ი რ ი' კ ა რ ზ ე დ ა“ (ფოლკ. ვანყ. არქ.,
№ 125). მოსალოდნელი ს' ს ადგილას ჩანაწერში აპოსტროფია და-
სმული, რასაც სქოლიოც ერთვის: „ხშირათ ნათესაობით ბრუნვაში
ს არ ისმის, როცა გლეხები ლაპარაკობენ, ამ ნიშნის მაგიერათ ზო-
გან ფრანციზულ აპოსტროფსა ვსვამო (')“.

არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ეს მოვლენა დიალექტურ მეტყვე-
ლებაში შენიშნულია 1863 წელს.

ცალკე განხილვის ღირსია ტექსტში შეხვედრილი აჭარული დია-
ლექტური ფორმები: მ ო ლ ი ე ბ ი, ხ ო ჯ ი ე ბ ი, ფ ა შ ი ო ბ ა. ამის-
თანა ფორმები უფრო გვაქვს ა' სა და ე' ზე დაბოლოებულ სახელთა
ებ'იან მრავლობითში, სადაც მოსალოდნელი -ებ'ის ნაცვლად
-იებ' ისმის.

-იებ მიღებული უნდა იყოს ასიმილაციის ნიადაგზე ფუძი-
სეული ა-ს ურთიერთობით სუფიქსისეულ -ე-სთან. აჭარულში
ამისთანა ფორმებს პირველად ყურადღება მიაქცია მ. ხუბუამ.¹ მოვ-
ლენა იმერხეველთა მეტყველებაში უფრო ადრე დაადასტურა ნ.
ნარმა. რომლის მიერ ჩაწერილ ტექსტებში -იებ გვხვდება ასეთ
ფუძეებთან: ზ ა ფ თ ი ე ბ ი („კარზე დგანან ზაფთიები“), კ დ ი ე ბ ი

¹ მ. ხუბუა, ზემო აჭარის ენობრივი მიმოხილვა, ბათომი, 1932, გვ. 13, 14.

(„კარზე აწყვია კდიები“), თ მ ი ე ბ ი („აფშა-ხანუმის თმები“).
 ც რ ე მ ლ ი ე ბ ი („მისთვის მომდის ცრემლიები“), ტ ყ ი ე ბ ი („ისე
 დევარე ტყიები“), ს ო ფ ლ ი ე ბ ი („ფეკზე ადგანან სოფლიები“)!...
 ეგევე მოვლენა ს. ჟღენტს დადასტურებული აქვს გურულში: ლ ე -
 ლ ი ე ბ ი, ყ ა ნ ი ე ბ ი, მ ე რ ი ე ბ ი, შ ა რ ი ე ბ ი² და მისთ., შ. ძი-
 ძიგურსა და კ. დონდუას — მესხურში: რ ა მ ი ე ბ ი, ს ა ქ მ ი ე ბ ი,
 ტ ყ ვ ი ე ბ ი, დ ი ე ბ ი, რ ძ ლ ი ე ბ ი, მ ტ რ ი ე ბ ი... ც ხ ვ რ ი -
 ე ბ ი, ქ ვ ი ე ბ ი, კ ლ დ ი ე ბ ი, გ ო გ ი ე ბ ი³ და მისთ.

სოლოღას ლექსის დასახელებულ ვარიანტში ნახმარია თურქუ-
 ლი წარმოშობის სიტყვები: თ უ ლ-ი, ს ე ი ს-ი, უ ლ უ რ-ი, გ უ რ-
 ჯ ი ს ტ ა ნ-ი, ქ ი თ ა ბ-ი, ქ ი ლ ი კ-ი... თ უ ლ-ი (თურქ. სუღ),
 მთქმელის განმარტებით, „ფაშის ნიშანია თავზე“, ლექსიკოგრაფოს
 ნ. ჩუბინაშვილის თანახმად კი — „ოსმანთ ფაშათ წინ სატარებელი
 ბაირალია ცხენის ძუვისა, бундук“. ორივე განმარტების აზრი ერ-
 თია — თული ფაშის ნიშანია. ასევეა განმარტებული ს ე ი ს ი (თურქ.
 სეის) მეჭინბე, ცხენის მომვლელი: უ ლ უ რ ი (თურქ. „ულურ“) ბე-
 დი; გ უ რ ჯ ი ს ტ ა ნ-ი (Gürcüstan) საქართველო; ქ ი თ ა ბ ი მაჰმა-
 დიანთა საღვთო წიგნი; ქ ი ლ ი კ ი (|| ქილაკი) ნახევარი კოდი და ა. შ.

ტექსტის მინაწერში ვკითხულობთ: „ამ შენიშვნებში განმარტე-
 ბა ამ სიმღერის მთქმელისაა. ამას მღერიან აჭარაში. აჭარელის, სო-
 ფელ მერიის მცხოვრებლის, თავდგირიძის, რომელიც აწ გადმოსახ-
 ლდა კახეთს, სიტყვით დაწვერე 1859 წელს ტფილისს. ამას რომ
 ეწერდი, — განაგრძობს პ. უმიკაშვილი, — იმერლები იყვნენ დამს-
 წრე და თქვეს, რომ ამას იმერეთშიაცა მღერიანო“; ბოლოს: „ამის
 მთქმელმა მითხრა, რომ სოლადა ახალციხელი ყოფილაო“ (ფოლკ.
 განყ. არქ., უმიკ., № 123).

ამგვარივე ღირსებისაა ჩინებული ხალხური ლექსი „ჰაი გიდი
 ჩახალ ოღლი“, რომელიც აგრეთვე 1859 წელსაა ჩაწერილი აჭარელი

¹ Н. Марр, Дневник поездки в Шавшню и Кларджню, ТР., VII
 СПб., 1911, გვ. 50.

² ს. ჟღენტი, გურული კილო, თბ., 1936, გვ. 60.

³ შ. ძიძიგური, ძიებანი ქართული დიალექტოლოგიიდან, თბ., 1954,
 გვ. 138-139; კ. დონდუა, რჩეული ნაშრომები, I, შეადგინა, წინასიტყვა და
 შენიშვნები დაურთო ალ. ლლონტმა, თბ., 1967, გვ. 343.

მთქმელისაგან თბილისს. მასშიაც დატულია მთქმელის ენობრივი კოლორიტი.

პაი გიდი ჩახალ ოლლი, ერთხანაც გიქრიდა ქარი,
შემიღღევი ო ლქაობა, ხომ არ ქენი კაი ქარი,
ფაშას ყულე დე უმგვრიე, სასახლეს გეუღე ხარი.
ეს რომ სელიმ ფაშამ შეიტყვა, რომ შეიქმნა ჰერსით
მთვრალი

ჩახალ ოლლი, შემირიგდი, გავაკეთოთ ბარიშალი.
ასრე ვნახოთ ერთმანერთი, ვითარცა რომ და და ძმანი,
თუ მე არა მომენდობი, ბოლათ შეიყარე ქარი,
შუა ტუზე რომ გადმეიარე, იქ გადმეიტანე თარი,
ადიგვე რომ ჩამეზარე, შეიდანს ქამე სამხარი,
ქალაქში რომ შემოხვედი, ვით ფადიშაჰ სერესკერი
ფაშამ საჩუქარი გიყო, მას გავარდა ორიე თვალ!
ფაშა ვალეს წემოვიდა, ხომ არ გამოვიდა ხანი,
ნივთები დე უწყვილეს, ზეცას აღის მათი ალი,
ამი ფეხის გადადგმაში ჩამოართვეს ორიე მხარი,
სამივ ერთად დაარწყვილეს, ორი ძმა და ბაირახდარი,
სამივს ერთად დაქრეს თავი, ვითარცა ყაბაზა ცხვარი.
ველა იმას ეხვეოდა, ვითარცა სკაში ფუთქარი.
ქარა დასწვა, დადავა, ზეცას აღის მათი ალი!

ფორმები დე უმგვრიე. ფაშამ შეიტყვა, გეუღე ხარი (მხარე), გადმეიარე, გადმეიტანე, ჩამეიარე, წემოვიდა, დე უწყვილეს, დაარწყვილეს, ფუთქარი, ბოლათ (ლიტ. ბლომად) და სხვ. ფონეტიკურ-მორფოლოგიური თავისებურებანი და სინტაქსური საქცევები, რომლებიც ლექსში გვხვდება, ახლაც ნორმებია აჭარული კილოსა. ერთმანეთით რამდენადმე მწიგნობრულ იერს ატარებს, მაგრამ XIX საუკ. ქარაში ეს ფორმა უცხო არ უნდა ყოფილიყო. მთქმელის შენიშვნებში წარმოდგენილია ტექსტში ნახმარი ცალკე თურქული სიტყვის თარგმანი: ოლქობა (ülke'დან) ჯარიანობა: ყულე (kule) ციხის ბურჯი; კოშკი; ბარიშალი (ბარიშ-იდან, მშვიდობა) კარგი შერიგება, „გავაკეთოთ ბარიშალი“: შევრიგდეთ, მშვიდობა ჩამოვაგდოთ! ბაირახდარი (bayraktar) მედროშე, ბაირალის (bayrak) დამქერი; სერესკერი (serasker) მთავარსარდალი, სამხედრო მინისტრი...

13. უმიკაშვილი, ხალხური სიტყვიერება, I, თბ., 1937, გვ. 132-133; იგივე, მეორე გამოც., თბ., 1964, გვ. 142. დედანი დატულია: ფ. არქ., უმიკ., 176.

თურქული წარმოშობის სიტყვებიდან ჩვენს ყურადღებას იქცევს ო ლ ქ ა ო ო ლ ქ ა ო ბ ა და ს ე რ ე ს კ ე რ ი, რომლებიც, როგორც ჩანს, ზეპირი ტრადიციით გავრცელდა აქარელთა და გურულთა მეტყველებაში. ო ლ ქ ა მომდინარეობს თურქ. უ ლ ქ ე ო ო ლ ქ ე (ülke) ფუძიდან, რაც ქვეყანას, მხარეს ნიშნავს და აქედანაა მიღებული თანამედროვე ო ლ ქ ი. სიტყვა ლიტერატურაში პირველად ნახმარი აქვს ე. ნინოშვილს გასული საუკუნის 80-იანი წლების მიწურულს („ჯანყი გურიაში“). მწერალს ო ლ ქ ა ნახმარი აქვს ჯარისკრების მნიშვნელობით: „რეიზა მოგივიდა ისე კუჭი, ბიძიამ რომ გისაყვედურა, ყაძახის ო ლ ქ ა ს რეზა გეერეო?“ „ამას შემდეგ ძალათ შეჰყავდათ თავიანთ „ო ლ ქ ა შ ი“ (კრებაში)“¹ ს ე რ ე ს კ ე რ ი ც ო ს ე რ ე ს კ ე ლ ი (sërasker) იმავე მწერალს უხმარია პირველად: „ცხრაი კაცი ამას რას ვაწყენთ, ს ე რ ე ს კ ე რ ი ა“². მნიშვნელობა სიტყვისა აქ შევიწროებულია: გულისხმობს ჯარს, მრავალ ადამიანს. ო ლ ქ ა და ს ე რ ე ს კ ე რ ი სიტყვების ხმარების ისტორიის დასადაგენად მნიშვნელობა აქვს ზემოხსენებულ ხალხურ ლექსს, რომლიდანაც კარგად ჩანს, რომ ეგ სიტყვები ხალხურ მეტყველებაში ჯერ კიდევ ადრე ყოფილა დამკვიდრებული, ვიდრე ისინი სალიტერატურო ენაში გამოჩნდებოდნენ. პ. უმიკაშვილის ჩანაწერი მთელი 30 წლით უსწრებს წინ ე. ნინოშვილის თხზულების გამოჩენას.

ასევეა ჩაწერილი აქარაში „ფუხარას მოკვლა“ — 1891 წელს, „ათას ხუთას ოზდაცხრასა, მე შევემთხვიე ბელასა“ და „გულ-ყირმიზა“³ — იმავე წელს და მრავალი სხვა. ტექსტებს დართული აქვთ გრამატიკული შენიშვნები, ადგილობრივი და თურქულიდან შემოსული სიტყვების განმარტებანი.

ასევეა ჩაწერილი აქარაში „ფუხარას მოკვლა“ — 1891 წელს, რმიზა“³ — იმავე წელს და მრავალი სხვა. ტექსტებს დართული „დროება“, № 22, 1871; მისივე: ხალხური სიტყვიერება, IV, შემდგენელი პროფ. მონაცემებზე ვნახეთ, აქ ფიქსირებულია

¹ ე. ნინოშვილი, თხზულებათა სრული კრებული, I, ს. ხუნდაძის რედაქციითა და შენიშვნებით, თბ., 1932, გვ. 72, 76.

² იქვე, გვ. 84.

³ პ. უმიკაშვილი, ხალხური სიტყვიერება, I, თბ., 1937, გვ. 172—173, 176—177, იგივე მეორე გამოც., თბ., 1964, გვ. 179—180, 183—184.

სწორად, მთქმელთა ენობრივი კოლორიტი დაცულია. ამიტომ ეს ჩანაწერები ჩვენს ყურადღებას იქცევენ არა მარტო როგორც ხალხის მხატვრული ქმნილებანი, არამედ როგორც ძვირფასი და სანდო მასალები დიალექტოლოგიური ძიებისათვის.

2. ადრე ვაგონილი და მესხიერებაში ჩარჩენილი ხალხური ქმნილებანის გვიანდელი ჩანაწერები. ასეთი მასალაც უხვად გვხვდება პ. უმიკაშვილის კოლექციაში. ამ გზით აღუდგენია მას არა მარტოდენ ათეულობით ზღაპარი, თვით ხალხური ლექსებიც. ბუნებრივია, რომ ამ რიგის პროზაულ ტექსტებს აზის ჩამწერის ენობრივი ბეჭედი, ისინი უფროა ლიტერატორულად დამუშავებულ-დახვეწილი, თუმცა მათში აქა-იქ ისეთი დიალექტური ფორმებიცაა ჩართული, რომელიც მოცემული კილოსათვის დამახასიათებელი არც დღეს არის და არც ასი წლის წინათ უნდა ყოფილიყო.

საილუსტრაციოდ დავიმოწმებთ მხოლოდ ერთ ტიპობრივ მაგალითს. პ. უმიკაშვილის არქივში დაცულია მშვენიერი ზღაპარი „გერისა და დედინაცვლისა“, გადაწერილი პირადად კოლექციონერის მიერ (ფ. არქ., 4142). ტექსტი ძირითადად გამართულია იმ დროინდელი ნორმების მიხედვით და თან ახლავს ჩამწერის საგულისხმო შენიშვნა: „გამიგონია სოფ. კუმისის გლეხის ქალის ხანუმასაგან, ქალაქელის შარვაშიძის მეუღლისაგან, 1880 წელს ტფილისში, დავწერე 1882 წლის [მ]კათათვეს ტფილისში. პ. უმიკაშვილი“.¹

ამ შენიშვნას კომენტარი აღარ სჭირდება. პ. უმიკაშვილს ზღაპარი გაუგონია 1880 წ., ხოლო მესხიერებაში ჩარჩენილი აღუდგენია („დაუწერია“) ორი წლის შემდეგ, 1882 წელს. ანალოგიური მინაწერი ახლავს მეორე ზღაპარსაც („ხოხბის წყალობა“):² „გავიგონე ბებურიშვილისაგან, ტფილისს, მაისს, 1882 წ. გურულისაგან... გურულებში ქობულეთლები, როგორც მეზობლები, დადიან და კარგი მოზღაპრეები არიან. ეს ზღაპარი იქიდან თუ არის, არ ვიციო“ (ფ. არქ., 242).

¹ პ. უმიკაშვილი, ქართული ხალხური სიტყვიერება, II, შემდგენელნი პროფ. მ. ჩიქოვანი და ვ. შატაბერიძე, მ. ჩიქოვანის რედ., თბ. 1964, გვ. 290; ტექსტი ნ. იქვე, გვ. 109-114.

² ტექსტი ნ. იქვე, გვ. 170-173.

მსგავსი მინაწერები ახლავს არა მარტოდენ პირადად პ. უმიკა-
შვილის ჩანაწერებს, არამედ მის კოლექციაში დაცულ ნაცნობ-მეგობ-
ბართა და კორესპონდენტთა მოწოდებულ ტექსტებსაც. კერძოდ,
გიორგი კალანდაძის მიერ პ. უმიკაშვილისათვის მიწოდებულ ზღა-
პარს ასეთი შენიშვნები ერთვის: „ბედის მწერალი“: „ეს ზღაპარი
სიპატარავიდან მახსოვს, არ ვიცი კი, ვისგან მისწავლია“; „ზღაპარი
შვილთა ბედნიერებისა“: „ეს ზღაპარი მაქვს გაგონილი ოზურგეთის
მცხოვრების ონისიმე შავარდნაძისაგან, რომელიც ცოცხალი არ
არის ახლა; „ზღაპარი სამი ძმა კაცისა“: „ეს ზღაპარი სიპატარავი-
დან მახსოვს, არ ვიცი, ვისგან მისწავლია“ და მრავალი სხვა (ფ.
არქ. , 6283—87).

ამ გზით ჩაწერილი თუ აღდგენილი ტექსტები უფრო სტილიზე-
ბულია და რამდენადმე სამწერლობო ენის მიხედვითაა გამართული.
ცალკე დიალექტური ფორმები აქაც გვხვდება, მაგრამ ხშირად
ძნელდება მათი გარჩევა აშკარა ლაპსუსებისაგან, რისაგანაც პ. უმი-
კაშვილის ჩანაწერები, სამწუხაროდ, თავისუფალი არ არის. დიდი
ნაწილი კოლექციონერის არქივში დაცული ამისთანა ტექსტებისა
დღეს გამოქვეყნებულია¹ და მათზე დაკვირვებით შეგვიძლია დავრ-
წმუნდეთ თქმულის ჭეშმარიტებაში. ამ ტექსტებს ღირსება თითქოს
არ აკლია, მაგრამ ამა თუ იმ კუთხის ენობრივი კოლორიტის გასათ-
ვალისწინებლად მათ ჩვენებს ვერ დავეყრდნობით.

3. დასასრულ რამდენიმე სიტყვა პ. უმიკაშვილის მოწაფეთა,
ნაცნობ-მეგობართა და კორესპონდენტთა ჩანაწერებზეც უნდა ით-
ქვას. ასეთი ტექსტები რაოდენობით გაცილებით მეტია და, შეიძ-
ლება ითქვას, კოლექციაში მთავარი ადგილი სწორედ მათ უჭირავს.
როგორია ამ ტექსტების ენობრივი სამოსელი?

მათი დიდი ნაწილი, ირკვევა, ჩაწერილია მთქმელთა კარნახით
და ენობრივად ისეთისავე სანდო დოკუმენტების შთაბეჭდილებას
ტოვებს, როგორსაც პირადად კოლექციონერის, პ. უმიკაშვილის,
მიერ მოპოვებული მასალები. აქ დაცულია ამა თუ იმ კილოსათვის
ბუნებრივი ნიუანსები და კოლორიტი, რაც შემკრებთ მთქმელთაგან
მოუსმენიათ და რის ფიქსირება მათ შესაძლებლად დაუნახავთ.

აჭარაში ჩაწერილ ერთ ხალხურ სიმღერას სოლალაზე ახლავს

¹ პ. უმიკაშვილი, ქართული ხალხური სიტყვიერება, შემდგენლნი
პროფ. მ. ჩიქოვანი და ე. მაცაბერიძე, ტ. I—IV, თბ., 1964.

პ. უმიკაშვილის მოზრდილი მინაწერი: „ეს სამღერები დამიწერ[ეს] სიტყვასიტყვით, გამოთქმის შეუტველელად, ასოს შეუტველელად და ისე, როგორც უთქვამთ (როგორც ДИКТОВАЛИ) გლებებს. ზოგი ამათგანი არის ადგილობრივი ნაწერი. ზოგი ქალაქში. ყოველი სიმღერის ქვეშ მიწერილია, სადაურის მცხოვრების სიტყვით დამიწერია, შეიძლება, რომ ზოგიერთი სიმღერა იქაური არ იყოს, სადაურიც თვითონ მთქმელია, მაგრამ ამგვარი სხეველ ლექსები ბევრი არ არის და ამის გარდა თითქმის დარწმუნებით შეიძლება [ითქვას], რომ ენის ნაკლებანე შევატყოთ, რომელ ლექსს რომელ მხარესა მღერიან. მაგრამ დავნიშნამ სოფლისა და მხარის სახელს, სადაცა მღერიან. დავნიშნამ კიდეც. რომელ წელში და ადგილას დამიწერია. რაც სიმღერებია შეკრული 1859—1864 წლებამდის — ამათგან ერთ ჰაზიანი სიმღერები ერთათ დავწერო“ (ფ. არქ., № 123).

პ. უმიკაშვილს, როგორც ზემოთაც ითქვა, ადგილებზე მრავალი კორესპონდენტი ჰყავდა. ესენი იყვნენ სხვადასხვა მომზადებისა და მოსაქმეობის ადამიანები, რომელთაც ერთი მიზანი ჰქონდათ: გარკვეული სამსახური გაეწიათ დიდი ეროვნული საქმისათვის. ისინი უანგაროდ, დიდი ხალისით, დაულალავად კრებდნენ ხალხური სიბრძნის მარგალიტებს და აწვდიდნენ პეტრე უმიკაშვილს. ჩვენ განსაკუთრებით უნდა აღვნიშნოთ იმ კორესპონდენტთა ჩანაწერები. რომლებიც ყოველმხრით სანდოა, თანაც ზოგი მათგანი მთქმელთა და ჩამწერთა ძვირფასი შენიშვნებითაა მდიდარი. ეს, უწინარეს ყოვლისა, ითქმის იასონ ნათაძის მიერ 1882 წელს აჭარაში ჩაწერილი, გიორგი კალანდაძის მიერ 90-იანი წლების გურიაში, ალექსი მაჭოშვილის მიერ 1893 წელს თუშეთში, ალ. ჯანდიერის მიერ 1868 წელს კახეთში, დავით ხიზანიშვილის მიერ 1884 წელს ფშავში, გიგო შარაშიძის მიერ 1874 წელს გურიაში, ზაქარია ციციშვილის მიერ 1893 წელს ქართლში, ეფრემ გოძიაშვილის მიერ 1884 წელს ხევში, ბერდია გამლივარაულის მიერ 1876 წელს სევსურეთში, ა. კვალიევის მიერ 1875 წელს იმერეთში ჩაწერილი მასალების შესახებ. მათ მეტ ნაწილს ერთვის მოკლე ლექსიკურ-გრამატიკული კომენტარები, კუთხურ სიტყვათა და გამოთქმათა განმარტებანი. გ. შარაშიძის ჩანაწერებს, რომლებიც გურული მეტყველების ძველ, სანდოდ გადანუსხულ ნიმუშებად უნდა მივიჩნიოთ, იმითაც აქვთ მნიშვნელობა, რომ ჩამწერმა, ცნობილმა პედაგოგმა და ლექსიკოგრაფოსმა, თავისი ლექსიკონის

მასალა პირველ რიგში სწორედ ტექსტებიდან ამოკრება. საინლუსტრაციოდ შეგვიძლია დავიმოწმოთ ქალ-ვაჟის სამიჯნურო გალექსება, ჩაწერილი 1874 წელს.¹ ტექსტში დაცულია კილოს ნორმები, სტრუქტურა, ლექსიკა. განსაკუთრებით მდიდარია ლექსი ადგილობრივი სიტყვებით: ჩ ე ს ტ ი-მ ე შ ტ-ი, კ უ კ უ ნ ი ა, დ ა ხ-ჩ უ ლ-ი, რ ჯ ა (ვირჯები), ს ტ ა ვ ლ ე ბ ა (||სწავლა), ე ლ ე გ-ი, ო ყ ო (||ოჯო), ჭ ი ნ ჭ-ი, ჭ ა ჭ ვ-ი, გ ა ყ დ ვ ა ნ ე ბ ა (||გაყდვანება), მ ა დ ე ნ-ი, ს ე ნ თ-ი... ამ სიტყვებიდან გ. შარაშიძეს თავის „გურულ ლექსიკონში“ შეუტანია: „გ ა რ ჯ ა („მე სტორედ რჯულზე ვირჯები“); ე ლ ე გ-ი („რომ შემოიკერე ე ლ ე გი“): მამაკაცის ტანსაცმელი, უსახელოებო, ყანაოზის ან სხვა აბრეშუმის ქსოვილისა, მოსირმული, დილებით შეკერილი, თურქ. elek; კ უ კ უ ნ ი ა || კ უ კ უ ნ ი ე-ი („ყოვლისფრიდან შვენებულო, კუკუნიავე, ჩემო ერთო!“): პატარა და კობტა რამ, ხმარობენ პატარა და კობტა ქალის ეპითეტად; ო ყ ო („რა იქნა, ო ყ ო, მომკალი, ჯავრით გული ამივსე!“): ო ჯ ო (||ვაყო) შორისდებული; იხმარება საუბარში როგორც ვაყო, ვეყო! უფრო გაჯავრებას გამოხატავს: „ოჯო! ვინცხა გაპალახვიებს თავს აქანაი“. ხშირად ცოლი ქმარს სახელს არ უძახის, ასეთ შემთხვევაში ამ სიტყვით მიმართავს; ს ე ნ თ-ი („სამუსაიფოთ ვერ გნახე, როგორც იმგვარი ს ე ნ თ ი ა!“): ადგილმდებარეობის გარკვევა გამოცნობა — რა მხარეს არის აღმოსავლეთ-დასავლეთი...².

ასეთია პ. უმიკაშვილის კოლექციაში დაცული ტექსტებისა და თავად მის მიერ ჩაწერილთა ენობრივი სამოსელი.

ამ მცირე მიმოხილვიდან ირკვევა, რომ პ. უმიკაშვილი დიდ ყურადღებას აქცევდა ხალხურ ქმნილებათა ენას, ტექსტების ჩაწერისა და პუბლიკაციისას ხელმძღვანელობდა მეცნიერულად სწორი პრინციპებით. ხალხურ თხზულებებს უნარჩუნებდა იმ კუთხის კოლორიტსა და ენობრივ სამოსელს, სადაც მას პოულობდა და იწერდა. პ. უმიკაშვილის ფოლკლორული ჩანაწერების ენა ხალხის ნამდვილი სალაპარაკო ენაა თავისი მდიდარი ლექსიკით, გონება-

¹ პ. უმიკაშვილი, ხალხური სიტყვიერება, I, თბ., 1937, გვ. 309-311; მეორე გამოც., თბ., 1964, გვ. 55-57.

² გ. შარაშიძე, გურული ლექსიკონი: „ქართველურ ენათა ლექსიკა“, I, პროფ. ვ. ბერიძის რედ., თბ., 1938.

მახვილური გამოთქმებით, ხალასი სტილითა და სინტაქსური კონსტრუქციებით. ეს ტექსტები ხალხის სალაპარაკო ენის დოკუმენტებია. ამასთან ბევრი მათგანი გვაწვდის სანდო ცნობებს ამა თუ იმ ადგილობრივი დიალექტის თავისებური ფონეტიკურ-გრამატიკული და ლექსიკური პროცესების წარმოსადგენად და გასათვალისწინებლად.

11. მიმართვა თანამედროვე ხალხურ ლექსში

თანამედროვე ხალხური ლექსით რომ ვამბობთ, მხედველობაში გვაქვს თანამედროვე ხალხური კაზმულსიტყვაობა მთლიანად, მისი ყველა სალექსო ჟანრი, ფიქსირებული ადგილზე უშუალო შესრულების პროცესში. დღეს ჩვენ საშუალება გვაქვს თანამედროვე ხალხური ლექსის ენობრივი ქსოვილის განვითარებას თვალყური მივადევნოთ მთელი მისი ასაკის მანძილზე — მოქმედიდან ჩამწერამდის. ეს ერთგვარად აადვილებს პრობლემის გადაჭრას.

მაგრამ ხალხური ლექსის, მითუმეტეს თანამედროვე გარითმული სიტყვაობის, ენობრივ ნიშან-თვისებათა გამოწვლილვას მაინც მრავალი სირთულე ახლავს. მთავარი სიძნელე ის არის, რომ თანამედროვე ლექსი ხალხში ტრიალებს ტრადიციულთან ერთად, აღმოცენებულია მის უშუალო წიაღში, ხოლო მისგან განსხვავებით ამ ხალხურ ლექსს სადღაც ახლოს ჰყავს ავტორი, რომელიც ერთგვარად გულისყურს აპყრობს საკუთარი ნათქვამის მიმოქცევას ადგილიდან ადგილზე. ტრადიციული რეპერტუარი ხალხური ლექსისა ამ მხრით უფრო მყარია, ვიდრე თანამედროვე ხალხური ლექსისა, რადგან მისი პირველმოქმელი დიდად შორდება ჩვენს ეპოქას, ტრადიციულს შთამომავლობა უვლის და ინახავს, თანამედროვეს კი, ვფიქრობ, არ შეეცდები თუ ვიტყვი, ორი კირისუფალი ჰყავს: ხალხი, ვის საკუთრებასაც ის უკვე წარმოადგენს, და თავად უჩინარი ავტორი, თუ ავტორმოქმელი, რომელიც შეფარვით კვლავ უთვალთვალავს მის უბეში ნაბარტყევს და უვლის მას. ამას ემატება მოქმედიც, თანაავტორის უფლებით რომ გამოდის ხოლმე და საკუთარ სამოსელში ახვევს, საკუთარი კუთხის სამეტყველო მელოდიკასა და აქცენტუაციას უფარდებს სხვა დიალექტურ გარემოში შობილ ქმნილებას. ყოველივე ეს, ცხადია, ფაქტია და გარკვეული სიძნელის წინაშე გვაყენებს.

მაგრამ ეგ ცალკე პრობლემა არის და ამაზე დაწვრილებით სხვა დროს შეიძლება ვისაუბროთ. აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ მიმართვას ხალხურ ლექსში განვიხილავთ იმ ჩანაწერთა მიხედვით, რომლებიც პროფ. ქს. სიხარულიძის კრებულშია შეტანილი (ხალხური სიბრძნე, ტ. IV, 1966). ჩანაწერი ბევრია, ბევრი კარგი კრებულიცაა გამოცემული. მხედველობაზე გვაქვს პროფ. ზიხ. ჩიქოვანის, პროფ. ე. ვირსალაძისა და სხვათა ცნობილი გამოცენები, რომელთა ჩამოთვლა შორს წაგვიყვანდა. მაგრამ აქ შევჩერდებით მხოლოდ დასახელებულ გამოცემაზე, როგორც უკანასკნელ და უანრობრივად შედარებით ყველაზე სრულ გამოცემაზე. საანალიზოდ სულ ასიოდე ლექსია აღებული, ჩაწერილი 1930—1960 წლებში რესპუბლიკის სხვადასხვა კუთხეში. დაკვირვება მხოლოდ ამ მასალას ეხება, მაგრამ, ვფიქრობთ. მიღებული შედეგები გვაჩვენებს ზოგად კანონზომიერებებსაც მიმართვის ფუნქციის შესახებ თანამედროვე ხალხურ ლექსში საერთოდ.

მიმართვას ჩვენ სინტაგმატურ ასპექტში ვიხილავთ, მაგრამ გვესმის ისეთ სინტაქსურ ერთეულად, რომელიც წინადადების მოდელის გარეთ დგას. ამთავითვე უნდა გვახსოვდეს, რომ წინადადება, ორგანიზებული შენაერთი სიტყვებისა, შეკრული სტრუქტურული ძაფებით. ვერ იგუებს წოდებითის ფორმას და მას საკუთარი საზღვრების იქით აყენებს.

ძველი და ახალი ქართული ენის სტრუქტურის მკვლევრებს (ხ. მარი, ა. შანიძე, ა. ჩიქობავა, ვ. თოფურია, ი. იმნაიშვილი, შ. ძიძიგური, ა. კიზირია, ლ. კვაჭაძე, რ. შამელაშვილი და სხვები) მიმართვა ერთსულოვნად განკერძოებულ სიტყვად მიაჩნიათ და ეგ აზრი დღეს საყოველთაოდ გაზიარებულია. არის სხვა მოსაზრებანიც, განსაკუთრებით რუსულსა და დასავლეთის გრამატიკაში, მაგრამ მათი გაზიარება ძნელია, რადგან წამოყენებული შეხედულებანი ნაკლებარგუმენტირებულია.

მიმართვაში ერთერთს უპირისპირდება გამომსახველობის საშუალება და სტრუქტურა. მიმართვა გამომსახველობის საშუალების ფუნქციას უეჭველად ასრულებს, მაგრამ სტრუქტურულად დაკავშირებული არ არის და არც შედის სინტაქსურ დამოკიდებულებათა სფეროში, გრამატიკული მოდელის გარეთ დგას. რამდენადაც მიმართვა წინადადების კომპონენტი არ არის, ამდენად

მისი განხილვა წინადადების წევრის დონეზე სტრუქტურული კონცეფციის თანახმად ვერ ხერხდება. იგი ვერც ფონემატიკურ და ვერც წინადადების დონეზე განიხილება. ჩვენ გვგონია, სწორი იქნებოდა მხოლოდ მიმართვის ანალიზი მორფემატიკურსა და სიტყვაფორმის დონეზე, მით უმეტეს -ოი-ვი ნიშნის მორფონოლოგიური ასპექტით შესწავლა საშუალებას მოგვცემს, გამოვარკვიოთ, თუ რა ფუნქცია აქვს მას ქართული ენის გამომსახველობის, საკომუნიკაციო სისტემის ისეთ ერთეულთა შორის, რომლის უმაღლეს დონეს გამოთქმა ქმნის.

გამოთქმა იმ გაგებით, რასაც სტრუქტურული ლინგვისტიკა გვთავაზობს, არ გულისხმობს და ვერც იგულისხმებს მიმართვას. არც ერთ დონეზე იგი სტრუქტურულად არ უკავშირდება ენის საკომუნიკაციო ერთეულებს, გამოიყოფა განკერძოებით და გამოთქმის საზღვრებში ვერ ექცევა. მისი ჩართვა მოდალურ სიტყვათა სისტემაში გამართლებული იქნებოდა იმდენად, რამდენადაც მიმართვა მართლა მოქმედებს გამოთქმის მოდალურ იერზე. მაგრამ მორფოლოგიური ანალიზი მიმართვისა ამ ასპექტის დაშვების შესაძლებლობასაც გამოირიცხავს.

მაშ რა განაპირობებს მიმართვას წყობილსიტყვაობასა და სადასიტყვაობაში?

სადასიტყვაობაში მისი ახსნა გამოთქმის დონეზე უფრო დამაჯერებელ დასკვნებს გვაძლევს. მაგრამ წყობილსიტყვაობაში საქმე ბარია ის ძაფები, რომლითაც ის საკომუნიკაციო ერთეულს—გამოთქმას უკავშირდება, როგორც ამ ერთეულის ელემენტი. არის კი ელემენტი საკომუნიკაციო ერთეულისა?

ტრადიციულ ლექსში მიმართვა უზენაეს ძალას ეხება და გრამატიკის დონეზე სტრუქტურულ მოდელს შორდება. მიმართვა უზენაეს ძალას ეხებოდა, რადგან ის იყო ქებისა თუ თხოვნის პირველი ობიექტი. ამიტომ მიმართვა ჩვეულებრივ თავდაპირველად ქებითი უანრის წყობილსიტყვაობის ატრიბუტად უნდა მივიჩნიოთ. შემდეგ ქების საგანი გახდა არა მარტო უზენაესი ძალა, შემოქმედი სინამდვილისა და პატრონი ბედისა. არამედ თვით ადამიანი, ბუნება და მათი ატრიბუტები. აქ ჩვენ ადამიანის აზროვნების საფეხურებსაც ვხვდებით, ხოლო ამ აბსტრაქტული და სინთეზური აზროვნების შედეგის ენობრივი ასახვა საკომუნიკაციო ერთეულების სახით გვე-

ლინება, უწინარეს ყოვლისა გამოთქმის ან მისი ელემენტების სახით.

1888 წელს „ივერიაში“ გამოქვეყნდა მშვენიერი ხალხური ლექსი „ქალაქის არევა“, რომელიც ასე იწყება: „ღმერთო, რადიდი ბრალია არევა ქალაქისაო, ნეფის ერეკლეს სიკვდილი, ქართველთა კელმწიფისაო“. 1913 წელს ამ ლექსის ვარიანტი ხევსურეთში ჩაუწერია ა. შანიძეს ბაჯა ოჩიაურის თქმით, სადაც მიმართვის ობიექტი უცვლელად არის გამეორებული (ა. შანიძე, ხევსურული პოეზია, გვ. 23). ღმერთი მიმართვის უმაღლესი ობიექტია აქაც. მას შესთხოვს კაცი ყველაფერს. ამიტომ იგი გამოთქმას ინტონაციურად უკავშირდება და არა სტრუქტურულად. ა. შანიძის ცნობილ კრებულში ამის ბევრი ნიმუში გვხვდება: „ღმერთო, რადიდი ბრალია, ნაპირი მოსტყდა ცისაო, დაეცა სტეფანწმინდასა მაგ სვიმონაის შვილსაო“ (ა. შანიძე, იქვე, 215); „ღმერთო, ერთობით მიცინხარ, ჰო, ჰო, ჰო, ჰოი, არ დამიწყევია ღონება, ჰო... ნუ შიმცემ პილწსა ეშმაკსა, შენ მომეც კჳუა-გონება!“ (პ. უმიკაშვილი, ხალხური სიტყვიერება, თბ., 1937, გვ. 342). მიმართვის პირია კოპალა ღვთაება: „კოპალავ მშვენიერო, მიშველე, მკარ-თე-თრო, გოზა-ფართოო!“ (ა. შანიძე, იქვე, გვ. 225); მიქელ-გაბრიელი ღვთაება: „მიშველე, მიქელ გაბრიელ, ეშმაკმან არ მიხუმროსა, არ ჩამაგდოს ჯოჯოხეთში, კარი არ მიმიხუროსა“ (პ. უმიკაშვილი, ხალხ. სიტყვ., გვ. 342); სიკვდილი: „თუ ღმერთი ჩემი შემწეა, სიკვდილო, ვერას მიზამო“ (იქვე, გვ. 228); „სიკვდილო, თავსაც არ მოგცემ, თავიც რომ ქვაზედ ახალო!“ (იქვე, გვ. 229); „სიკვდილო გასაოკრებო, ნუ ხარ ვაშკაცის მტერია!“ (ა. შანიძე, ხევსურ., გვ. 218)...

ობიექტი იცვლება იმის მიხედვით, თუ ვის შესთხოვს მოლაპარაკე, ღვთაებას თუ მის მოადგილეს, ბოროტსა თუ კეთილ ძალას, მოგვიანებით ადამიანს, საგანს, ნივთს, მოვლენას, ცხოველს, ფრინველს... ამრიგად, ობიექტი პირველი მიმართვისა იყო ღვთაება, რომელსაც შესთხოვდა შემოქმედი ძალასა და ღონეს. ამის კლასიკური ნიმუში ქართულ პოეზიაში ხალხური სიტყვაობის შემდეგ მოგვცა შ. რუსთაველმა. მგოსანი უზენაეს ძალას შესთხოვს:

პე, ღმერთო ერთო, შენ შეპქმენ სახე ყოელისა ტანისა,
შენ დამიფარე, ძლევა მეც დათრგუნვად მე სატანისა;
მომეც მიჯნურთა სურვილი, სიკვდილდე გასატანისა,
ცოდვათა შემსუბუქება, მუნ თანა წასატანისა.

ღმერთო ერთო პოეზიის ტრადიციულ ჟანრებში ბუნებრივი კომპონენტი სალექსო სიტყვაობისა და ამ გარემოებას, როგორც ცნობილია, თავისი ახსნაც აქვს. ჩვენ მისი გახსენება დაგვიჭირდა მიმართვის ტრადიციული ფუნქციის წარმოსადგენად.

თანამედროვე ხალხურ ლექსში დაცულია მიმართვის ტრადიციული ფუნქცია. აქ თხოვნის მოდალური იერი წინა პლანზეა წამოწეული, მიმართვა ჩართულია დიალოგში და მეტი ექსპრესიული ძალა ეძლევა გამოთქმას. ლირიკულ ლექსში, სადაც დიალოგი არა გვაქვს, მიმართვა უფროა დატვირთული, ვიდრე დიალოგში. ლირიკულ ლექსში მიმართვას ინტონაციურ-ემოციური ფუნქციაც ენიჭება და განსაკუთრებით სამშობლოს ქების გადმოცემისას ლექსს მხატვრულ-ესთეტიკურ ძალას ჰმატებს.

ს. მაკალათიას მიერ 1936 წელს ჩაწერილ ხალხურ ლექსში, რომელიც სამშობლოს ქებათაქებას წარმოადგენს, და რომელიც პროფ. ქს. სიხარულიძის ჩვენ მიერ დასახელებულ კრებულშია გამოქვეყნებული, სათაურიც ასეთი აქვს — „ჩემო სამშობლოვ“, სულ 58 სიტყვაა გამოყენებული და ოცი მათგანი, სათურთან ერთად, მიმართვის წყვილებს ქმნის. ლექსში მიმართვის ობიექტია სამშობლო და მისი მთა-გორი, ტყე-ველი, კლდე და მთა, სოფლები, ცხოველები, ფრინველები, ადამიანები. ეგ სიტყვები წოდებითის ფორმითაა დემონსტრირებული, თან ეპითეტებიც ახლავს იმავე წოდებითში და ერთობლიობა მიმართვათა ქმნის ლექსის მთლიან ორკესტრს, ქებათაქების საგალობელს. აი, როგორ ჟღერს მიმართვის წყვილები ლექსში:

ჩემო სამშობლოვ, ველებიანო მთა-გორო, ველებიანო მიდამოვ,
წყლიანო თოვლო, რქიანო ჭიხვნო, ტყიანო ველებო, ცხვრიანო
ველებო, მტრიანო მეცხვარევე, მხრიანო ორბო, ძვლიანო სიმაგრევე...

ეპითეტმა დააკონკრეტა საგანი, ადიექტივი აზუსტებს სუბსტანტივს და იქმნება მიმართვის წყვილი. მართალია, ეს წყვილი მეტყველების დამოუკიდებელ ერთეულს ვერ ქმნის, ვერც ელემენტადაა შესული სიტყვათა ორგანიზებულ შენაერთში და ვერც სათ-

ქმელის დონეს არკვევს, მაგრამ მთლიან მსჯელობას მოდალურ ნიუანსს აძლევს და ლექსის საერთო პათოსს გვაჩვენებს, მთელი ლექსი თავისი მხატვრული კომპონენტებით ერთიან მიმართვას წარმოადგენს.

აი, როგორ ეღერს მთელი ლექსი:

ჩემო სამშობლოვ, მთა-გორო,
მიდამოვ ველებიანო,
ქვევით ხეებო, გარშემო
სულ მუღმივ თოვლო წყლიანო;
გაღმა-გამოღმა კლდეებო
და იქვე ჭიხენო რქიანნო,
მაღალ გორაზე, სამებავ,
ირგვლივ ველებო ტყიანო;
მაღლა ასულო მყინვარევ,
სულ მუღმივ ყინულიანო,
ქვევით სოფლებო ხევისავ,
ველებო მუღმივ ცხვრიანო,
იქვე ჩვენებურ მეცხვარევ,
სულ მუღმის ქვეყნად მტრიანო,
სალი კლდით გამოზრდილიხარ,
ორბო, შე მძლეო, მხრიაანო,
მტრის დასახვედრად მზადა ხარ,
სიმაგრევ სპილოს ძვლიანო.
(ხალხური სიბრძნე, IV, თბ., 1964, გვ. 483).

სათქმელის ერთეულს ლექსში დამოწმებული 58 სიტყვიდან მხოლოდ „სალი კლდით გამოზრდილი ხარ“ და „მტრის დასახვედრად მზადა ხარ“ — მეორე პირის ფორმები ქმნიან, მიმართვის ფორმულები ყველა მეორე პირისადრია განკუთვნილი და ეს ორი სათქმელიც მეორე პირისაკენაა დამართული. ამრიგად, ლექსი მთლიანად მიმართვას, მიმართვის ფორმულათა ერთობლიობას.

ასეთივე პოზიცია უჭირავს მიმართვის ფორმულებს სამშობლოსადმი მიძღვნილ მეორე სახატბო ლექსში, რომელიც 1939 წელსაა ჩაწერილი ფშავში. ლექსი სულ 16 სტრიქონს შეიცავს, საიდანაც 12 სტრიქონი მიმართვის ფორმულებს უჭირავს. მიმართვის წყვილები ასე გამოიყურებიან: ჩემო ქვეყანავ, ჩემო სამშობლოვ,

მზიურო სამშობლოვ, სოციალისტურო ცხოვრებავ, კოლექტიურო შრომავ, საბჭოთა ხელისუფლება, კანონიერო მთავრობავ, მსოფლიოში ძლიერო, ათასფრად აყვავებულო, ძლიერო მთავრობავ, აყვავებულო ქვეყანავ, ტურფავ ქვეყანავ, ლაზათიანო ქვეყანავ, სხივებიანო ქვეყანავ.

ფორმულებში ადიექტივები ჭარბობენ სუბსტანტივებს. სუბსტანტივებია: ქვეყანავ, სამშობლოვ, შრომა, ცხოვრება, ხელისუფლება, მთავრობავ — სულ 6 სიტყვა; ადიექტივებია: მზიურო, კოლექტიურო, კანონიერო, ძლიერო, აყვავებულო, ტურფავ, ლაზათიანო, განათებულო, სხივებიანო, სოციალისტურო... სულ 10 სიტყვა.

ლექსში მთლიანად 44 სიტყვაა, რომელთაგან 17 მიმართვის ფორმულებს ქმნის, ხოლო ლექსი საერთოდ ასე ჟღერს

სალამი, ჩემო ქვეყანავ,
ჩემო სამშობლოვ მზიურო,
სოციალისტურ ცხოვრება
და შრომა კოლექტიურო,
საბჭოთა ხელისუფლება,
მთავრობავ კანონიერო,
შექმნილო ციხე-სიმაგრედ
მთელ მსოფლიოში ძლიერო,
აყვავებულო ათასფრად,
ტურფავ და ლაზათიანო,
განათებულო წითლადა,
ოქროს მზის სხივებიანო.
მთელს მსოფლიოში დიდი ხარ,
გიგანტურ მხარედ გოვლიანო,
შენი სიმდიდრის რიცხვებსა
ბრძენნი ვერ დაითვლიანო.
(ქს. სიხარულიძე, ქართული ხალხური სიტყვიერება,
ჭრესტომათია, II, თბ., 1961, გვ. 263).

მიმართვაში გაცოცხლებულია არაცოცხალი ბუნებაც და ალაპარაკებულია იგი. მიმართვის ფორმულებმა შექმნეს მეტი, ვიდრე თავად მიმართვა წარმოადგენს, შექმნეს სამშობლოს მომხიბლავი სახე.

ხალხურ ლექსებში მიმართვა ბუნებრივი ფენომენია. მთქმელი აქ განუსაზღვრელი უფლებით სარგებლობს, არ არის შეზღუდული, ამიტომ ან დიალოგს მიმართავს ლირიკულ გმირთან ან ამ მიზნით

იყენებს მიმართვის მზა ფორმულებს, ან ქებას უძღვნის რომელიმე მეორე პირს, ან კიდევ უბრალოდ მიმართავს მსმენელს, საგანს, ნივთს.

მიმართვის აღრესატია ადამიანი: „შ რ ო მ ი ს შ ვ ი ლ ე ბ ო, გაიგეთ, დღეს შვიდი ნოემბერია“ (ხალხური სიბრძნე, IV, 282); „შ რ ო მ ი ს შ ვ ი ლ ე ბ ო, ავიღოთ ხელში ნამგალი, კვერია, რომ გაბედულად შევძახოთ, დღეს შვიდი ნოემბერია!“ (იქვე).

წოდებითის ფორმები აქ ყველგან მიმართვას. ასევეა: „ლექსი თქვი, დ ე დ ი ს ე რ თ ა ო, ახლანდელ თაობაზედა“ (იქვე, 489); „დ ე დ ა ო, ხ ე ვ ს უ რ ი ს ქ ა ლ ო! გვარ არ აყვილო გვარზედა“ (იქვე); „დაგიცავ ჩემის მკერდითა, დ ე დ ა ო, ძუძუ-რძიანო“ (იქვე, 490); „გულს არ გავიტეხ, თ ე დ ო ო, მუდამ მწყემსობა მგულია“ (იქვე, 494); „შ ვ ი ლ ო, წინათა სციოდა, არვინა ჰყავდა პატრონი“ (იქვე, 501); „ახალ დრომ მოგვცა, დ ე დ ა ო, ჩვენ ასე ტყბილი ქონება“ (იქვე); „გულს ჩაინერგე ეს სიტყვა, შ ვ ი ლ ო, გაზრდილო დედისა“ (იქვე); „მენაც მაგასა ვფიქრობდი, დ ე დ ა ვ, გამზრდელი შვილისა“ (იქვე)... ანალოგიურ პოზიციას იჭერს მიმართვა სხვა ლექსებშიაც: „მინდა წერილი მოგწერო, ძ მ ა ო, ქალაქის მუშაო. ძველი წარსული ცხოვრება, გეტყვი, რამ ჩამოფუშაო“ (ქს. სინარულიძე, ქრესტ., II, თბ., 1962, გვ. 262); „სიმართლეს ვიტყვი მოხუცი, თუნდაც გამიხდეთ მძრახავი, იმას გისურვებთ, შ ვ ი ლ ე ბ ო, დაიცვათ თქვენი საზღვარი“ (იქვე, გვ. 265); „დაჰბერე. დაკა. ი ა ს ე, ჩაქუჩს მოავლე ხელია“ (იქვე); „წავიდეთ, ძ მ ე ბ ო. წავიდეთ, წავიდეთ წითელ ჯარშია“ (იქვე, გვ. 268) „წავიდეთ, ძ მ ე ბ ო, წავიდეთ, ვისწავლოთ შინ და კარშია“ (იქვე, გვ. 269); „ჩ ვ ე ნ ო ჭ ა ბ უ კ ნ ო, მზეში რომ ხარობთ, სამშობლოს მკერდზე დაიზარდენით“ (იქვე, გვ. 269); „შ ვ ი ლ ო, დედის ნ ე ტ ა რ ე ბ ა ვ, საითა ხარ, რომელ მხარეს?“ (იქვე, გვ. 275)... გაბაასების ჟანრის ხალხურ ლექსებში მიმართვას უფრო მეტი ადგილი ეთმობა. ამის ნიმუშად შეიძლება დავასახელოთ „გაბაასება ქალ-ვაჟისა“, ჩაწერილი 1908 წელს.

— ქ ა ლ ო, შენმა სილამაზემ დამწვა კაცი. დამანელა.

— ბ ი ჳ ო, მოდი. დამეხსენი, შემოგველოს თავზე ყველა.

— ქ ა ლ ო, მითხარ, რაზე მწუნობ, რათ მიკიდებ თავზე ჩალას...

(იქვე, გვ. 267).

სახოტბო ლექსებში გვაქვს: „შ ე ნ ს ა ყ ვ ა რ ე ლ ო მ ფ რ ი -

ნ ა ო, ძ მ ა ო, ნაქებო მზისაო, ქო რ-შე ვ ა რ დ ე ნ ო, ა რ წ ი ვ ო, შ ვ ი ლ ო ქართლ-კახეთისაო! პატარა იყავ, გიყვარდა გამოთლა მფრინავ ხისაო, დიდი ხარ, მფრინავ დაგარქვეს, შემმუსვრელ ვერავ მტრისაო!“ (იქვე, 276); „ძ მ ა ო, გისურვებ სიცოცხლეს, დიდებას ქართლის მზისაო, დაპბრუნებოდე სამშობლოს, გიჟმეჟ არავგვს პირსაო“ (იქვე).

ადამიანთან ერთად, როგორც ითქვა, მიმართვის ადრესატია ადგილი, საგანი, მოვლენა, ცხოველი, ფრინველი... ყველაფერი ის, რასაც ეძღვნება ქება, რაც ობიექტია სიმღერისა.

ა დ გ ი ლ ი: „მოგესალმები, ს ა მ გ ო რ ო, მომაქვს სალამი გვიანი; გილოცავ გამარჯვებასა მოხუცი, ქალართმინი“ (ხალხური სიბრძნე, IV, 493); „ს ა მ გ ო რ ო, გვინდა შენს გვერდსა გადავატაროთ კვალია, საუკუნობით მწყურვალსა დაგაღვივინოთ წყალია“ (იქვე); „მ თ ა ო, ჩარიგად მიყვარხარ, ტ ყ ი ბ უ ლ ი ს მ თ ა ო. მალალო! მე შენს წილში ვგუგუნებ, შენს მკერდში გამყავს მალარო“ (იქვე. 496); „მინდა მხურვალედ გიმღერო, ზ ვ ი ა დ ო მ თ ა ო, მაღალო, სამშობლოს მივცეთ ნახშირი, გმირულმა შრომამ დაგვღალოს“ (იქვე, 497); „რ ა ქ ა ვ, მეღირსა კვლავ გნახე, შენთან შეხვედრა მალაღებს“ (ქრესტ., II, 277)...

მ დ ი ნ ა რ ე: „შენ გუებნები, ა ლ გ ე თ ო, წყაროვ არხოტის მთისაო, ატირებული ყინულის ცრემლებო კლდეკარისაო“ (ხალხ. სიბრძნე., IV, 483); „შენი ჭ ი რ ი მ ე, ი ო რ ო, ანკარა წყაროვ ფშიანო, გაღმა-გამოღმა წყარონი გზის პირზე გადმოდიანო“ (იქვე, 484); „მთიდან მოქუხარ, ა რ ა გ ვ ო, ამბავი მიგაქვს ბარადა“...

ს ა გ ა ნ ი: „ამაღლდი, გლეხის კ ე რ ა ო, ღარიბთა ბედის წერაო“ (იქვე, 484); „სამკალად მომწითებულო, ფხაშევერცხლილო ყ ა ნ ა ო, მზისა და მიწის ასულო, ღამაში გოგოს ტანაო“ (იქვე, 488); „რა ბედნიერი რამა ხარ, თ ა ვ თ ა ვ ო, თითის ტოლაო, გადმოგეხვია ღამაში, გულმკერდზე მიგიტოლაო“ (იქვე); „გ უ ლ ო, არ გასტყდე მაშინა, გ უ ლ ო, მაგარო ქვაზედა“ (იქვე, 489)...

ი ა რ ა დ ი: „დაუქარ, ჩ ე მ ო ჩ ო ნ გ უ რ ო, მოჭრილო იფნის ხისაო, ამა ლექსისა მამგონი საბრძოლო გემზე ზისაო; დაუქარ, ჩ ე მ ო ჩ ო ნ გ უ რ ო. მოჭრილო იფნის ხისაო; უნდა იხაროს სამშობლომ, შუქი აფინოს მზისაო“ (იქვე, 490); ტ რ ა ქ ტ ო რ ო, შენი ჭირიმე, რომ ძლიერი ხარ ღონითა, არც

თივა-ქერი გვირდება და არც ბალახი ძოვნითა“ (იქვე, 485); „ტ რ ა ქ ტ ო რ ო, რკინის ლაბა ხარ, დაულალავი შრომითა, არ დამდგომიხარ სახნავში, არც ზარმაც გამოყოლითა“ (იქვე, 485); „როდის მოვიდეს ის წუთი, შ ა შ ხ ა ნ ა ვ, აგახმიანო, მტერს ვეცე გალომებული, ხ ი შ ტ ო, შენ დაგატრიალო“ (იქვე, 490)...

მ ზ ე, მ თ ვ ა რ ე, ც ა: მ ზ ე ო, ნ უ ს ტ ი რ ი, ილიჩი შეგვიმოსევი სხივებით“ (იქვე, 499); „მ ზ ე ვ, ორსავე ერთგვარ გჩვევიათ, თქვენგან გაბრწყინდნენ ყოველნი“... „როცა, მ ზ ე ვ, სახეს გვარიდებ, მზე ჩავიდაო გოდებენ“ (იქვე, 499); „რათა ჰვეიანობ, მ თ ვ ა რ ე ო, გამოდი გორის ფხაზედა, შენ უფრო გეცოდინება, რა ხდება ქვეყანაზედა“ (იქვე, 489). „სამშობლოს ც ა ო, ნათელო, სულში რომ დნები ხსახასით, მინდა გიმღერო შაირი ასი და კიდევ ათასი“ (ქრესტ., II, 285)...

ფ რ ი ნ ვ ე ლ ი: „არწივო, ზეცას ასულო, რად ვერ ჩამოხვალ ბარადა“; „სალი კლდით გამოზრდილი ხარ, ო რ ბ ო, შემძლეო, მხრიანო“ (იქვე, 483); „შეიფრთხიალე, ბ უ ლ ბ უ ლ ო, შენი გალობა მწყურისა“...

ც ხ ო ვ ე ლ ი: „აქ გტოვებ, ჩემო ლ უ რ ჯ ა ო, ვინდა დაგაკრავს ნალებსა?! (იქვე, 496); „გადადი, ც ხ ვ ა რ ო, მოსძოვე, ბალახი ძეძურძიანი“: „მთაში გაზრდილო, ჯ ი ხ ვ ე ბ ო, ჩამოგვეფეთეთ კლდეზედა“...

მ ო ვ ლ ე ნ ა: „ვეუთხარი: ნუთუ, ს ი კ ვ დ ი ლ ო, დარდი არ იცი გულისა!“ (იქვე, 502); „მენაც გეყოფი, ს ი კ ვ დ ი ლ ო, მამკვლელო კაცის გულისა“ (იქვე)...

მიმართვის ობიექტია მთელი სამშობლო თავისი მთა-ბარით, ბარაქიანი ველ-მინდვრებით, ლაყვარდოვანი მდინარე-წყაროებით, ადამიანებით. ამის ნიმუშად შეიძლება მივიჩნიოთ მთიულეთში გაგონილი შშვენიერი ხალხური ლექსი „წერილი ფრონტიდან“, რომელიც 1950 წელს ჩაუწერია თამარ ოქროშიძეს:

სადა ხარ, ჩემო სამშობლოვ,
ქედებო ლაზათიანო,
ტკბილო ათნოხის მთა-ბარო,
ბუნებავ ლაყვარდიანო.
ნეტავი კიდევ გნახავდი,
ზაფხულო ბალახიანო.

შენ, გუდამაყარის სათავევ,
 ლალიან-ბარაქიანო.
 ჩავარდნილ ფასანაურში
 ქუჩაზე გამოვიარო,
 ვხედავ საირმის მწვერვალზე
 მზის სხივნი ეხვევიანო.
 ნუ შესწუხდები, სამშობლოვ,
 გული არ დაიზიანო,
 მე გაზაფხულზე მოვივალ,
 დიდხან არ დავიგვიანო.
 შენც დამეხმარე, სამშობლოვ,
 ლექსი არ დავაგვიანო,
 მითხარ: შენ, ჩემო გაზრდილო,
 ტკბილო ბუღბუღის ხმიანო.
 ტილო, ჩვენო ადგილო.
 ქერ-სეილის მარცვლებიანო,
 თაე-გუდამაყარის მშობელო,
 ტურფავ, გრძელკალთებიანო.
 შენი კვილი აქ მესმის.
 არყოფის ხევო, ხმრანო,
 შენ უკვდავების წყარო ხარ,
 თეთრ წყალს რომ გეძახიანო.
 მოწყურებული მუშა გსვამს,
 სთიბს, ან ყანაა მკიანო,
 მშრომელი ხალხი გაფასებს.
 მათ მაღლი გეყოფიანო (ქრესტ., II, 275).

მიმართვა, როგორც ჩანს, ამ ლექსში და საერთოდ თანამედროვე ხალხურ ლექსში, არ არის უბრალო სამკაული, მას გარკვეული მხატვრული ფუნქცია ეკისრება. სტრუქტურული ფუნქციის ნაცვლად შექმნილი აქვს მხატვრული, გამომსახველობითი, სემანტიკური ფუნქცია. მისი გამომთიშვა ლექსის საერთო ორკესტრიდან შეუძლებელია.

მიმართვა ქართულ ხალხურ ლექსში, როგორც გაანალიზებული მასალა მოწმობს, ახალი ფენომენი არ ყოფილა. გადმოსულია იგი კლასიკური ხალხური ლექსიდან. ხალხი აქ ტრადიციის ერთგულია და არა ნოვატორი. ხალხური ლექსის უძველეს ექსცერპტებში, რომლებიც ჩვენამდის არის შემონახული, ნათლადაა ჩამოყალიბებული მიმართვის პირველადი ფუნქცია. მისი ადგილი ლექსის ენობრივ ქსო-

ვილში მოძრავია, ხან უსწრებს გამონათქვამს („ადგილის დედავ, მიშველე, საქრისტიანოს გამჩენო“), ხან მოქცეულია გამონათქვამში („მაჰქიჩობდღე, ვაც-ვერძო, კუნელო, ამაჰდიოდღე“), ხანაც ბოლოს ერთვის მას („შენი გამჩენის ჰირიმე, შე, ჩემო შახევეტილაო“; „ხალხური სიტყვიერება“, ტ. III, თბ., 1953, გვ. 95). თანამედროვე ხალხურ ლექსში მიმართვის ფუნქცია და პოზიცია, როგორც ვხედავთ, ტრადიციულის თანხვედენილია. სხვაობა ქების ობიექტს, აღრესატს ეხება მხოლოდ და არა ფუნქცია-პოზიციას. აღრესატთა სფერო აქ თვისებრივადაა გაფართოებული და, უწინარეს ყოვლისა, ეგაა თანამედროვე ხალხური ლექსის მიმართვის თავისებურება. თანამედროვე ხალხური ლექსის მასალაზე შეიძლება განისაზღვროს, რომ მიმართვის, როგორც ენობრივი ფენომენის, განხილვა შეიძლება არა გამონათქვამის ან მისი საკომუნიკაციო ელემენტების, არამედ სიტყვაფორმის, სიტყვათშეერთების დონეზე.

ბოლოს, საკითხი სწორად არ იქნებოდა გაშუქებული, ერთ-გარემოებასაც თუ არ გავითვალისწინებთ. საქმე ეხება მიმართვის, წოდებითის ფორმის გრამატიკულ ასპექტს. წოდებითის ფორმა უკანასკნელი ერგასი წელია ლინგვისტთა მწვავე დისკუსიის საგანია საერთოდ. ოცდაათიან წლებში დისკუსიამ ქართულ ენათმეცნიერებაშიაც გადმოინაცვლა. ცნობილია, რომ პროფ. ა. ჩიქობავა და პროფ. ვ. თოფურია გამოვიდნენ იმის წინააღმდეგ, რომ წოდებითი მიგვეჩნია ბრუნვად¹ და მათივე რეკომენდაციით გრამატიკის იმ ხანად მოცემულ სახელმძღვანელოებში წოდებითი ბრუნვის ხსენება გაქრა. შემდეგ საქმეში ჩაერია პროფ. ა. შანიძე, რომელმაც ამ მეტად საინტერესო საკითხს მიუძღვნა მთელი გამოკვლევა, სათაურით „წოდებითთა ფორმის ადგილისათვის გრამატიკაში“. ძირითადი დებულებანი ნაწრომისა ასეა ჩამოყალიბებული: „წოდებითის ფორმა ბრუნვაა, ეს გრამატიკული ფაქტი ქართველი ენათმეცნიერებისათვის უფრო ნათლად უნდა ჩნდეს, ვიდრე ევროპელისათვის. რადგანაც ჩვენთვის ეს კატეგორია ცოცხალია და ამით მისი სათანადო კვალიფიკა-

¹ ვ. თოფურია. წოდებითი ბრუნვისათვის, კრებ. „სახელის ბრუნების ისტორიისათვის ქართველურ ენებში, 1, თბ., 1956, გვ. 36—47; ა. ჩიქობავა, ზოგადი ენათმეცნიერება, 1, პროპედევტიკული ნაწილი, თბ., 1939, გვ. 136.

ცია გაადვილებულია“¹. ორივე შეხედულებას მოეპოვება გარკვეული საფუძველი, რის ანალიზსაც ჩვენ ახლა ვერ შევუდგებით, მაგრამ მეცნიერულმა სამყარომ ურყევად მიიჩნია პროფ. ა. შანიძის არგუმენტაცია და გრამატიკიდან გამეფებული ბრუნვა, კვლავ დაუბრუნეს თავის ადგილს. წოდებითი vocativus-ი რომ დამოუკიდებელი ბრუნვაა და არა, ვთქვათ, ვარიანტი ნომინატივისა, რომ ის გვიჩვენებს სიტყვებს შორის სწორედ სინტაქსურ (გრამატიკულ) დამოკიდებულებას (შეთანხმებას), ამას ჩვენ მიერ ეს-ეს არის დასახელებული მაგალითებიც თვალნათლივ მოწმობენ (მღრ.: ჩემო სამშობლოვ, ველებიანო მთა-გორო, ლამაზო რქიანო ჯიხვო...). სიტყვათშეერთების დონეზე მიმართვა სიტყვაფორმა და მისი მორფონოლოგიური ანალიზი ქართველური ენების მონაცემებით ერთ დასკვნას გვაძლევს. -ო ნიშანი თანხმოვნიან ფუძეებთან და -ვ კონსონანტური ვარიანტი მის ხმოვნიან ფუძეებთან ფონეტიკური ფაქტორის მოქმედების შედეგია. თავად -ო მორფემა შორისდებულური წარმოშობისა ჩანს. მორფემას თავდაპირველადვე მიმართვის ფუნქცია უნდა ჰქონოდა. ეგების ხსენებული მორფემის გენეზისი ჰე ნაწილაკსაც უკავშირდება, რასაც ზოგიერთი მკვლევარი ვარაუდობს და მას არც ჩვენ გამოვირიცხვათ, მაგრამ ტრადიციულ და თანამედროვე ხალხურ ლექსებზე დაკვირვება საფუძველს გვაძლევს, ვთქვათ, რომ -ო მორფემა თავისი ვარიანტითურთ შესაბამის ნაწილაკთან ერთად შორისდებულური მიმართვიდან უნდა იყოს მიღებული.

ჩვენი საერთო დასკვნა ასეთია: მიმართვა, რომელიც თანამედროვე ხალხურ ლექსში ტრადიციული წყობილსიტყვაობიდან არის გადმოსული, სამი ასპექტით განიხილება: სტრუქტურულად, ფუნქციურად და ინტონაციურად. სტრუქტურული თვალსაზრისით, სიტყვათშეერთების დონეზე, იგი სიტყვაფორმაა, ხშირად წყვილი, რომელიც შეთანხმების სინტაქსურ ნორმას ეყრდნობა, მაგრამ არ შედის გამონათქვამის ენობრივ ქსოვილში; ფუნქციურად მოწოდების აღმნიშვნელია და ვოკატიუსის ფორმას წარმოადგენს; ინტონაციურად კი წინადადებასთან (გამონათქვამთან) გრამატიკულად დაუკავშირებელი, განკერძოებული სიტყვა ან სინტაგმაა. თანამედრო-

¹ ა. შ ა ნ ი ძ ე, წოდებითის ფორმის ადგილისათვის გრამატიკაში, კრებ. „სახელის ბრუნების ისტორიისათვის ქართველურ ენებში“, 1, თბ., 1956. გვ. 55.

ვე ხალხური ლექსის მონაცემებიც ნათელყოფენ, რომ ამ სამი ასპექტით შეიძლება განვიხილოთ მიმართვა როგორც წყობილსიტყვაობაში, ისე სადასიტყვაობაშიაც საერთოდ.

12. ხალხური პროზის ენისა და სტილის შესწავლის მნიშვნელობა

ხალხური პროზის ენისა და სტილის შესწავლა, როგორც დავიწახებთ, მრავალ სირთულეს უკავშირდება. პროზის თეორია მცირე მასალას გვაწვდის მისი ენის სპეციფიკის გასაშუქებლად, გრამატიკა აქ უძლურია, რადგან პროზის ენის საკითხები მისი კომპეტენციის ფარგლებს გარეთ ექცევა. ვერც პოეტიკა იტვირთებს ამ საქმეს, რადგან პოეტური სინტაქსი არ ემთხვევა პროზის სინტაქსს. პროზის სინტაქსის ნიველირება დაუშვებელია. პროზის სინტაქსი სტილისტიკის სფეროს განეკუთვნება. სტილისტიკის, როგორც თავისთავადი სამეცნიერო დისციპლინის, სისტემაში ხალხური პროზის ენის საკითხებს თავისი კუთვნილი ადგილი უნდა მიეჩინოს.

ისტორიული განვითარების პროცესში იცვლებოდა, მდიდრდებოდა და იხვეწებოდა სალაპარაკო ხალხური ენის გამომსახველობის საშუალებანი. მთქმელები, მომღერლები, მოშიარენი თავიანთი რეპერტუარისათვის მკაცრად არჩევდნენ გამომსახველობის საშუალებებს. ამიტომ, ბუნებრივია, ჩვენი ენის მხატვრულ სამკაულებში იმთავითვე გამოიყოფოდა აქტიური და პასიური ფონდი. პირველი მოქმედებაში იყო, მეორე დავიწყებას ეძლეოდა. გასაგები მიზეზების გამო მხატვრული გამომსახველობის საშუალებათა მთელი სიმდიდრის მხოლოდ მეტად მცირე ნაწილია ასახული ხალხურ ეპოსში. სტილისტიკის ამოცანად უნდა გახდეს არა მარტო ამ საშუალებათა ისტორიული შესწავლა, არამედ მათი გამომწვეურება და აღნუსხვა. ჯერ კიდევ ლომონოსოვი მოითხოვდა, გრამატიკას დაჰმატებოდა სტილისტიკის ელემენტები, მოძღვრება სინონიმებზე¹. ამით სახელოვანი მეცნიერი გრამატიკიდან გამოყოფდა პროზის შესწავლის საკითხებს. სხვა მოაზროვნეები უფრო შორსაც წავიდნენ. ბელინსკი, რომელიც დიდი ინტერესით სწავლობდა რუსული ენის გრამატიკა-

¹ М. В. Ломоносов, Соч., VII, М.-Л., 1952, 761.

სა და მხატვრული გამომსახველობის საშუალებებს, დღის წესრიგში აყენებდა პროზის ენის თავისებურებათა შესწავლის ამოცანას. გამომსახველობის მხატვრულ საშუალებებს, ტროპების ნორმებს დიდი რევოლუციონერ-დემოკრატი „უმალლეს სინტაქსს“ უწოდებდა¹.

ხალხური ზეპირშემოქმედების ყველა ქანრს თავისებური სტილი აქვს. მაგრამ მართო ქანრების მიხედვით სტილს ვერ დავანაწილებთ. ხალხური შემოქმედების ცალკე აღებულ ქანრი საჭიროებს გამომსახველობის მკაცრად და საგანგებოდ შერჩეულ საშუალებებს. სტილიც, ჩვენი აზრით, უნდა ეწოდოს „ენას“, რომელიც ამა თუ იმ ამბის შინაარსის გადმოსაცემად მიმართავს გარკვეულ სიტყვათა ურთიერთდამოკიდებულებას. სხვანაირად, ამა თუ იმ თხზულების სტილის გამორკვევა გულისხმობს გადმოსაცემი ობიექტური ვითარებისა და გამომსახველობის მხატვრულ საშუალებათა დამოკიდებულების შესწავლას. სტილი ამიტომ უადრესად ინდივიდური შეიძლება იყოს. აქ მთქმელსა და მოშაირე-მომღერლის ნიჭიერება, განსწავლულობა და პირადი გემოვნება გადაწყვეტ როლს თამაშობს. მთქმელ-მომღერლები თავიანთ სამეტყველო პრაქტიკაში იმ მხატვრულ, ენობრივ საშუალებებს გამოიყენებენ, რაც მათს პირად განწყობასა და გემოვნებას შეესატყვისება, რასაც თვითონ კარგად იცნობენ და ფლობენ. სტილი აერთიანებს ენის სამეტყველო საშუალებათა გამოყენების კანონზომიერებას. ხალხური ნაწარმოების სტილის შესწავლა საინტერესო სურათს გადაშლის ჩვენს წინაშე: გამოავლენს ცალკეულ მთქმელთა ენის ინდივიდურ ნიშან-თვისებებს, იმ მასალას, რომელიც მათ შემოაქვთ ხალხურ მეტყველებაში; ლიტერატურაში — კონკრეტულ მწერალთა მხატვრულ ალღოსა და ენის მხატვრული მასალის დაუფლებას. მთქმელის სტილი, როგორც ხალხური მხატვრული ენის ნიმუში. მთელი სიგრძე-სიგანით აისახება ნოველა-ზღაპრებში. მთქმელის სტილი. ვიწრო გაგებით. მწერლის სტილია — ფართო გაგებით, რადგან მწერლის ენა — ეს აზრის ზოგადი იარაღია ერთი ადამიანის ხელში, იარაღი, რომელიც ამ საზოგადოების ყველა წევრს უჭირავს. მაგრამ თავისებურად მორთული და გალესილი მწერლის მიერ. ასეთი აზრი თავის დროზე უფრო ხატოვნად გამოთქვა ი. გროტმა: «Язык писателя — это

¹ В. Г. Белинский, Соч., IV, М., 1896, 708.

орудие мысли в распоряжении отдельного лица, орудие, употребляемое с большим или меньшим знанием или умением».¹

მწერლის სტილი, რაც უნდა ინდივიდუარი იყოს ის, მუდამ განსაზღვრულია ენის განვითარების ობიექტური კანონებით, საზოგადოების მოთხოვნებით. მწერლის სტილს მკაცრ კონტროლს უწევს მკითხველი საზოგადოებრიობა, მწერალი ამ უკანასკნელის როგორც იდეურს, ისე ენობრივ ინტერესებს ასახავს. ასევე დგას საკითხი ხალხური პროზის სტილის შესახებაც. ხალხური ეპოსის სტილთა უმუშალო კონტროლიორი ხალხია. მსმენელ-მაცურებელი. ყოველი სახალხო მთქმელი საზოგადოების, კოლექტივის მიერ ისტორიულად მიღებულ და განმტკიცებულ ენობრივ-სტილისტიკურ ნორმათა კალაპოტში ემწყვდევა. მთქმელი და ავტორ-მთქმელი ვერ ამოვარდება ამ კალაპოტიდან, იგი ხალხის შუაგულიდანაა გამოსული და მთელი თავისი შესაძლებლობით ასახავს ხალხის ენის სამეტყველო საშუალებებს. ამიტომ ხალხური პროზის ნიმუშები გადმოცემულია ნამდვილი ხალხური ენით, ხალხური გამომსახველობის საშუალებებით ისე, როგორც ეს იმ საზოგადოებრივი კოლექტივის ესთეტიკურ მოთხოვნებს ეგუება, რომლიდანაც გამოსულია ამ უკანასკნელის ავტორ-მთქმელი, ან რომელშიაც ის ტრიალებს.

როცა ილ. ჭავჭავაძემ დაიწუნა „შეშლილის“ ქართული თარგმანის „უენო ენა“ და თხზულების მთარგმნელი სასტიკად გაამთარახა, მისთვის ამოსავალს წარმოადგენდა ხალხის ენის მოთხოვნა-ინტერესი, იგი თარგმანის ენას აღარებდა ხალხის ენის აღიარებულ ნორმებს და ბუნებრივი, კანონზომიერი დასკვნები გამოქონდა. არქაისტები ილიას უსაყვედურებდნენ, სალიტერატურო ქართულისათვის სინტაქსურ ნორმებს ხალხურ ენაში ეძებსო. ილიას გამოთქმაზე „ფრთით ფრინავსო“, არქაისტები აღშფოთებით გაკიოდნენ, „ერთი ფრთით ვინა ფრინავსო?“ მაგრამ ეს ხომ ხალხური ენისათვის ბუნებრივი შესიტყვება იყო და დიდი მწერალიც მას იყენებდა. დასაბუთებულია ილიას დებულება: „როცა ამბობენ: „ჩემის თვალით ვნახეო“, „ჩემის ფეხით მივედიო“, ნუთუ მართლა ერთის „ფეხით“ მიხტოდნენ და ერთი „თვალით“ ხედავდნენ! სულაც არა, მაგრამ ამბობენ კი. მაშასადამე, ჯერ ხალხს მოაშლევინეთ ეგრეთი ულოლი-

¹ Я. К. Грот, Филологические разыскания, СПб., 1899, 74.

ყო ლაპარაკი და მერე მე. წინათვე მოგახსენეთ, ხალხია ენის კანონის დამდები და არა ანბანთ თეორეტიკა¹. აქ სავსებით მართებულად და მეცნიერული სიზუსტით არის დახასიათებული ხალხის — ენის კეშმარტი კანონმდებლის — მაღალი როლი ენის თბიქტური კანონებისა და სიმდიდრის დაცვასა და განვითარებაში.

მხატვრული გამომსახველობის საშუალებები ამა თუ იმ ეროვნული ენის თვითმყოფლობის უდავო მაჩვენებელია და ისინი განეკუთვნებიან მისი ლექსიკურ-გრამატიკული ინვენტარის ყველაზე პველისძველ ფონდს. აქ შეუძლებელია ეროვნული ენა ნასესხები და სხვა ენობრივ სამყაროში გადაღეჭილი მასალით იკვებებოდეს. ბუსლაევი ცდებოდა, როცა რუსული ხალხური შემოქმედების სტილისტიკური ნორმების ძირებს უცხოურ წყაროებში ეძებდა. ჩერნიშევსკიმ სავსებით სამართლიანად აღიმალა ხმა ამ ყალბი თვალსაზრისის წინააღმდეგ.

ხალხური პროზის განვითარება უკავშირდება სინკრეტული სიმღერებიდან სიტყვის ცალკე გამოყოფასა და ადამიანთა გაბმული მეტყველების — ურთიერთსაუბრის დაწყებას. ეს არ შეიძლება ერთბაშად მომხდარიყო. ადამიანის კონკრეტულ-რეალისტური წარმოდგენები მაშინ თანდათან ცხოვრების პირობების გართულებასთან დაკავშირებით ბურუსში უნდა ყოფილიყო გახვეული. გვიან, მისი რელიგიურ-ფილოსოფიური აზრის განვითარების შედეგი აისახა ხალხურ ეპოსში ჯადოსნური მოთხრობების სახით. ადრე კი გამოიყო ნოველისტური, საყოფიერო მოთხრობები — ხალხური ნოველები, გამომუშავდა მათი თხრობის სტილი, რაც ისტორიულად დახვეწეს და დაამუშავეს მთქმელ-იმპროვიზატორთა თაობებმა. ტექსტის განვითარება უკვე პროზას გულისხმობს. ამიტომ ხალხური პროზის უანრობრივი და სტილისტიკური ნაირობის ჩანასახი მოცემულია ხალხის ზეპირშემოქმედების სწორედ ამ უძველეს საფეხურზე. აქ უკვე ისახება ის დარგობრივი სხვაობანი, რომლიდანაც შემდეგ ზეპირშემოქმედება სამ დამოუკიდებელ განსტობად — სიმღერად, პოეზიად და პროზად ვითარდება. პირველყოფილი საწესჩვეულებო გუნდის გაყოფა და დაშლა ხალხური მუსიკის, ლირიკისა

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხულებათა სრული კრებული, პ. ინგოროყვას რედ., III, თბ., 1953, გვ. 43.

და ეპოსის დამოუკიდებელი განვითარების დასაწყისის მოასწავებდა. მართლაც, «Эпос и лирика представились нам следствием разложения древнего обрядового хора»¹, მაგრამ თავდაპირველად პროზასაც ნახევრად ლექსური სახე უნდა ჰქონოდა. დღესაც შემონახულია შესანიშნავი ლექსნარევი პროზა „ამირანიანის“, „ეთერიანის“, „როსტომიანის“ ცალკეული ციკლების სახით. მათი შინაარსი ეპიკურია, ფორმა — ნარევი, ლირიკულ-ეპიკური.

სტილი, გარკვეული აზრით, ენის შინაგანი და გარეგანი მხატვრული გამომსახველობის საშუალებათა მეტი და ნაკლები დოზითა და ფერებით გამოყენებას გულისხმობს. ეს საჭიროა ამათუ იმ სიტუაციის, გმირისათუ პერსონაჟის ხასიათის გადმოსაცემად, ფერებისა და საღებავების შესარჩევად, უნარების კონკრეტულ მოთხოვნათა ანგარიშის გასაწევად, სოციალური სიტუაციის ტიპობრივად გამოხატვისათვის, იდეოლოგიური, ფილოსოფიურ-რეალისტური განწყობილებების შექმნისათვის. ყოველივე ეს მკაფიო ასახვას პოულობს სტილში. სახალხო მთქმელი და პროფესიული მწერალი თავიანთი ინდივიდუალური ნიჭისა და უნარის მიხედვით იყენებენ ამ უამრავ შესაძლებლობას, ამიტომ მათ შემოქმედებითს ხერხებს შორის მნიშვნელოვანი სხვაობაა.

ლიტერატურული ენის სტილის უფრო ახლოს განხილვა და, უწინარეს ყოვლისა, ხალხური პროზის სტილის თეორიის შემდგომი დამუშავება კონკრეტული მასალის ანალიზის საფუძველზე, ხელს შეუწყობს ქართული მხატვრული მეტყველების ნორმების დადგენას. მისი მხატვრული გამომსახველობის ასე მდიდარ საშუალებათა სრულ გამოვლენას და ჩვენი სამწერლო ენის შემდგომ სრულყოფას. ამ მიზნე ტვირთის აწევა მწერლობის, ლიტერატურის თეორეტიკოსთა და ენათმეცნიერებათა კოლექტიური ძალითაა შესაძლებელი.

¹ А. Н. Веселовский, Поэтика, გვ. 354.

ა. მემოხი ხალხური სიტყვისა

ჩემს წინ ავტორის მოძღვნილი წიგნი ძვეს სამახსოვრო მი-
წაწერით. სიამოვნებით ვფურცლავ ამ მშვენიერ ნაშრომს, კაცის
ყურადღებას რომ იქცევს სათაურითაც, ძვირფასი ცნობებითაც,
გარეკანითაც, ილუსტრაციებითაც, პოლიგრაფიული ხელრთვითაც.
ნამდვილად საშური გამოცემაა, დაამშვენებს საკუთარსაცა და საჯა-
რო ბიბლიოთეკებსაც. რამდენიმე ცალის შეძენა კიდევ მინდოდა,
მაგრამ ამაოდ... მივიკითხ-მოვიკითხე, ველარსად მივუსწარი: არა
გვაქსვსო! — წყალი გადამიწურეს მალაზიის მწიგნობრებმა. და
მართლაც, ვინ არ შეიძენდა ნიკო კეცხოველის ნაშრომს, ვის არ
დააინტერესებდა განთქმული მეცნიერის ახალი წიგნი, რომელსაც
სათაურად აქვს „მორბის არაგვი, არაგვიანი“ — ლაღად ნასროლი
ზმასიტყვაობა უკვდავი ბარათაშვილისა!..

წიგნი ახალგაზრდობისათვისაა განკუთვნილი, მაგრამ აბა რო-
მელი ხანდაზმული მკითხველი არ გაეცნობა მას! მართალია, იგი
არც მოთხრობაა და არც რომანი. არც მხატვრული ნარკვევი და
არც ჟურნალისტის ჩანაწერები, მაგრამ მხატვრული ნაწარმოების
დაკად კი იკითხება, დაწერილია სხარტად, თვალს ვერ მოაშორებ,
თავსაც ზევით ვერ ასწევ, სანამ ბოლომდის არ გახვალ და უქანას-
კნელ სტრიქონებს არ ჩაიკითხავ. არსებითად ეს არის მოგზაურ-
თა გაშლილი დღიურები, რომლებშიაც აღწერილია ქართლის
თვალწარმტაცი ბუნება, გარდასული და დღევანდელი ყოფა.

ავტორი მეგზურობას უწევს ნორჩ ცნობისმოყვარე მხარეთ-
მცოდნეებს, თან დაჰყვება მათ, დაატარებს სოფლებსა და ნასოფ-
ლარებში, მინდვრებსა და საძოვრებზე, ბუჩქებსა და ტყეებში, მთე-
ბსა და ზეგნებზე, კოლმეურნეობათა აყვავებულ ბაღებსა და ზვრე-
ბში. აქ ლაპარაკია ყველაფერზე, რასაც ხედავს და ამჩნევს მოგზა-
ურის თვალი. გზადაგზა ავტორი გვაცნობს წელმცირე და წელპრა-
ვალ ადამიანებს, გადმოგვცემს მათ ცოცხალ დიალოგებს. ჩვენს
თვალწინ იშლება სურათები წინანდლის და ახალნდლისა, შუქი
წარსულისა და სიდიადე მომავლისა. ბუნება ადამიანის სამსახურ-
ში, ადამიანი ბუნების მფარველი და გარდაქმნელი ძალა, — აი,
რას გვასწავლის მთელი წიგნი.

მოგზაურობა ძველი მცხეთიდან იწყება და რამდენიმე მიმართულებით გრძელდება. მოგზაურები მიმოივლიან არაგვის, ქსნის, ლიახვისა და მათი შენაკადების ხეობებს, ესტუმრებიან კარსანსა და წიწამურს, ნარეკვავსა და მუხრანს, ნატახტარსა და მისაქციელს, წილკამსა და ქსოვრისს, ოძისსა და მჭადიჭვარს, შიომღვიმესა და სხალტბას, წეროვანსა და გოროვანს, ქანდასა და ალაიანს, ოკამსა და ძალისს, ლენინგორსა და წირქოლს, ალევსა და კორინთას, ლარგვისსა და ქარჩოხს, ჭურთასა და ლომისას, არახვეთსა და აჩხოტს, ანანურსა და კოპორტს, საგურამოსა და წინამძღვრიანთკარს, კველიანსა და ცხვარიჭამიას... მცხეთის, კასპის, დუშეთისა და ლენინგორის რაიონების ამ უმშვენიერეს ადგილებს. სოფლები აღწერილია თავიანთი ყოფით, ნაჩვენებია მათი ისტორიული ღისრშესანიშნაობანი, ეთნოგრაფიული რეალები, ნივთიერი კულტურის ძეგლები, დღევანდელია. ალაგ-ალაგ ჩართულია ამ ადგილებთან დაკავშირებული ხალხური ლექსები, ლეგენდები, გადმოცემები, რომლებიც მოგზაურობის დღიურებს მეტ მხატვრულ ძალას ჰმატებენ. შესაძარებლად გამოყენებულა „ქართლის ცხოვრების“ უძველესი ფრაგმენტები, მემატიაანეთა ცნობები, ვახუშტი ბაგრატიონისა და საქართველოს ცნობილ ისტორიკოსთა ანალები

წკრიალა ლექსებსა და ლეგენდებში, მემატიაანეთა ნაამბობსა და გადმოცემებში ჩანს თავგანწირული ბრძოლა, სიბრძნე, სულიერი სამყარო და ყოფა-ცხოვრება თავისუფლებისმოყვარე ხალხისა.

ყველა ცნობაზე აქ ვერ შევჩერდები. გავიხსენებ მხოლოდ ერთ გონიერ ლეგენდას ვარძიის წყაროს შესახებ. ვარძიის წყარო თამარ დედოფლის ცრემლიაო; თამარი დასტირის საქართველოს ბედს და, როცა საქართველო გათავისუფლდება. ის ცრემლს აღარ დაღვრის და წყაროც დაშრებაო, — გვეუბნება ძველი ლეგენდა. მართლაც, მოხდა საოცრება. რევოლუციის შემდეგ წყარომ თანდათანობით იკლო და ხალხში მყისვე ხმა დაიჩნა: ახლა კი ეშველა მრავალტანჯულ საქართველოს, თამარ დედოფალი აღარ ტირისო... ჩვენ არ ვიცით, როდის შეიქმნა ეს მშვენიერი ლეგენდა, მაგრამ იგი რომ ბედნიერი ქართველი კაცის გონების ნაყოფია, ეს უეჭველია. ხალხი თავისუფლებაზე, საუკეთესო მომავალზე ოცნებობს, ხარობს რევოლუციის მონაპოვრით.

თხრობის შუაგულში პირველად დგას ადამიანი, მეუფე და გარ-

დამქმნელი ბუნებისა, და შემდეგ ბუნების ერთ-ერთი მშვენიება — მცენარე. დიდი ნაწილი ნაშრომისა ეძღვნება სწორედ მცენარეს, მისი სიცოცხლის, მოვლის, გაშენების, მთლიანად ბუნების დაცვის საკითხებს.

ნიკო კეცხოველი, ცნობილი ბოტანიკოსი, გულთამხილავი და მესაიდუმლე მცენარისა, ამ სამყაროში თავს ლაღად გრძნობს. ბრძენი ვაჟას არ იყოს, თითქოს მასაც ესმის ჩურჩული იელისა და დივისა, ჩივილი ველურად გაჩეხილი ტყისა, წუხილი გადაშენების გზაზე დამდგარი საკმლის ხისა და ძელქვისა. ეს, ერთი შეხედვით, ჯმუხი და ცივი კაცი რაოდენ თბილი გულისაა, როგორ სათუთად განიცდის ამ ცოცხალ არსებათა ბედს და მწარე ხვედრს. მაინც სად არ უვლია და რა არ უნახავს ნიკო კეცხოველს! ამ მთაკაცს მოუვლია, აღურიცხავს და აღუწერია ცადაზიდული ქედებისა და ჩასერგილი ღარტაფების, გაშლილი ველებისა და დაგრეხილი ხევხუვების მცენარეული საფარი. უვლია ყოველგვარი ტრანსპორტით — ქვეითად და ურმით, ცხენითა და ეტლით, მანქანითა და მატარებლით, მისწვდომია მიუწვდომელს, მოუნახულებია უნახავი, დაულაშქრავს მთა და ბარი. ნიკო კეცხოველი ქართული მიწის მცენარეული სამყაროს ცოცხალი ენციკლოპედიაა. ბუნების წიაღში მას განმარტობით არასდროს უმოგზაურია. საგულისხმო სწორედ ის არის, რომ მას მუდამ გვერდში ედგნენ საკუთარი მოწაფეები. ახლაკი საშვილიშვილო და ძნელ საქმეს განაგრძობს ბოტანიკის ინსტიტუტის მეცნიერ-მუშაკთა მთელი შესანიშნავი კოლექტივი, რომლის მეთაური თავად ნიკო კეცხოველია.

ყოველივე ეს ხაზგასასმელი და საგანგებოდ აღსანიშნავი ფაქტებია. მაგრამ ახლა ამ თემაზე არ ვფიქრობ საუბრის გაგრძელებას. ორიოდე სიტყვით უნდა შევჩერდე მშვენიერი თხზულების კიდევ ერთ, ჩემი აზრით, ფრიად მნიშვნელოვან ღირსებაზე. მხედველობაში მაქვს ხალხურ სიტყვათა ძვირფასი ფონდი, რაც ასე ოსტატურადაა განახლებული და ჩართული როგორც წიგნის პერსონაჟთა მეტყველებაში, ისე თავად ავტორის რემარკებში.

ყური დაუგდეთ, მაგალითად, ამ დიალოგს:

— აბა თუ ვახსოვთ ურმის ნაწილების სახელები?

— ხელნა, თათი, ზეწარი, ჭალი, წინა კოფო, უკანა კოფო, უბის კოფო, კვერნა, ლერძი, ხუნდი, დანდალი, უღელი, თავტაბიკი,

ტაბიკი, აპეური, თვალი, ფერსო, მამალი სოლი, დედალი სილი, ჰინკილაქი, რჩოლი, მორგვი, სალტე...

— კიდევ, კიდევ?

— ლახტი, ლართხი..

ურემი უკვე თანადათანობით გადის ხმარებიდან და ახლა ცოტა ვინმეს თუ ახსოვს ეს წკრიალა ქართული სიტყვები. აკი ერთი პერსონაჟი გაკვირვებითაც კითხულობს: „რომელი მეურმეები თქვენა მყავხართ, რომ ეგრე ჩამოაწიკწიკეთ და ჩამოკენჭეთ“ ურმის ნაწილთა სახელები?

ავტორს გაუცოცხლებია ენის პასიურ ინვენტარში გადარიცხული სიტყვარი, მოუწმენდია მისთვის სიძველისა და კუთხურობის მტვერი, გაუსპეტაკებია, თვალმარგალიტივით ჩაუბეჭდავს თამამ სტრიქონებში და ჩაუყენებია სალიტერატურო ენის სამსახურში.

ასევე სული ჩაუდგანს მას მრავალი მივიწყებული სიტყვისათვის და მკვდრეთით აღუდგენია. თვალში შემოგცქერის, მაგალითად, ბ ა ზ ო ვ ა ნ ი (წმინდა თივა), გ ა დ ა ქ ა რ თ უ ლ ე ბ ა (გადავიწყება), მ უ წ ო (ხის წვენი ლაფანსა და მერქანს შორის), ნ ა ყ რ ი (მარცვალში რძე რომ დაიწყებს გამაგრებას, იმას ეძახიან), ს პ ი რ ო (ბლის ქერქის აბგა), ც უ დ ა ო ბ ი ს დ რ ო (ავდარი, დღე, როცა მუშაობა არ შეიძლება), ჰ ი რ კ ვ ა ლ ი (ფრიალ დახვეული ბილიკი) და მრავალი სხვა. ამოდ დაუწყებთ ძებნას ამ სიტყვებს ლექსიკონებში. ისინი მხოლოდ ხალხში ტრიალებენ და აქედან მოუკრებია ნიკო კეცხოველსაც.

ორ სტრიქონში სამი იშვიათი სიტყვაა გაცოცხლებული: „ერთი მუხის ძირას ქარა ეყარა, ტ ე ზ ი იყო, მაინცდამაინც შეშობას ვერ დაიტრახებდა, არც სარად და არც ბ ა ჰ ვ ა დ (შეცდომაა, უნდა იყოს ბაჰკად) ვარგოდა“.

ქ ა რ ა, ტ ე ზ ი, ბ ა ჰ ვ ა დ იშვიათი სიტყვებია. ლიტერატურაში. რამდენადაც ჩანს, არ გვხვდება. საბას ლექსიკონში ზეპირი ტრადიციის მიხედვითაა აღბეჭდილი. ცოტა ვინმემ თუ იცის, რომ ქ ა რ ა ხის ნაკაფია, ტ ე ზ ი — ნედლი და ცუდი შეშა, ბ ა ჰ ვ ა დ — ბორჯღლიანი სარი!

მოხდენილადაა კონტექსტში ჩასმული მივიწყებული მ უ ჯ ა, რომელიც საბას აგრეთვე ზეპირი ტრადიციის მიხედვით აქვს დამოწმებული („მლაშობი ადგილი“) და აქედან მოხვედრილა ნიკო ჩუ-

ბინაშვილისა („მლაშე მიწა, სადაც ნადირნი მივლენ სალოკავადა“) და დავით ჩუბინაშვილის („მლაშე მიწა, ნადირთ სალოკავი“) ლექსიკონებში. სიტყვა დღეს ცოცხალია ფშაურ მეტყველებაში. ვაჟა „ხის ბექში“ ამბობს: „ეს თიბათვეში მოკვდება ბერის ბერიკას ხელითა, როცა მუჯაზედ ჩავალის მწვანის ბალახის თელითა, ჩაივლის. ჩათამაშდება მადლ-მორეულის ხელითა“; ბაჩანას უთქვამს: „იქვე ჰლულს გვერდზედ მუჯები შუშხუნა, გემოიანი“... მლაშე, მჟავე შინერალური წყლის აღსანიშნავად მთაში ვეძაც იხმარება. მუჯა მისი სინონიმია.

ზემოხსენებული ბაზოვანი (წმინდა თივა) ქართლშია შემონახული და, ალბათ, აქედანაა შესული საბას ლექსიკონშიაც. სხვა კუთხეში არ შემხვედრია...

განა საშური არ არის ამისთანა სიტყვების გაცოცხლება!..

მოგზაური არ წყდება თავის სტიქიას, სად, რომელ ადგილსაც არ უნდა იყოს, სიტყვას ყოველთვის მცენარეულობაზე ჩამოაგდებს ხოლმე. გზადაგზა გვესაუბრება, სად რომელი მცენარე ხარობდა. რა მიზეზით გადაშენდა, სად რა ტყე და ბუჩქი იყო და არის, რადა-რა ბალახია გავრცელებული... აი, მოგზაურები გასცდნენ მცბეთას. ჩაუარეს ნასტაკის, გადასერეს მუხრანის ბარაქიანი ველი. ახლა აქაო ძეძვემა და ურომ იმძღავრა. წარსულში ამ მხარესაც ნათელი ტყის იერი უნდა ჰქონოდა, ალაგ-ალაგ იდგა ბერყენა-ტირიფფოთოლა პანტა, ერთ-ორგან ბერყენების პატარა ჯგუფს — ოლეს გადააწყდნენ, ბუჩქებიდან კი ძეძვი, კენკრა, კოწახური და ფერდობებზე თრიმლი ეძალებოდა, ბალახებიდან ღია ადგილზე — ურო, შიგადაშიგ აბზინდა მძღავრობდა... აქვე ყოფილა მუხისა და აკაკის ტევრები, საკმლის ხე, რცხილა. იფნი, ცაცხვი, ღვია, ნეკერჩხალი... სარკინეთის მთის ღარტაფებზე მოგზაურებს შეხვედრიათ ღვია და გლერძა, ცხენისმუხლა და ფუჭფუჭა, საკმლის ხე და ბერყენა... სწორედ აქაა შემორჩენილი ეს უცნაური საკმლის ხე, მისი სახელი ლეგენდებში რომაა გადასული.

საკმლის ხეზე ნიკო კეცხოველს საყურადღებო ცნობები შეუკრებია.

ძველად, მცხეთა რომ დედაქალაქი იყო იბერიისა, სარკინეთში ლითონის სადნობი ქურები იდგა. „აქ იყო დიდი მცხეთის სახელოსნობიო“ და, ბუნებრივია, მკედლებსა და ოქრომკედლებს ქუ-

რების გასახურებლად საუკეთესო ხარისხის ნახშირი სჭირდებოდათ. ასეთი ყოფილა თურმე სწორედ საკმლის ხის ნახშირი: „საკმლის ხის ნახშირი უმხურვალესია და ოქრომჭედლები უპირატესობას მას აძლევდნენ“. სარკინეთში ძველმცხეთელები ლითონს ჰედდნენ, ქართველ ლაშქარს ფარ-შუბსა და საჭურველს უმზადებდნენ.. ასე იყო ძველად. დღეს კი აქ ლითონის ნარჩენსაც სადღა ნახავს კაცი. ამიტომ ნიკო კეცხოველი მას „ურკინო სარკინეთს“ უწოდებს.

ქვევით აღწერილია ჯიშვილა, ყლარტა, ლამური და თეთრი სატაცური, ქარძენძი, ჯინჯარა, გონგოლა, კობრჩხილა, ქარქვეტა... სიყვარულითაა მოკრებილი ხალხში მარგალიტებივით მიმოფანტული სიტყვები. ბევრი მცენარის პირველნათლია თავად ჩვენი ავტორია. მან იპოვნა ეს მცენარეები მთებსა და ზვრებში, ხევსუვებსა და მინდვრებში, ზეგნებსა და ქარაფებში, აღწერა და შეისწავლა. ნიკო კეცხოველი მცენარეთა სახელწოდებებზე მხოლოდ აქ როდი გვესაუბრება. მისი შრომების ძირითადი ნაწილი სწორედ ამ საკითხს ეძღვნება. აღრინდელ შრომებს თავი რომ დავანებოთ, უკანასკნელად 1970 წელსაც გამოქვეყნდა მისი მშვენიერი მონოგრაფია, რომელშიც საქართველოს კოწახურების შიდასახეობრივი სისტემატიკაა განხილული.

ნიკო კეცხოველი ხალხური სიტყვის მეოხი და გულმხურვალე მეგობარია. ასეულობით სიტყვა შეუკრებია მას ქართლში, პირველ რიგში მშობლიურ ტყვიავში. ბევრი ასეთი სიტყვა აღბეჭდილია მეცნიერის ნარკვევებში, შესულია ლექსიკონებშიც, მაგრამ მთლიანად შეჭერებული არ არის. ქართლში შეკრებილი ლექსიკური მასალის მდიდარი კოლექცია, ფასდაუღებელი საუნჯე ჩვენი ენისა, სამწუხაროდ, გამოუცემელია.

აქ უნდა გავიხსენო ერთი მეტად არასასიამოვნო ფაქტი. ჯერ კიდევ ომამდე ნიკო კეცხოველი შოთა ძიძიგურთან და პავლე ხუბუტიასთან ერთად მონაწილეობდა ქართლური ლექსიკონის შედგენაში. კოლექტიურ ნაშრომში შევიდა ნიკო კეცხოველის მიერ წლების განმავლობაში უშუალოდ ადგილებზე მოპოვებული მასალა. სამი ავტორის ლექსიკონი გამოსაცემად მომზადდა ომის პირველ წლებში, დაიწყო მისი აწყობა და 15 თაბახი კიდევ დაიბეჭდა, მაგრამ შემდეგ ბეჭდვა შეჩერდა (აწყობილი იყო, ვგონებ,

მთლიანად — 25 თაბახი). ჩვენ არ ვიცით წიგნის შეჩერების ნამდვილი მიზეზი, დიდად საჭირო ლექსიკონი აქამომდის გამოუცემელია. ამ ნამდვილად სამწუხარო გარემოებას ადრეც გულისტკივილით აღვნიშნავდი და კვლავაც უნდა გავიმეორო: ქართლური ლექსიკონი აუცილებლად უნდა გამოიცეს.

ლექსიკონი შეიცავს ძვირფას მასალას. განსაკუთრებით მდიდარია ნიკო კეცხოველის კოლექცია, რომლის ზოგადი ანალიზიც შორს წაგვიყვანდა. ბრწყინვალე განმარტებებს თავი რომ დავანებოთ, სიტყვების ფონდის უბრალო ჩამოთვლასაც კი დიდი დრო და ადგილი დასჭირდებოდა. სანიმუშოდ აქ დავიმოწმებ მხოლოდ ერთ სიტყვას. ესაა ბავშვთა თამაშობა კ ე ნ კ ა ო ბ ა, რომლის სახეები ტყვიავის საშუალო სკოლის 12 წლის მოსწავლის, ნინო ლევანის ასულ კეცხოველის ჩვენებით აღუწერია ჩვენს ავტორს ამ სამი ათეული წლის წინათ. აღწერილია 76 სახე ამ თამაშისა. მინდა ვისარგებლო მკითხველის მოთმინებით და, რადგან ეს მასალა ცოტა ვინმესათვისაა ცნობილი, დავიმოწმო მთლიანად. აი, ეს 76 ქართული: თითოლა, ოროლა, სამალა, თოფა, კაფა, კაფების ერთიორა, თოფობილის ერთიორა, ჩუმჩუმა, წკატუნა, წიწმატა, ფოცხოლა, ბოლოკა, კოჭობა, უკან კაფია, გულა, გულა უკან კაფია, ყელა, ყელა უკან კაფია, ნიკაპა, ნიკაპა უკან კაფია, ტუჩა, ტუჩა უკან კაფია, ენა, ენა უკან კაფია, კბილება, კბილება უკან კაფია, დინგა, დინგა უკან კაფია, ცხვირა, ცხვირა უკან კაფია, ლოყა (მარცხენა), ლოყა (მარცხენა) უკან კაფია, ლოყა (მარჯვენა), ლოყა (მარჯვენა) უკან კაფია, თვალა (მარცხენა), თვალა (მარცხენა) უკან კაფია, თვალა (მარჯვენა), თვალა (მარჯვენა) უკან კაფია, შუბლა, შუბლა უკან კაფია, ყურა (მარცხენა), ყურა (მარცხენა) უკან კაფია, ყურა (მარჯვენა), ყურა (მარჯვენა) უკან კაფია, თავა, თავა უკან კაფია, ოჩხორა, ოჩხორის თოფა, ერთხელ ნაცვლია პირველნაირად, ერთხელ ნაცვლია მეორენაირად, ორხელ ნაცვლია პირველნაირად, ორხელ ნაცვლია მეორე ნაირად, სამხელ ნაცვლია პირველნაირად, სამხელ ნაცვლია მეორენაირად, ცხენის ზურგა, საბძელა, ბატების ჩარეკვა, ბატების გამოყვანა, დაბლა ბოძა, შუა ბოძა, მაღლა ბოძა, მაკრატელა, საცერა, მოზელა, გამოცხოზა, ამოყრა, ბაჯბაჯა, ხეხია, ზედადგარა, ჩიტისკენკია, ლურსმანა, ნემსა, თითოლა გამოთავეებისა, ოროლა

გამოთავებისა, სამალა გამოათვებისა, თოფა გამოათვებისა (ქართლური ლექსიკონი, გვ. 92—98).

ყველა მათგანის განმარტება სხარტი და მკაფიოა. თამაშის თითოეული სახე აღწერილია დაწვრილებით. მარტო ჩამოთვლაც საკმარისად გვიჩვენებს, თუ რა მდიდარი და მრავალფეროვანი ლექსიკური მასალაა ახსნილ-განმარტებული. ამ სიტყვებს სხვა ლექსიკონებში ვერ შეხვდებით. აქ ძნელია მთელი იმ დაფარული საუნჯის ჩვენება, რაც ნაშრომშია გამომზეურებული. ვინ იცის, ბევრ აქ დოკუმენტირებული სიტყვა უკვე დავიწყების მტვერმაც კი დაფარა. ჩვენი სოფელი ხომ ერთ ადგილზე არ დგას, შეუჩერებლივ იცვლება. ოცდაათი წელიწადი კი მცირე დრო არ არის! ამიტომ დიდად დასანანია, რომ ქართლური ლექსიკონი კვლავ ელოდება გამოცემას.

ნიკო კეცხოველი მშვენივარდ იცნობს ხალხის ტრადიციულსა და ახალ ყოფას. მისი ცნობები, სანდო და სარწმუნო, აესებენ ჩვენს წარმოდგენებს უძველეს ქართულ წეს-ჩვეულებებზე, ხალხის აიტყვათშემოქმედებაზე.

ჩვენი ავტორის მეოხებით სალიტერატურო ენაში სხვა სიტყვებთან ერთად დამკვიდრებულა ველური, ცუდბალახის საერთო სახელწოდება — ს ა რ ე ვ ე ლ ა. სიტყვას საინტერესო თავგადასავალი აქვს. ნ. კეცხოველმა ივ. ჭავჭავიძის ხსოვნისადმი მიძღვნილ ერთ საღამოზე (23. IV. 1968 წ.) თქვა: 1921 წელს, ქართლში მოგზაურობისას, სოფ. აჩაბეთში, ალექსანდრე მაჩაბლიაგან გავიგონე ჩემთვის უცნობი სიტყვა ს ა რ ე ვ ე ლ ი და ვიხმარე მოგზაურობის შედეგებზე დაწერილ საანგარიშო მოხსენებაში, რომელსაც, ახვათა შორის, ივ. ჭავჭავიძელიც ესწრებოდაო. მეცნიერს ძალიან მოეწონა იგი, გამოიყენა თავის გამოსვლებშიც და შემდეგ სიტყვა სამწერლო ენაშიაც გავრცელდა, ოღონდ ს ა რ ე ვ ე ლ ა ს სახითო. ნამდვილად ასეა. მანამდის ს ა რ ე ვ ე ლ ი სალიტერატურო ქართულში ასე არ იხმარებოდა და არც გვქონდა ცუდბალახთა საერთო ტერმინი. სიტყვას არ იცნობდნენ არც საბას, არც ნიკო და დავით ჩუბინაშვილის ლექსიკონები.

ნიკო კეცხოველი, მეოხი ქართული სიტყვისა, მიჰყვება დიდი საბას მიერ გაკვალულ გზას. გულმოდგინედ, სამკურნალო ბალახით ეძებს ხალხის მეტყველებაში მიმოფანტულ ლექსიკურ მარგალიტებს, მოკრძალებით კრებს მათ, კონებად კრავს და ნობათად

უმზადებს შთამომავლობას. ამ ბრძენ კაცთან გატკბილქართულება უდიდეს სიამოვნებას ჰკვრის ადამიანს. მისი წიგნები და სტატიები ამდიდრებენ ჩვენს ცოდნას მშობლიური მიწა-წყლის ბარაქის, ხალხის მეტყველებისა და კულტურის შესახებ. ამ რიგის წიგნია „მორბის არაგვი, არაგვიანიც“.

ბ. დალისა და ბეთქილის ნაკვალევზე

აგვისტოს ცხელ დღეებში კვლავ ვესტუმრე უშგულს. უკან დარჩა ცისკიდურზე აღმართული სილუეტები უშბისა და თეთნულდისა, კალა და ხალდე. წინ გადაშლილია ლეგენდებისა და თქმულებების სამყარო, ენგურის უღამაზესი ხეობის დასაწყისი. მივყვები დალისა და ბეთქილის ნაკვალევს. უნებურად გაგონდება კაცს ჩვენი ხალხური სიბრძნის მომხიბლავი ეპიზოდები, რომელთა შექმნა სწორედ აქ მცხოვრებ ადამიანთა თაობებს მიეწერება.

...სვანი ორფევისი ჭუნირს აკენესებს. ნაღვლიან ჰანგებში ვაუკაცის წკრიალა ხმა ჟღერს. მელექსე დასტირის მაღალ მთებში დაღუპულ მონადირეს.

ღალი მონადირე გივერგილი ცოლის ღალატმა იმსხვერპლა. უხვანიდან მას ცრემლს აფრქვევს ოქროსთმიანი დალი, ლალცხატებიდან ჭიხვები და შურთხები გლოვის ზარს ხმას უწყობენ. ჭგრა-აგმა ვერ მოუსწრო. მონადირე დაიღუპა...

ჭუნირი კვენისის. ხალხი სულმოუთქმელად უსმენს გულისდამთუთქავ მელოდიას. ჭუნირის ჰანგს ბანს აძლევს სვანეთის ქალარა მთები.

ხალხური მისტერია თაობიდან თაობას გადაეცემა.

ასევე, ამაზე უფრო ამაღლელებელია დალისა და ბეთქილის ეპოსიც. რომელიც გივერგილის ტრაგედიასთან ერთად ოსტატურად აღადგინა. ქართულად გადმოიღო. დიდი სიყვარულით დაასურათა და ცალკე წიგნებად გამოსცა რესპუბლიკის დამსახურებულმა მხატვარმა ვახტანგ ონიანმა.

ბეთქილიანა სვანური ხალხური სიბრძნის შედეგია. დალი და ბეთქილი მიუწვდომელ თეთრ კლდეებზე დააბიჯებდნენ. გრძნეულმა დაღმა სიყვარულის ნექტრით დალახვრა ბეთქილის ვული. უშ-

გულელ მთქმელს ნამდვილად სჯერა: მათი ნაკვალევი ახლაც ატყვია ქარაფებსო.

თქმულებები და სიმღერები დალისა და ბეთქილისა ხალხური გენიის განუმეორებელი ქმნილებებია. მათ დიდი მოკრძალებით ინახავენ და ახლაც ასრულებენ ტრადიციულ დღესასწაულებზე. დალი — ნადირთპატრონი, ხალხის წარმოდგენით, ბროლივით თეთრი. ოქროს თმიანი, ულამაზესი ქალღვთაებდა, რომელიც ჯიხვებს, არჩევს, შურთხებს მფარველობს, ბეთქილი კი — გულლადი მონადირე, დალის უიღბლო სატრფოა. შეცდა ქაბუკი ბეთქილი: დალის ძვირფასი საჩუქარი სხვას გადასცა. სატრფომ არ დაინდო ვაჟი და კლდიდან გადაჩეხა...

სვანი მთქმელები ცადაზიდულ კლდეებში მიგითითებენ ადგილებს, უხვაანებს, სადაც თითქოს დალის სამყოფია. უხვაანები უშბის, თეთნულდის, შხარის, ზესხოს, ლენხარის, აშარის, ლაფურის მაღალ კლდეებშიაო. იქიდან უთვალთვალებს ის ჯიხვებსა და შურთხებსო. მიგითითებენ იმ პიტალო კლდეებსაც, სადაც თითქოს ცბიერი დალი ხვდებოდა თავის სატრფოს. ეპოსის ერთი ვერსია ბეთქილს ჟაბეშელ (სოფელია მულახის საბჭოში) მონადირედ მიიჩნევს: ბეთქილის სანადირო ძაღლთა ყეფა ჟაბეშიდან უშგულს ისმოდაო... უშბის მწვერვალის გვერდით, შორეულ თვალსაწიერზე, დაგანახვებენ სარკმლის მსგავს ქვახვრელს, დალის სარკმელს (დალაახვრა): დალმა გამოკვეთა, რათა თვალყური ედევნებინა ჯიხვთა ქარავენებისათვის აქეთ (სამხრეთის) მხარესაც და ჩრდილოეთითაცო...

დალი და ბეთქილი უშგულის უკაცრიელ კაპნებშიაც დაქროდნენ და შხარის სიტურფით ტკებოდნენო, — მოგვითხრობს ლეგენდა.

მეც მივყვები ლეგენდის გმირთა ნაკვალევს. ბევრი მივლია აქ ახალგაზრდობისას, მაგრამ ახლაც, ჟამთამრავლობის დროსაც. სასიამოვნოა უშგულის მონახულება და სოფლის ბრძენ კაცებთან გატკბილქართულება.

უშგული.

ყველაზე მაღალი დასახლებული ადგილი ჩვენს რესპუბლიკაში და არა მარტო აქ. ზღვის დონიდან მთის ეს მშვენიერი სოფელი 2.200 მეტრის სიმაღლეზეა.

უშგული მდებარეობს სწორედ იქ, სადაც სათავეს იღებს მრისხანე ენკურა, სადაც იგი მთის მცირე ნაკადულებისაგან იბადება, უცებ სუქდება, შემდეგ კისრისტეხით ჩაურბენს კალას, იფარში იერთებს თეთნულდის მისადგომების ქაფმოჩეულ ნაქურს — ჰადიშურას, ლატალთან — მესტიის მდინარესა და მულხურას, ბეჩოსთან — დოლრას, ხაიშთან — ხაიშურას, ჯვართან კი გაივსება და ფაფარგაშლილი მიექანება ზღვისაკენ.

უშგულს კაცი თუნდაც იმიტომაც უნდა ესტუმროს, რომ მის სანახებში იბადება წყალუხვი ენგური. ენგურზე კი დღეს აბა რამდენს წერენ და რამდენს კიდევ დაწერენ მომავალში. ენგურჰესის სისტემა, რომელსაც ახლა აშენებს კაცის მარჯვენა, ნამდვილად გააოცებს ადამიანს.

უშგულის არქიტექტურულ ანსამბლს ოთხი სოფელი ქმნის: ჩაქაში, მურყმელი, ყიზიანი და ჩვიბიანი. ოთხივე მათგანი „გამომწყვდეულია მთებს შუა“. ჩრდილოეთიდან ამაყად დასცქერის თმაშევერცხლილი ზვიადი შხარა.

მომაჯადოებელი სილამაზისაა უშგულის პანორამა. თავისი მდებარეობითა და განლაგებით სოფელი უნიკალურია. ვინ მოსთვლის, რამდენი მოგზაური გაუოცებია. მის სიტურფეზე ბევრი თქმულა და დაწერილა. მარტო ის რად ღირს, რომ ბუნების ამ მშვენიერებით მოხიბლული ყოფილა დიდი თამარი. კოშკიც აუგია აქ გემოვნებით შერჩეულ ადგილას. თავის მაღალ კოშკში მთელ თვეებს ატარებდა საქართველოს მეფეთა მეფეო...

ბუნების სიზვიადეს სუსხიცა და სიმკაცრეც ერთვის. წელიწადში ექვსი თვე უშგულში ცივი ზამთარია, ღრმა თოვლის საბურველი და ყინვის თოში აძნელებს სუნთქვას, სოფელი თოვლეთში იფლობა, მოძრაობა ჩერდება, თითქოს მაჯისცემა წყდება. ბუხრებიდან ამოსული ბოლი აგრძნობინებს კაცს მხოლოდ, რომ ზამთრის პერიოდშიც არ წყდება აქ ცხოვრება.

მეტად საინტერესო თავგადასავალი აქვს უშგულს. ბევრი განსაცდლის მომსწრენი არიან მისი უბერებელი კოშკები, ჯერ კიდევ ადრეულ შუასაუკუნეთა ეპოქაში რომ აუგიათ არსუქიძის მარჯვენა ხუროთმოძღვრებს. არა თუ მაშინ, მრავალი საუკუნის წინათ. დღესაც განაცვიფრებს კაცს ამ კოშკების ბრწყინვალე არქიტექტურა, საშენი მასალა, ბათქაში, განლაგება. ათასწლოვანი კოშკები ახ-

ლაც ამაყად დგანან და ბედნიერ თანამედროვეობას აუწყებენ ჩვენი ხალხის დიდებული წარსულის ლეგენდებადქცეულ ეპიზოდებს.

დალი და აფსაათი აქ გამოატარებდნენ ხოლმე ჯიხვებისა და არჩვების ქარავანსო, აქ ბინადრობდნენ ლამარია (ღვთის მშობელი) და ლაგურკა (წმინდა კვირიკე) და სასწაულებს ახდენდნენო, ამ კაცთმიშვალ კლდეებში შობა დალმა ამირანიო, — მოგვითხრობენ ჭალხური სიბრძნის შემოქმედნი და შემნახველნი.

უშგულის ლამარია მეტისმეტად ლამაზი იყო, — გადმოგვცემს ლეგენდა. ძლიერ მოეწონა იგი ერთ უწმინდურ დევს და ხელი სთხოვა. ლამარიამ უკუაგდო უგუნური დევის წინადადება. განრისხებულმა დევმა შური იძია: ენგურის ვიწრო ხეობაში, უშგულსა და კალას შუა, ქვიტკირით ამოაშენა კლდე და მდინარეს გზა გადაუღობა. წყალი დაგუბდა, ღონემ მალა აიწია და ვაკე ადგილები სულ დატბორა. ნათესები დაიღუპა. სოფელი შეწუხდა. ამან გაამწარა ლამარია. გამოუშვა თავისი ოქროსქებიანი ვერძი, რომელსაც ლაგურკამ (წმ. კვირიკე) საკუთარი გრძნეული ვერძიც მიაშველა. ვერძები თავგანწირულად ეკვეთნენ ქვიტკირის კედელს, გაანგრიეს და მდინარეს კალაპოტი გაუხსნეს. „განგრეულ კლდეს“ ახლაც დევის ნაშენს ეძახიან.

ძველი უშგულელი მონადირეები თვალხილულ ფაქტად გამბობენ, თუ თითქოს როგორ უნახავთ მათ ნადირთა პატრონი დალი, როგორ გასხლექით ხელიდან ჯიხვი და შურთხი, როგორ დადევნებიან მათ მიუვალ ქარაფებში, როგორ დამტკბარან უშბისა და თეთნულდის, შხარისა და შხელდის, ზუნების ამ ჭეშმარიტ საკვირველებათა ცქერით, შუადამითა და გამთენიისას. პროფ. ქს. სიხარულიძეს სწორედ აქ ჩაუწერია ულამაზესი ლეგენდა უშბისა და თეთნულდის უმანკო სიყვარულზე. უშბას ძლიერ უყვარს თეთნულდი. თეთნულდი მორცხვია, ემალება უშბას, პირს არიდებს, ამიტომაც ახვევია მას ასე ხშირად ნისლი, ნისლი მისი პირსაბურავიაო...

გავიხსენოთ თუნდაც კიდევ ჩვენამდის ზღაპრად მოღწეული ნამდვილი ამბავი ფუთა დადიშკელიანისა. საბატონო სვანეთის ვულხვიადმა ბატონმა თავისუფალი სვანეთის დამონებაც განიზრახა. უშგულელებს ბატონი არასოდეს ჰყოლიათ და ქედმაღალ დადიშკელიანს წინააღმდეგენ. მშვიდობიანი მოლაპარაკების კზით

რომ ვერას გახდნენ, ხერხი იხმარეს: ავი ბატონი მიიპატიჟეს, ლამა-
რიას სალოცავის ეზოში სუფრა გაუშალეს, ბატონს ქვის სავარძე-
ლი დაუდგეს, ხოლო უჩინრად ქვიტკირის ზღუდე გახვრიტეს, შიგ
გრძელლულიანი თოფი ჩადეს და პირით ბატონისაკენ მიმართეს.
ჩაბნახს ჩააბეს გრძელი თოკი, რომელსაც ხელი მოჰკიდა ყველა ოჯა-
ხიდან წარმოგზავნილმა ვაჟაკმა. დათქმულ სიგნალზე თოკი გა-
მოსწიეს, თოფმა იგრიალა და ავი ბატონი უსულოდ დაეცა. ბორო-
ტი ბატონის მკვლელობაში მთელი სოფელი მონაწილეობდა და კა-
ნონით ველარავინ დასაჯეს. ველარც სისხლის აღების ადათმა იმო-
ქმედა...

უშგულელი მთქმელები საკვირველ ლეგენდებს, უცნობსიუ-
ჟეტიან ზღაპრებს, წარმართულ თქმულებებს გიამბობენ. აქ გაიგო-
ნებთ უძველეს თვითმყოფ ხალხურ სიმღერებს, რომლებშიც შექე-
ბულია ადამიანი, მშრომელი კაცის მარჯვენა, ვაჟაკობა, სამშობ-
ლოს სიყვარული, აწმყო და მომავალი. თავისებური წყობისა და რე-
ტმის ლექსებში ხალხის გენია უმღერის კაცურკაცობას, შრომას,
სიკეთეს, ბედნიერ მომავალს. სვანური ენის უშგულური თქმა ცნო-
ბილია თავისი უძლიდრესი ლექსიკითა და ნატიფი ფრაზეოლოგიზმე-
ბით. ყველა ადგილი, რომელსაც თვალი მისწვდება, აღბეჭდილია
მშვენიერ ტოპონიმებში. შემონახულია უნიკალური ცეკვები, ხალ-
ხური ყოფის არქაული რეალიები. ყოველივე ამას ჰარმონიულად
ერწყმის ხალხის მიერვე შექმნილი თანამედროვე კულტურა.

ქარმაგნი და ჭაბუკნი სიამაყით გაცნობენ მშობლიური სოფ-
ლის ტრადიციებს, სიახლეებს, შრომითს წარმატებებს, დიდად სა-
სიამოვნოა მათთან ჯდომა და საუბარი. საქვეყნოდ განთქმულია
სვანური სტუმართმოყვარეობა, ტკბილი „ხოა ლადელ!“ (გამარ-
ჯობა!), შინაურული შეხვედრა, მოკრძალებულობა, საოცრად თავა-
ზიანი მიმართვა, მოკითხვა, დინჯი სიტყვაობა.

ბევრი რამ ჩაწერილი, შესწავლილი და გამოცემულია. სვანურ
ყოფას. რიტუალებს, ენას, ხალხურ სიბრძნეს წლების განმავლობა-
ში იკვლევდნენ ბესარიონ ნიჟარაძე და ნიკო მარი, აკაკი შანიძე და
ვარლამ თოფურია, ნიკო ბერძენიშვილი და გიორგი ჩიტაია, ვერა
ბარდაველიძე და რუსუდან ხარაძე, ქსენია სიხარულიძე და ელენე
ვირსალაძე, მიხეილ ჩიქოვანი და ალექსი რობაქიძე, ალი დავითი-
ანი და შაქსიმე ქალღანი. შექმნილია მდიდარი სამეცნიერო ლიტერა-

ტურა, გაშუქებულია ბევრი საკირბოროტო საკითხი, მაგრამ კიდევ უფრო ბევრი რამ კვლავ შესამოწმებელი, ჩასაწერი და შესასწავლია.

ძიება გრძელდება. ამ დიდ საქმეში აქტიურად მონაწილეობენ ჩვენი სამეცნიერო დაწესებულებები, უმაღლესი სასწავლებლები, მუზეუმები, ხანდაზმული და ქაბუჯი მუშაკები.

გაიზარდა, კიდევ უფრო დამშვენდა თანამედროვე უშგული. ყოველ დღეს სიხარული მოაქვს, თითქმის ყველა მოსახლეს ახალი, ორპარტიულიანი ქვიტკირის სახლი აუგია, ჩინებულად არის მორთულ-მოკაზმული საცხოვრებელი დარბაზები. დღეს საცხოვრებელ ბინებს აღარ ხურავენ მამაპაპური ფიქალით. თუმცა გული კი დაგვწყდა იმის გამო, რომ ამ შესანიშნავ ადგილობრივ სახურავ მასალას ამჟამად პატივს აღარ აცემენ. არც ყველა ახალი სახლის არქიტექტურაა მთლად მოსაწონი. ზოგი მათგანი დიდებულის კოშკების ფონზე დისონანსსაც კი ქმნის. ახალი სახლების მშენებლობისას ეს გარემოება უყურადღებოდ არ უნდა დარჩეს.

უშგულელთა მეურნეობის წამყვანი დარგი მეცხოველეობაა. მთის მკაცრი ჰავა ხენა-თესვისათვის ხელსაყრელი არ არის, მაგრამ აქა-იქ მანიც მოჰყავთ ქერი, კარტოფილი. კარგი წარმატება აქვს მეცხოველეობის საბჭოთა მეურნეობას, რომლის შრომითს საქმიანობაში მთელი სოფელია ჩაბმული. საუკეთესოა აქაური რძე და ყველი, უშგულურ კარაქს ყველგან დიდი მოწონება აქვს. 83 წლის წინათ ბ. ნიჟარაძე „ივერიაში“ წერდა: „უშგულის მეწველი ძროხა განთქმულია სვანეთში“. საბჭოთა მეურნეობის ხელმძღვანელმა დ. ჩარკვიანმა თქვა, ამ ტრადიციას დღესაც ვიცავთო.

უშგულელებს უყვართ საქონელი. უქმნიან მას ნოყიერი საკვების ბაზას. ამ დღეებში მთელი სოფელი სათიბებში იყო გაკრეფილი. თიბვის დაწყება ტრადიციული დღესასწაულით აღინიშნა. მთელი სახობო პოეზიაა შექმნილი თიბვაზე, სათიბებზე, მკლავმგარ მთიბავეებზე.

სოფელს აქვს საშუალო სკოლაც, კლუბიც, მაგრამ ბევრი რამ ჯერ კიდევ აკლია. რაც მთავარია, არ არის სინათლე, რეგულარული საავტობუსო მიმოსვლა რაიონის ცენტრამდე. კინოსურათებსაც იშვიათად უჩვენებენ.

სოფლის ერთ-ერთმა თავკაცმა, ტერენტი ჭელიძემ, მობოდიშე-

ბით მითხრა: — მობრძანდით, ბატონო, უშგულში, ხშირად გვესტუმრეთ, ნახეთ ჩვენი კუთხე, ძველი კოშკები, ახალი სახლები, საოჯახოები, საქონელი, მეურნეობა. გული გეწყდება, რომ ჩვენი სოფლის სანახავად ცოტანი მოდიან. სანახავი კი ბევრია!

სოფლის ამ გულისტკივილს ჩვენც უნდა შევუერთდეთ. სანახავი აქ მართლაც ძალიან ბევრია. და ნუთუ არ შეიძლება უშგული-საქენ მეტი ტურისტის გაზზავნა?

აქამდე სამანქანო გზა არ იყო. ახლა ეს დაბრკოლება გადალახულია. კალიდან გაიჭრა მშვენიერა გზა, რომელიც უშგულზე გავლით სამანქანო გზით აერთებს ზემო და ქვემო სვანეთს. ეს ნამდვილად დიდი მოვლენაა. მახსოვს 1933 წელი. მაშინ პირველად ვიყავი უშგულში და ქვეითად დიდ გაქირვებით გავიარე კალა-უშგულის საცალფეხო ბილიკი. სამანქანო გზა კი არის. მაგრამ საავტობუსო მიმოსვლა მაინც ვერ მოგვარებულა. არათუ მარტო საავტობუსო, არამედ სოფელმა ვერტმფრინავის რეიონის დანიშნავ მოითხოვა. და სავსებით სამართლიანადაც.

უზორობამ უშგული ჩაშორჩინა, მოსწყვიტა მახლობელ ქალაქებსა და სოფლებს, დააფრთხო ახალგაზრდობაც. ამის გამო ბევრი ოჯახი კიდევ აიყარა და სხვაგან გადასახლდა, რაც დიდად დასანანია.

სასურველია, მალე დაკმაყოფილდეს სოფლის მშრომელთა მოცნება: დაინიშნოს ავტობუსისა და ვერტმფრინავის რეისები მესტია-უშგულს შორის, გადაჭრით გაუშობესღეს მშრომელთა კომუნალური მომსახურება, კლუბისა და სხვა კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებათა საქმიანობა. სოფელს უნდა მიეცეს მულღვივი სინათლეც. ადგილობრივ მოსახლეობას უნდა შევუქმნათ შრომის, დასვენების, ცხოვრების საუკეთესო პირობები.

უშგული უნდა გადავაქციოთ ღია მუზეუმად, რომ ის ნახოს რაც შეიძლება მეტმა კაცმა, შინაურმაც და სტუმარმაც.

იმედი გვაქვს, საქმეში რესპუბლიკური ორგანიზაციები ჩაერევიან. პირველ რიგში ამაზე თავიანთი სიტყვა უნდა თქვან საქართველოს ავტორტრანსპორტის, კომუნალური მეურნეობის, კულტურის, სოფლის მეურნეობის, საბჭოთა მეურნეობების სამინისტროებმა და სხვა შესაბამისმა ორგანიზაციებმა.

გვგეჩა. ჩვენ წინადადება უყუჩადლებოდ არ დარჩება.
მივხედოთ უშგულს!

ბ. ქართლის ცხოვრების ქრონიკები თანამედროვეობის სამსჯავროზე

ჩვენს ახალგაზრდობას ბევრი კარგი საკითხავი წიკნი აქვს. ფონდი ამისთანა წიგნებისა განუწყვეტლივ ივსება, მოიცავს იგი ცოდნის მრავალ სფეროს, რომელშიაც ისტორიას ერთ-ერთი წამყვანი ადგილი უკავია. ამიტომ ბუნებრივია, რომ მკითხველი ღრმა ინტერესით შეხვდა ვახტანგ ჭელიძის „ქართლის ცხოვრების ქრონიკების“ პირველ წიგნს, რომელიც, უწინარეს ყოვლისა, სწორედ ახალგაზრდობისთვისაა განკუთვნილი. ჩვენი ბიბლიოთეკა მშვენიერი წიგნით გამდიდრდა. ახალგაზრდა მკითხველმა (და არა მარტო მან!) შესანიშნავი საჩუქარი მიიღო. აქ ჩვენს წინაშე გადაშლილია დღევანდლობის თვალთ დანახული და განცდილი წარსული, ქართლის ცხოვრების ქრონიკები წარმოდგენილია თანამედროვეობის სამსჯავროზე.

წიგნს აუღელვებლად ვერ წაიკითხავს კაცი. ფურცლავ მას და ეცნობი ჩვენი ხალხის მძიმე წარსულს: ერთი მხრითაა გაუთავებელი ომები, სისხლის ღვრა, ყაჩაღური თავდასხმები, მეორე მხრით კომადურთა წინააღმდეგ ამხედრებული მთელი ხალხის მამაცური ბრძოლა, ხოლო შესვენების წლებში (რაც მეტად მცირე ახსოვს მათიანეს!) მშვიდობიანი შრომა, დანგრეული ბუდეებისა და საგანმანათლებლო კერების მშენებლობა, ვაზის, პურის, ხილის ახალი ჭიშების გამოყვანაზე. ხელოვნებისა და ლიტერატურის განვითარებაზე ზრუნვა, ნამდვილი ბრძოლა და შემოქმედება.

ვახტანგ ჭელიძე მშრალად კი არ ალაგებს ლეონტი მროველის, ჯუანშერის ჟამთა აღმწერლისა და მემათიანეთა თაობების თხზულებებში დამოწმებულ ფაქტებსა და მოვლენებს. არამედ ალაგ-ალავ ავსებს ძველ ავტორთა ცნობებს იმ ახალი ინფორმაციით, რაც განსაკუთრებით. უკანასკნელი ხუთი ათეული წლის განმავლობაშია მოპოვებული მეცნიერების მიერ, უპირველეს ყოვლისა, საქართველოს მიწა-წყალზე. ჩატარებული არქეოლოგიური ვახტანგით აღმოჩენილი მასალისა და ტრადიციული წყაროების ახალი კუთხით შეჭერების შედეგად. დიდ ადგილს იჭერს სტრიქონებს შორის ავტორის

მიერ ამოშიფრული ინფორმაცია, რაც, უეჭველია, არანაკლებ ფართო ინტერესის შემცველია. ამდენად „ქართლს ცხოვრება“. ტრადიციული გაგებით, ამ ქრონიკების ერთ-ერთი ძირითადი წყაროა სხვა მასალასთან ერთად.

„ქრონიკების“ ამ წიგნში მოთხრობილია საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან მოკიდებული ჩვენი ხანის VIII—IX სს. გაცოცხლებულია შორეული წარსულის სურათები, კინოლენტივით გაიბრუნეს მკითხველის თვალწინ ძველი იბერიისა და კოლხეთის ცხოვრების, მათი აღმოსავლეთთან და დასავლეთთან ურთიერთობის ეპიზოდები. ავტორმა სული ჩაჰბერა მენატიანეთა მიერ ყრუდ და მშრალად დასახელებულ ბევრ ფაქტს, გააცხოველა აჩაერთი და ორი ლეგენდა და ჩვენამდის ზღაპრად მოსული მოვლენა, გვაჩვენა ზოგი ნაკლებდამაჯერებელი გადმოცემის, მათ შორის ქართლოსიანთა წარმოშობისა და არგოელთა თქმულების, სავარაუდო და რეალური საყრდენები. ჩვენი ხალხის ისტორიის ეს მღელვარე მოვლენები გაშუქებულია თანამედროვის თვალით, მეცნიერების იმ მიღწევების საფუძველზე, რაც მოპოვებულია ხანგრძლივი ძიების განმავლობაში. ყოველივე ეს დიდად ზრდის წიგნის მნიშვნელობას და მას კარს უღებს მკითხველთა გულებისაკენ: თუმცა ამასთან ერთად ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ აქ ყველა მოვლენა ერთნაირი სისრულითა და სიღრმით როდია გაშუქებული. ბევრი რამ სადაოც, საკამათოცაა და, იქნებ, მიუღებელიცაა, მაგრამ ეს არ ბღალავს წიგნის საერთო ღირსებას.

ეს სტრიქონები მიზნად არ ისახავს წიგნის ყოველმხრივ განხილვას: მისი მთლიანად აწონ-დაწონა და შეფასება სპეციალისტების საქმეა. აქ მკითხველის ყურადღებას შევაჩერებთ მხოლოდ ორიოდ საკითხზე. პირველია ენა თხზულებისა და ქართლის ცხოვრება ჩვენი ენის შესახებ. მეორე — ზოგი ძველი ლიტერატურული ძეგლის ავტორისეული ინტერპრეტაცია.

„ქრონიკები“ არც მხატვრული მოთხრობაა და არც ისტორიული რომანი, არც ნარკვევი და არც დოკუმენტების ანოტირებული კრებული. იგი სულ სხვა ჟანრის ქმნილებაა, მაგრამ მასში ყველა ამათგანის ელემენტებს ვპოულობთ. ბუნებრივიცაა. გვეჩიდებოდეს სწორედ დოკუმენტური მოთხრობა წარსულზე, თორემ ქართლის ცხოვრების სიუჟეტებზე აგებული ისტორიული რომანები ჩვენ არ

გვაკლია. წინა ეპოქებს თავი რომ დავანებოთ, უკანასკნელი ერგასი წლის განმავლობაში „ქართლის ცხოვრებას“ გვერდში ამოუყენეს მის ცალკე სიუჟეტებზე შექმნილი ბრწყინვალე ისტორიული რომანები ისეთმა სახელოვანმა ბელეტრისტებმა, როგორც არიან ვასილ ბარნოვი და კონსტანტინე გამსახურდია, შალვა დადიანი და გრიგოლ აბაშიძე, ლევან გოთუა და რევაზ ჭაფარიძე.

წიგნი დაწერილია დოკუმენტური პროზის დარბაისლური სტილით, რის დამკვიდრებასაც ქართულ მწერლობაში დიდი ენერჯია მოახმარა გერონტი ქიქოძემ, რუსულ საისტორიო მწერლობაში — ე. ტარლემ. ქიქოძის „ერეკლე მეორე“ და ტარლეს „ნაპოლეონი“ სწორედ დოკუმენტური პროზის ნიმუშებია. ვინ არ მოხიბლულა ამ მშვენიერი წიგნებით, რომლებიც ეყრდნობიან მკვიდრ წყაროებს, მაგრამ დამძიმებული არ არიან სქოლიოებითა და შენიშვნებით. ამ სტილითაა დაწერილი თავად ავტორის „ივანე მაჩაბელიც“, ელგუჯა მალრადის „გრიგოლ ორბელიანი“ და სხვ. დასავლეთის მწერლობაც კარგად იცნობს ამ სტილის თხზულებებს, რომელთა შორის უეჭველად უნდა მოვიხსენიოთ შესანიშნავი ფრანგი მწერლის. ლეო ტაკსილის, სახელი. მისი „სახალისო ბიბლიის“ პოპულარობა ხომ განუზომლად დიდია. „ქართლის ცხოვრების“ შინაარსის მოსწავლეთათვის მოკლედ გადმოცემის საინტერესო ცდა ეკუთვნის პროფ. კ. გრიგოლიას.

ავტორის ენა რაფინირებულია, მსჯელობა — დინჯი, ფრაზა — ზნაბი, ლექსიკა — მდიდარი. გამოსათქმელით, ფაქტობრივი მასალით ასე დატვირთული ფრაზა იშვიათად გვხვდება ჩვენს პუბლიცისტურ ბელეტრისტიკაში. „ქრონიკები“ სწორედ ასე უნდა დაწერილიყო. ენა და სტილი თხზულებისა ჰარმონიულადაა შეხამებული გადმოსაცემ მასალასთან.

წიგნში საჭირო ადგილი ეთმობა ქართლის ცხოვრების უძვეველეს ვერსიებში შეტანილ ცნობებს ქართული ენისა და მწიგნობრობის შესახებ. პირველ რიგში აქ უნდა დავასახელოთ XI საუკუნის შესანიშნავი მემატეანის, ლეონტი მროველის, უნიკალური ცნობები, რომლებიც ეძღვნება ქართული ენის გავრცელებულობასა და დამწერლობის რეფორმას ჯერ კიდევ წარმართობის ეპოქაში, ფარნავაზის ეპოქაში. სასიამოვნოა, რომ ეს ფაქტი არ გამოჰპარვია ჩვენს ავტორს და მასზე საგანგებოდ შეჩერებულა.

ქართულმა ენამ განვლო განვითარების გრძელი გზა და ეპოქების განმავლობაში ჩამოყალიბდა ურთიერთობის ნიშანთა ისეთ სისტემად, რომელმაც ქართველებს გაუძლო და შთამომავლობას გადმოეცა როგორც ადამიანის ქცევის სწორუპოვარი ფენომენი. მასში აღიბეჭდა შემოქმედი ხალხის გენია, ცხოვრების პროგრესი და გამოცდილება. ქართული უაღრესად მოქნილია, „შემკული და კურთხეული“, გამჭვირვალე ბროლივით, სავსეა სიბრძნით. ნაირფეროვნება მისი ლექსიკისა და ამოუწყავი შესაძლებლობა მისი სტრუქტურისა ხიბლავს ადამიანს. ქართული ენის კანონების ცოდნა მკვლევარს ეხმარება მეტყველების სტრუქტურისა და ზოგადი სისტემის მრავალი საიდუმლოს ამოხსნაში. სწორედ უთქვამს X საუკუნის განთქმულ მოღვაწეს იოვანე ზოსიმეს: „ყოველი საიდუმლო ამას ენასა შინა დამარხულ არსო“. თავისი შინაგანი ბუნებითა და აგებულებით ქართული ერთ-ერთი უაღრესად თვითმყოფი ენაა, რომლის სპეციფიკა მეცნიერების ფართო ინტერესის საგანი იყო და არის. ძნელად იბოვის კაცი ენის იმისთანა ზოგად კატეგორიას, რის რეალური ეკვივალენტი ან პოტენციური შესაძლებლობაც ქართულს არ მოეპოვებოდეს. ქართულ ვოკალიზმსა და კონსონანტიზმში ჰარმონიულადაა შერწყმული მელოდია და გამომსახველობა, ლექსიკასა და სტრუქტურულ კონსტრუქციებში იგრძნობა უსაზღვრო სილადე. ძალა ამირანისა, სიტურფე ეთერისა.

ჩვენს ენაში ფართოდ ასახულია ხალხის ნიჭი და ყოფა. ამიტომ თავისი ისტორიის მთელ მანძილზე (ამას ამოწმებს ლეონტი მროველის ცნობებიც) საყოველთაოდ მიაჩნდათ, რომ მისი სიმდიდრე მარტო ლექსიკით არ განიზომება. ქართული ენის განთქმული მკვლევარი, ნიკო მარი, ხატოვნად ამბობდა: „ქართველი ერის ენა (მარტო) მუსაიფში ან ლექსიკონში არ განიხილება. სიონი თბილისში, ბაგრატის ტაძარი ქუთაისში, 864 წლის მრავალთავი სინას მთაზე, პალესტინის საბაწმინდელ ქართველი მამების მიგზავნილი, ყანების მორწყვის სისტემა იმერხევის, ტაო-კლარჯეთის მთებზე, ხეხილების თუ პურის სხვადასხვა სახის, ასობით ყურძნის ნერგის აღმოჩენა და განვითარება, ვთქვათ მიქელ მოდრეკილის საგალობელთ კრებული, შავთელის ხობა-შესხმა, ქართული სიმღერა, ქართველის მიხვრა-მოხვრაც — ყველა ქართული ენა გახლავს... ქართულ ენაში კულტურის ყველა ნივთიერი ძეგლი ცხადდება თვალსაჩინოდ... ქარ-

თულ ენაში ცხადდება უძველესი ხანების... კაცობრიობის კულტურული წინსვლის ყოველი ნაბიჯი“.

ქართულად გამოითქმის ყოველი აზრი და გამოსათქმელი სიბრძნის ყველა სფეროდან. ქართულად შეიძლება გადმოითარგმნოს ყველაფერი ის, რაც კი ითქმება ან დაიწერება რომელიმე ენაზე.

5. მარი წერდა: „ქართული ენით ყველაფერი გამოითქმება, რაც დედამიწაზე შეიძლება გამოითქვას რა გინდა რა ენით. აზრი არ შიშობდება არც ერთ ენაზე რუსეთის ან დასავლეთ ევროპისა, რომ არა თუ ქართულმა სავსებით ვერ გამოთქვას, არამედ მხატვრობით ყალიბში ვერ ჩამოასხას. ქართული ენა, მეტადრე ცოცხალი ქართული ენა უფრო მხატვრულად ხორცს ასხამს ყოველ აზრს და არა დახსნილ-დაქსაქსულად აგვიწერს და არა ზოგად ცნებებზე მხოლოდ გადაიღებს საჭირო აზრს... ასე მდიდარია ქართული, შეიძლება ითქვას, შინაგანი თვისებით მსოფლიურია“. მსგავსი შეხედულება აქვთ გამოთქმული ჩვენი ენის ზოგად თავისებურებაზე ბევრ სხვა, მათ შორის, უცხოელ მეცნიერსაც. ამ დიდ შესაძლებლობას მას ანიჭებს უმდიდრესი ლექსიკა და გრამატიკა.

ქართულ ენას პირველ რიგში იცავდა და უვლიდა ხალხი, მაგრამ ენის ბედსა და მწიგნობრობის განვითარებაზე, როგორც ირკვევა. მზურნველობას იჩენდნენ მაშინდელი ხელმძღვანელები. ამიტომ სავსებით კანონზომიერია, რომ XI საუკუნის მემატიანე, ლეონტი მროველი, ასე საგანგებოდ ლაპარაკობს ქართული ენის გავრცელების არეალისა და დამწერლობის წარმოქმნის საკითხებზე. ქართულის სახელწიფო ენად დამკვიდრებასა და მწიგნობრიობის შექმნას ლეონტი მროველი მიაწერს ფარნავაზ მეფეს (III ს. ჩვენს ერამდის), რომელმაც 65 წელიწადი იმეფა და სათავე დაუდო საქართველოს სახელმწიფოებრივ გაერთიანებას. ჩვენი ავტორი სწორად უსვამს ხაზს ამ მნიშვნელოვან მოვლენას ფარნავაზის მოღვაწეობაში.

გავიხსენოთ ლეონტი მროველის სიტყვები, ნათქვამი ფარნავაზის მოღვაწეობის შესათვასებლად: „ესე ფარნავაზ იყო პირველი მეფე ქართლსა შინა ქართლოსისა ნათესავთაგანი. ამან განავრცო ენა ქართული, და არღარა იზრახებოდა სხუა ენა ქართლსა შინა თვინიერ ქართულისა, და ამან შექმნა მწიგნობრობა ქართული“. აქედან აშკარად ჩანს, რომ მემატიანის ცნობის თანახმად, მანამდის გავრცელებული რამდენიმე ენის ნაცვლად ფარნავაზს დაუწესებია ერთი

სახელმწიფო ენა, მასვე შეუქმნია ქართული მწიგნობრობა და ამ ნიადაგზე საქართველოს სახელმწიფო ორგანიზაცია. ამ ცნობებით შთაგონებულნი იყვნენ მეთვრამეტე საუკუნის დიდი ეროვნული მოღვაწეები საბა ორბელიანი და ვახუშტი ბაგრატიონი. თავისი შესანიშნავი ლექსიკონის ანდერძნამაგში საბა ამბობს: „ისწაონ ენა ქართული შესრულებული და განვრცელებული ფარნავაზ ქართველთა პირველისა მეფისა მიერ, ბრძნისა და ჯონიერისა, რომელი იყო ძეთაგან ქართლოსიანთა, წარმართი“. ეგვე აზრი აქვს გატარებული ვახუშტისაც საქართველოს აღწერაში. ფარნავაზმაო, — ამბობს ვახუშტი, — „შექმნა წიგნი ქართული და განავრცელა ენა ქართული და უბრძანა, რათა არღა-რა ზრახვიდნენ ენათა სხუათა თვინიერ ქართულისა“.

როგორც ჩანს, საბაცა და ვახუშტიც დარწმუნებული იყვნენ ლეონტი მროველის ცნობის სისწორეში და მას ჭეშმარიტებად თვლიდნენ. შემდეგ, როგორც ცნობილია, არსებითად დავიწყებას მიეცა ქართული დამწერლობის ისტორიისათვის ეს დიდად საჭირო ცნობა. სასიამოვნოა იმის აღნიშვნა, რომ ვ. ჭელიძე არ დგას ამ თვალსაზრისზე. მას ეჭვი არ ეპარება ლეონტი მროველის დებულებაში. პირიქით, ქართლის ცხოვრების ეს ადგილი მას უფრო ფართოდ ესმის და სავსებით საბუთიანადაც. ავტორი სამართლიანად ამბობს: „ის ფაქტი, რომ მან (ე. ი. ფარნავაზმა) საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე სახელმწიფო ენად ქართული დააკანონა, უდიდესი ეროვნული და სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის ფაქტი და ჭკვიანი მმართველის შორს გამიზნული ნაბიჯია. ამით მან საფუძველი ჩაუყარა ქართველი ტომების გაერთიანებისა და შემკიდროების საქმეს. ამ მიმართულებით გადადგმული პირველი ნაბიჯი სწორედ ეს უნდა ყოფილიყო. ეს არის ფარნავაზის მთელი მოღვაწეობის ამოსავალი წერტილი; მისი მეფობის მთავარი არსი. ფარნავაზმა რომ ქართველი ტომების გაერთიანება დაისახა მიზნად, — დაასკვნის ბოლოს ავტორი, — და ამ მხრივ ბევრიც გააკეთა. ეს უდიდეს დამსახურებად უნდა ჩაეთვალოს, მაგრამ მან რომ ასეთი ერთობის ქვაკუთხედად ენა დასახა, ეს უკვე მისი დიდი სიბრძნისა და შორსმჭვრეტელობის უტყუარი ნიშანია“.

სამწუხაროდ, ფარნავაზის მოღვაწეობა არც საკმარისადაა შესწავლილი და არც სათანადოდაა დაფასებული. ეს ვალად დარჩათ რო-

გორც ძველ, ისე ახალ ისტორიკოსებსაც, და არა მარტო მათ. სრულ-ლიად გაუმართლებელია ქართული ენისა და ქართული დამწერლობის ისტორიკოსთა ღუმილიც.

ამიტომ სავსებით გასაგებია ფარნავაზის მოღვაწეობის შესახებ ჩვენი ავტორის მიერ გამოთქმული გულისტკივილი: „როცა ყველაფერ ამას გაითვალისწინებ, მოგეჩვენება, თითქოს იგი არ არის სათანადოდ დაფასებული შთამომავლობის მიერ“.

ნამდვილად ასეა. აქ ქართლის ცხოვრების ცნობებს უეჭველად უფრო მეტი ნდობა უნდა გამოვუცხადოთ. მეტი პატივი უნდა ვცეთ ჩვენს ძველ მწიგნობრებსა და მათ თხზულებებს.

ასევე დასაბუთებულად უნდა ჩაითვალოს ავტორის შეხედულება ძველი ქართული ლიტერატურის ცალკე ძეგლთა ახლებური ინტერპრეტაციის შესახებ. სამეცნიერო ლიტერატურაში, მაგალითად, აღრიდანვე დამკვიდრდა აზრი, რომ პირველი ქართული ლიტერატურული ძეგლი — იაკობის „შუშანიკის წამება“ წმინდა აგიოგრაფიული ნაწარმოებიაო და ამით ბრწყინვალე ძველ ქართულ რომანს გზა დაეხშო საერო ლიტერატურისაკენ. იაკობ ცურტაყელის რომანი, ავტორის შეხედულებებით, არ შეიძლება მივიჩნიოთ წმინდა აგიოგრაფიულ ნაწარმოებად, „აქ მხოლოდ ქარგაა აგიოგრაფიული“, ხოლო მთლიანად, „გამოდის აგიოგრაფიული ჟანრის ჩარჩოებიდან“. „თავიდანვე ისეთი იარლიყი მიაკერეს ამ რომანს, — გვეუბნება ავტორი, — რომ ამით ერთბაშად მოსპეს, დააქნინეს და საერთაშორისო ასპარეზზე გატანის პერსპექტივა მოუშალეს. აგიოგრაფიული ნაწარმოები შეარქვეს, რაც უსათუოდ უსამართლობა და შეცდომა იყო. არ შეიძლებოდა, ისევე როგორც არ შეიძლება რელიგიური ნაწარმოებები ეუწოდოთ აღორძინების ეპოქის დიდი მხატვრების უკვდავ ტილოებსა და ქანდაკებებს. ეს ხომ მართლაც დიდი შეურაცხყოფა და დამცირება იქნებოდა აქ ნაგულისხმევ უდიდეს ქმნილებათა ავტორებისა! რელიგიური იმ ქმნილებებში მხოლოდ ფონი თუ ფაბულაა, თორემ ისე გაღმორცემულია გამძაფრებული ადამიანური ვნებათაღელვანი, დიდი სიყვარული და დიდი სიძულვილი, სათნოება, შური, სიკეთე, ჰუმანიზმი, ბოროტება... ყველაფერი ის, რაც ადამიანის ცხოვრებასა სდევს თან“.

დასაბუთებულად მსჯელობაა! არ იქნებოდა ურიგო, თუ საგნის სპეციალისტები ამ თვალსაზრისითაც განიხილავდნენ ძველი ქართულ-

ლი მწერლობის ძეგლებს, რომლებიც კარგადაა ცნობილი შინაც და გარეთაც.

„ქრონიკებში“ მარტო ისტორია როდია გადმოცემული. აქ წარსული ნაჩვენებია თანამედროვის თვალთ. ამოდ ირჯებიან ისტორიის ავად მომხსენებელნი: აწმყო არ იბადება უისტორიოდ, მაგრამ მარტო წარსულით თავის გართობა, რა ლამაზიცა და მშვენიერც უნდა იყოს იგი, დღევანდელობისადმი ზურგის შექცევა და მომავალზე ფიქრის აღკვეთა, აუტანელი სიბეცე იქნებოდა. სინქრონია და დიაქრონია მთლიანია. მათი გათიშვა და ერთ-ერთი მათგანისათვის უპირატესობის მინიჭება, მეცნიერების სწორი მაგისტრალიდან გადაგდება იქნებოდა. ჩვენს წინაპრებს, ჩანს, კარგად ესმოდათ ისტორიის როლი და მნიშვნელობა ქვეყნის ეკონომიური და კულტურული აყვავებისათვის. ამიტომაც, რომ შემოგვენახა უმდიდრესი მეცნიერული მემკვიდრეობა ქართლს ცხოვრების სახით.

სიამოვნებით უნდა აღვნიშნოთ, რომ „ქართლის ცხოვრების“ ძირითადი ტექსტი ახლა ხელმისაწვდომია მკითხველთა ფართო მასებისათვის აკად. ს. ყაუხჩიშვილის სანიმუშო გამოცემის წყალობით.

„ქრონიკების“ მთავარი ღირსება ის არის, რომ მკითხველს მართებულ ორიენტაციას აძლევს წარსულზე, წარსულს აყენებს თანამედროვეობის სამსახურში.

შ ი ნ ა ა რ ს ი

	3
ხალხური პროზის ენის მხატვრულ-ესთეტიკური ნიშან-თვისებები	16
ელიფსი	21
ტროპი	28
დიალოგი	39
სხვათა სიტყვას ო დიალოგში	43
ჰიპოტაქსი ხალხურ პროზაში	52
რთული სინტაქსური კონსტრუქციები ხალხურ მეტყველებაში	62
მიმატებისათვის ხალხურ მეტყველებაში	71
საკუთარი სახელები	71
ა. ტოპონიმები	74
ბ. ანთროპონიმები	84
პეტრე უმიკაშვილის ჩანაწერთა ენსათვის	101
მიმართვა თანამედროვე ხალხურ ლექსში	114
ხალხური პროზის ენისა და სტილის შესწავლის მნიშვნელობა	119
დანართი	119
ა. ქეოხი ხალხური სიტყვისა	127
ბ. დალისა და ბეთქილას ნაკვალევზე	134
გ. ქართლის ცხოვრების ქრონიკები თანამედროვეობის სამსჯავროზე	

რედაქტორი პროფ. შ. კეკელიძე
გამომცემლობის რედაქტორი მ. ჭანელიძე
ტექნორედაქტორი ი. ხუციშვილი
კორექტორი ც. კვანტალიანი

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 20/11-75.

ქალაქის ზომა 60×84¹/₁₆

ნაბეჭდი თაბახი 9.

სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 7,35.

შეკვეთა 1785 უფ 01797 ტ-რაჟი 1000.

ფასი 80 კაპ.

თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.

თბილისი. 380028, ი. კავჭავაძის პრ. . 14.

საქართველოს კბ ცკ-ის გამომცემლობის სტამბა. თბილისი, ლენინის 14.

Типография Изд-ва ЦК КП Грузии, Тбилиси, ул. Ленина, 14